tarih ve toplum

İLETİŞİM YAYINLARI AYLIK ANSİKLOPEDİK DERGİ/MAYIS 1987/750 LİRA (KDV DAHİL)

41

Osman Hamdi ve Orientalism
Hürriyet ve İtilâf
Celâleddin Arif Bey
İstanbul'da Amele Bayramları

tarih VE toplum

İletişim Yayıncılık A.Ş. adına
Sahibi
Vedat ÇAKMAK
Genel Yönetmen
Murat BELGE
BELGE

Yayın Yönetmeni
Mete TUNÇAY

Sorumlu Yazı İşleri Müdürü
Bülent ÖZÜKAN

Teknik Sekreter
İbrahim M.KARAKAŞ

Danışma Kurulu
Fahri ARAL, Çağlar KEYDER
Uygur KOCABAŞOĞLU
Şevket PAMUK, Zafer TOPRAK
Aydın UĞUR

Düzelti
Şadi ARABACI, Abdullah ONAY
Fatih M.ÖZTAN

•

ABONE KOŞULLARI
Yurtiçi: 8.000 TL/yıl
Avrupa/Ortadoğu: 20 $/yıl
ABD/Latin Amerika: 30 $/yıl
Avustralya: 35 $/yıl
Uçak posta ücreti abone bedelinin içindedir.

Yurtiçi abonelik için yıllık abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. 255661 POSTA ÇEKİ HESABI**'na yatırılması ve posta çekinin "Yatıranın hesap sahibine notu" bölümüne "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

Yurtdışından abone olmak için, abone bedelinin **İLETİŞİM A.Ş. DTH 865277 PAMUKBANK Türbe Şubesi-İstanbul** hesabına gönderilmesi ve banka dekontuna "Tarih ve Toplum abonesi" ibaresinin yazılması yeterlidir.

•

İletişim Yayıncılık A.Ş.
Klodfarer Cad. İletişim Han
Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 520 14 53-54-55

Konur Sk. No: 24/4
Yenişehir-Ankara
Tel: 25 36 00 - 25 20 71

•

Kıbrıs'ta Satış Fiyatı: 1000 Lira

•

Ofset Hazırlık
Perka A.Ş.

•

Renk Ayrımı
Ebru Grafik

•

Baskı
Ayhan Matbaacılık

•

Genel Dağıtım
GAMEDA

4 Türkiye'de Solun Tarihinden: Mustafa Suphi'nin Atatürk'e Son Mektubu

6 Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay
Ayşe Şen

8 I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge
Coşkun Üçok

12 Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-II
Benjamin Braude

17 Hürriyet ve İtilâf Fırkası
Ali Birinci

25 Osman Hamdi Üzerine Yeni Notlar
Vasıf K.Kortun

27 Osman Hamdi ve Orientalism
İpek Aksüğür Duben

35 İstanbul'da Amele Bayramları I.
Zafer Toprak

43 Yakın Tarihimizden Portreler: Celâleddin Arif Bey
İsmail Arar

49 Yaşayan Türkologlar: Avigdor Levy ile Söyleşi
Mete Tunçay

52 Merkezde İktidar Politikaları, 1808-1812 Osmanlı Padişahlığının Silkinişi
Avigdor Levy

57 Yusuf İzzet Met
Nurettin Türsan

58 **Kitabiyat:**
Türk Tek Parti Yönetimi Üstüne Bir Tarih Çalışması: "Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)"
Hikmet Özdemir/58
Yezidîler
İlber Ortaylı/61
Yüzeysel Bakış'a Bilimsel Eleştiri
Hasan Duman/62
Yanıt
Orhan Koloğlu/64

Kapak: Osman Hamdi Bey'in bir tablosu. KIZI NAZLI (1904) 39×48 cm. İstanbul'da Cenan Sarc koleksiyonunda.

Okuyucu Mektupları

Eski Yazıyı Okumak

Tarih ve Toplum'da arasıra yayınlanan eski yazılı metinlerin yer yer yanlış okunduğunu görüyorum. Bunlardan son iki tanesi üzerinde duracağım:

1— Derginin 37. sayısında Cem'in bir karikatürü basılmış (s.42). "Ele avuca sığmayan" bir kız çocuğu gibi gösterilen Hürriyet'le Mahmut Şevket Paşa arasındaki konuşma şöyle okunmuş:

— *Aka can, adın ne?*

— *Hürriyet.*

"Aka can"ın altına dipnotu düşülerek bir de yorum yapılmış:

Acaba, Mahmut Şevket Paşa'nın dili mi taklit ediliyor?

Oysa, dil taklidi filan yok, sözcüğü *afacan* diye okumak gerekirdi.

2— Derginin 59. sayısında, Mehmet Akif'in eski yazıyla yazılmış bir şiirinin klişesi basılmış (s.18). Bunun da yeni yazıya çevrilmiş metninde bazı okuma yanlışları göze çarpıyor. Aruz ölçeği, yanlış okumayı hiç affetmez, hemen belli eder. Akif meraklısı olup da eski yazıyı bilmeyenlere yardımcı olmak için, yanlış okunan yerleri işaret ediyorum:

Birinci sütun, dize 8 satır 15:

dâver-i san'at (doğrusu: *Dâvûd-i san'at).*

Dipnotunda, *Dâver-i san'at: sanat hükümdarı* diye bir de açıklama yapılmış. *Dâvûd*'u *dâver* diye okuyunca, hem ölçek bozulur, hem de musiki ile ilişkisi bulunan Davut peygamberle, musikiden söz eden şiir arasındaki bağlantı yok olur.

Dize 13, satır 25:

Gökler (doğrusu: *Gönüller*).

Dize 23, satır 45:

Bol çöl tufânlar ister cevvi sanattan (doğrusu: *Bu çöl tûfanlar ister cevv-i san'attan)*

İkinci sütun, dize 3, satır 5:

behimiyet (doğrusu: *behîmiyyetin*)

Dize 6, satır 11:

insaniyetin (doğrusu: *insaniyyet)*

Dize 9, Satır 16:

doğru (doğrusu: Doğru). Konuşma başlangıcı olduğu için, sözcüğün büyük harfle başlaması gerekir. Ayrıca, dize ortadan kırılarak şöyle yazılacak:

O peygamberdi lâkin..

Doğru, peygamber değilsin sen.

Dize 10, satır 18:

sanatın (doğrusu: *san'atın)*

Dize 15, satır 27:

dalkın (doğrusu: *dalgın).*

Ayrıca, alttaki h.1349 tarihi 1394 olsa gerek.

Bu yanlışlardan birkaçı "dizgi yanlışı" olsa bile, çoğu, aruz ölçeğini bilmemekten kaynaklanıyor.

Sadece iki sayıdan aktardığım bu örnekleri gözönünde bulundurarak, bu yoldaki metinlerin eski yazıyı iyi bilen ve eski edebiyatla ilişkisi bulunan (çünkü sadece eski yazıyı bilmek yeterli değil) kimselere gösterilmesi, onlara danışılması iyi olur kanısındayım.

CEVDET KUDRET/Bodrum

"İstanbul ve Hava"

Sayın Murat Belge'nin "İstanbul ve Hava" başlıklı yazısını okuduk. İstanbul'un iklimi üzerine modern aletlerle gözlem yapılmasının tarihi ne yazık ki, pek yenidir (1929'dan bu yana).

Bu arada şunları belirtmeyi yararlı buluyorum:

1- İstanbul'da 1929 yılından bu yana kaydedilen en düşük sıcaklık, sayın Murat Belge'nin yazısındaki gibi -13 Santigrad derece değil, Şubat 1929'da kaydedilen -16,1 derecedir.

2- Yurt Ansiklopedisi'nin 5. cildinin 3789. sayfasında, Bahçeköy'de -17,4 derece ve Göztepe'de -18,4 derece (en düşük sıcaklık) kaydedildiği yazılmaktadır.

3-En yüksek sıcaklık, 1929-1971 yıllarını kapsayan Türkiye İstatistik Yıllığı'na göre, kırk buçuk derecedir.

4- Yeşilköy, Göztepe, Kumköy ve Yassıada meteoroloji merkezlerinin kayıtları ve verileri incelenmeden, İstanbul'un iklimi ve havası hakkında mütalaa yürütmek mümkün değildir.

5- İstanbul'un iklimi konusunda "deniz suyu sıcaklığı" da ihmal edilmemelidir:

Florya'da 24 yıllık ortalamaya göre, yıllık deniz suyu sıcaklığı ortalaması 14,9 derecedir. En fazla 23,2 derece; en az da 7,2 derece kaydedilmiştir.

Kumköy (Kilyos)'ün 11 yıllık ortalaması 14,3 derecedir (Florya'dan 0,6 derece azdır). En fazla 23,0 derece ve en az da 6,2 derece deniz suyu sıcaklığı kaydedilmiştir.

Yassıada'da 10 yıllık ortalamaya göre, ortalama deniz suyu sıcaklığı 14,7'dir. En fazla 22,1 derece, en az da 7,8 derece kaydedilmiştir.

6- Yeşilköy'de sıcaklığın 30 derecenin üzerinde olduğu günler, yılda ortalama 22,6; sıcaklığın 0 derecenin altında olduğu günler, yılda ortalama 38,6 derecedir. Yeşilköy'de kaydedilen en yüksek sıcaklık 4.8.1950'de 35,4 derece; en düşük sıcaklık 5.2.1950'de eksi 8,6 derecedir. Yeşilköy'ün yıllık ortalama sıcaklığı 13,7 derecedir. Bu ortalama sıcaklık, Kocaeli'nde 14,5; Kırklareli'nde 13,2 ve Tekirdağ'da 13,8 derecedir.

7- İstanbul'da poyraz yılda 1401 kere esmektedir. En hızlı rüzgar ise yıldızdır; 29,9 metre/saniye.

8- Sisli günler, Kilyos'da yılda 21,8 gün; Bahçeköy'de 19 gündür. Yağışlı gün sayısı ortalaması yılda 121,3 gün olup, karlı günler ortalaması da 10,7 gündür. Bulutlu günler yılda 216 gündür. Donlu gün sayısı da yılda 23,4 gün olarak tesbit edilmiştir.

Saygılarımla.

Ender Kâmil BOYACI/GEBZE

Okurlara Mektup

Geçen ay Berlin'e uğurladığımız yayın yönetmenimiz Mete Tunçay giderayak şunları söylüyordu: "Eğer bu dergiye bir şey olursa, hemen döner ve yakanıza yapışırım..."

Doğrusu biz de bu sevimli tehditi oldukça ciddi bularak hemen çalışmaya koyulduk ve hocamızın bıraktığı yazılara yenilerini de ekleyerek bu sayıyı hazırladık. Hem siz sevgili okurlarımızın hem de tâ Berlin'de elinde Damokles'in Kılıcı'yla bekleyen Sayın Tunçay'ın beğeneceğini umuyoruz.

Bu sayımızda Osman Hamdi Bey ile ilgili iki ayrı yazı bulacaksınız. Vasıf K.Kortun'un Osman Hamdi'nin sanıldığı gibi Gèrôme'un öğrencisi olmadığı yolundaki saptaması hayli ilginç. İpek Aksüğür Düben ise Osman Hamdi Bey'in Orientalism'le olan ilişkisini ve bunun sanatına yansımalarını ele alıyor.

Bu sayıda Sayın Coşkun Üçok'un bir yazısı var. Üçok, 1920'de Heyet-i Temsiliye seçimlerine karşı bir tutum içinde olan Diyarbakır'da yapılan seçimler sonunda en fazla oyu alarak mebus olan babası Kadri Bey'e (Üçok) ait belgelerle I. Büyük Millet Meclisi'nin önemli bir dönemine ışık tutuyor.

Geçen sayımızda başladığımız Benjamin Braude'nin Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri yazısı bu sayımızda bitiyor.

Hürriyet ve İtilâf siyasal tarihimizde önemli bir yeri olan, ama hakkında derli toplu sayılabilecek çok az çalışma yapılan bir kuruluş. Hele İttihat ve Terakki ile kıyaslandığında bunun eksikliği daha da ortaya çıkar. İşte geçen ay Şükrü Hanioğlu'nun Abdullah Cevdet çalışması üzerine yazdığı eleştiriden tanıdığınız Ali Birinci bu sayıda Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nı ele alıyor. Birinci'nin aynı konuda bir diğer yazısını da önümüzdeki sayıda sunacağız.

Zaman zaman yayınladığımız Yakın Tarihimizden Portreler'de bu ay değerli araştırmacı İsmail Arar'ın Celâleddin Arif Bey üzerine hazırlamış olduğu çalışmasının ilk bölümü yeralıyor. Bu arada Sayın Arar'ın benzer çalışmalarının da dergimizde yayınlanacağını okurlarımıza duyurmak istiyoruz.

Zafer Toprak bu sayıda "İstanbul'da Amele Bayramları"nı yazıyor. Gelecek ay son bölümünü sunacağımız bu çalışma, bugün kuşkuyla bakılan "amele bayramı"nın yıllar önce nasıl kutlandığını ve işçilerin işgal altındaki İstanbul'da Anadolu ile nasıl bir dayanışmaya girdiğini göstermesi bakımından dikkate değer.

Yaşayan Türkologlar dizimizde ise İsrailli Türkolog Avigdor Levy ile Mete Tunçay'ın yapmış olduğu bir söyleşiyi ve Levy'nin II. Mahmud dönemindeki iktidar politikalarına ağırlık veren yazısını bulacaksınız. Bugünlerde Brandeis Üniversitesi'nde Osmanlı Devleti'nde Yahudiler konulu bir konferans düzenleyen Levy'nin bu yazısının ilgi uyandıracağını umuyoruz.

Yine bu sayımızda Nurettin Türsan'ın Sakarya'da birinci hatta dövüşen Tümgeneral Yusuf İzzet Met'le ilgili bir yazısını, sürekli sayfalarımızdan Osmanlı Basınında Yüz Yıl Önce Bu Ay'da Tarik'ten yapılmış seçmeleri, Türkiye'de Solun Tarihinden köşesinde Mustafa Suphi'nin Atatürk'e 3 Ocak 1921 tarihli son mektubunu bulacaksınız.

Kitabiyat sayfalarında ise son günlerde Yön Dergisi üzerine bir çalışması yayımlanmış olan Hikmet Özdemir'in Cemil Koçak'ın Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945) adlı kitabı üzerine yazdığı bir yazı ile İlber Ortaylı'nın John S.Guest'in Yezidiler adlı önemli araştırmasını tanıtan bir başka yazı var.

Ayrıca bu sayıda İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu'nu hazırlayan Hasan Duman'ın Orhan Koloğlu'na cevabıyla ve yine Koloğlu'nun bu yazıya cevabına yer verdik. Amacımız bu tartışmanın yapıcı sonuçlara ulaşmasıdır.

Önümüzdeki ay daha güzel bir *Tarih ve Toplum*'da buluşmak umuduyda...

Tarih ve Toplum

Mustafa Suphi.

Mustafa Suphi'nin Atatürk'e Son Mektubu (3 Ocak 1921)

Mustafa Suphi'nin 1920 yılı içinde TBMM Reisi Mustafa Kemal Paşa'yla mektuplaştığı bilinmektedir. (Metinleri için bknz. M.Tunçay, *Türkiye'de Sol Akımlar 1908-1925*.) M.Suphi ile arkadaşları 28 Aralık 1920 günü, Ankara'ya gitmek üzere Kars'a gelmişlerdir. 2 Ocak 1921 günü Moskova Büyükelçiliğine atanmış ve oraya gitmekte olan Ali Fuat (Cebesoy) Paşa ile konuşmuşlardır. M.Suphi'nin ona söyledikleriyle ertesi gün Mustafa Kemal Paşa'ya yazdıkları arasında büyük bir koşutluk vardır. Varlığı şimdiye değin bilinmeyen bu mektubu Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki aslından (ama ne yazık ki, dilini sadeleştireceğim diye yer yer değiştirip Türkçeleştiren bir araştırıcının aracılığıyla) aktarıyoruz.

TÜRKİYE'DE SOLUN TARİHİNDEN

Ankara'da Büyük Millet Meclisi Riyasetine

Memleketimizde Komünist Fırkası'nın kanuniyet kazanmış olmasını, senelerden beri muhtelif memleketlerde amele ve rençberlerin kurtuluşları hareketlerine iştirak eden Türk komünistleri büyük bir memnuniyetle karşıladılar. İnkilâbcı Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükûmeti bu eseriyle halkın büyük çoğunluğunu kurtarmaya yönelik olan bu esaslı maksada ne kadar derin bir anlayış ile bağlı olduğunu isbat etmiştir. İstilâcı ecnebi kuvvetlerinin ve bu kuvvetlerin nüfusu altında kalan İstanbul'a karşı millî hudutları müdafaa etmek üzere silâha sarılan Anadolu, hiç şüphesiz Türkiye tarihinde yepyeni bir devir açmış oluyor. Memleketten gelen komünist vekillerinin iştirakiyle Bakû Kongresi'nde teesssüs eden Türkiye Komünist Fırkası bu devrin tam bir zafer ile tetevvüç edebilmesi için emperyalizme karşı açılan direnme cephesinin kuvvetlendirilmesine ve halkın geniş tabakaları içinde memleketin iktisadî esaretten kurtarılması ve tam bir istiklâl elde etmesi gayesinin yaygınlaşmasına çalışmak üzere faaliyetini memlekete nakletme kararı vermiştir. Bu maksat ile, yirmibeş kadar Türk komünistlerinin bir kısmı Gümrü üzerinden ve diğer kısmı deniz yoluyla memlekete hareket etmişlerdir. Emelimiz, memleketin müdafaa cephesini zayıf düşürmek ihtimali olan her türlü harekete muarız ve bu hususta hükûmete mümkün olan her şeyi kullanarak yardımcı olmak ve Türkiye Komünist Fırkası'nın Avrupa proletarya teşkilâtları nezdindeki mevkî ve nüfusunu memleketin hürriyet ve istiklâlini temini hizmetine koyma noktaları etrafında hülâsa olunabilir. Bu gayeler ile mücehhez ve her hususta memleket kanunlarının veregeldiği müsadeler dahilinde görev yapmada birlik olarak hareket ederek yoldaşların yanlarında bulunan ve komünizmin bilimsel esaslarını kapsayan bilgilerle beraber memleketimize girmeleri hususunda gereken kolaylıklarda bulunulmasını rica ve yakında Fırka'nın dahil ve hariçte tâkip ettiği ve edeceği meslek hakkında anlaşmak ve her türlü kötü anlayışa olanak bırakmamak üzere sizlere katılmakla onur duyacağımızı arz ederiz.

MUSTAFA SUPHİ

Vekiller heyetinde okunması
4/1/37 (1921)

M.Suphi, 11 Ocak'ta Kars'ta Kâzım Karabekir Paşa'yla görüştükten sonra, arkadaşlarıyla birlikte Erzurum'a hareket etmiş, fakat mürettep tezahüratlarla oraya sokulmayınca, Batum üzerinden Bakû'ya dönmek üzere Trabzon'a gitmiştir. Trabzon'da ise, 27/28 Ocak gecesi hepsi birden bir cinayete kurban olmuşlardır.

Cumhurbaşkanlığı Arşivi'ndeki 11 Mart 1921 tarihli bir başka belge, M.Suphi'nin üstünden çıkan, Atatürk'ün onunla Mehmet Emin'e yazdığı 26 Ağustos 1920 tarihli -bilinen- mektubunun kendisine iade edildiğini ortaya koyuyor.

Üçüncü
Kafkas Fırkası Kumandanlığı
Erkânıharbiyesi
Şube
1089
ZATA MAHSUSTUR

Üçüncü Kafkas Fırkası
Kumandanı Miralay
Nuri Bey tarafından
TRABZON
11/3/37

Büyük Millet Meclisi Reisi Mustafa
Kemâl Paşa Hazretlerine

Mustafa Suphi Bey'in eşyaları arasında çıkan ve zâtı devletlerine ait olan mektubun emîn bir vasıta ile arz ve takdimi Şark Cephesi Kumandanlığı'ndan emir buyrulmuş ve mezkûr mektub ilişikte takdim kılınmış olduğu arz olunur.

Üçüncü
Kafkas Fırkası Kumandanı
NURİ

TARİK/Matbaa ve mahal-i idaresi: Bab-ı Âli Caddesinde 54 numaralı hane-i mahsusdur. Fünûn ve edebiyata ve menafi-i âmmeye mutazammın muharrerat ve makalâta ve ağraz ve şahsiyattan âri her nev'i mübahese ve mülâhazata sahifelerimiz daima küşadedir. Evrak ve muharrerat-ı vâridenin tehir ve adem-i dercinden dolayı matbaa mes'ul olmayacağı gibi derc olunmayan mekatib ve evrakı istirdat iddiası dahi katiyen mesmû ve makbul olamaz. Posta ücreti verilmemiş mektuplar kabul olunmaz. Bir nüshası bir guruş mecidiye...

Osmanlı Basını'nda

Yüz Yıl Önce Bu Ay

AYŞE ŞEN

İSTANBUL HAVADİSİ

Zaptiye Nezaret-i Aliyyesinden
MUZIR ŞARKI

☐ Her tarafta ve umumî mesîrelerde YAR SANA DİYOM BEN şarkısı birtakım edepsizce ilâvelerle söyenmekte ve bunun âdâb-ı umumiyyeye muğâyiriyeti [aykırılığı] meydanda olduğundan zabıtaca katiyyen men' ve bu memnûiyet [yasak] hilâfına olarak mezkur şarkıyı söyleyenler olur ise haklarında lâzım gelen muamelenin icrâsı icab edenlere tenbih edilmiş olduğu ihtar olunur... (3 Mayıs 1887)

"Vârid Olan Varakadır"

☐ Sâkinlerinden bulunduğum Yeniköy'de geçen Cuma gecesi bir vak'a-i fecîa cereyan eylemiştir ki muteber gazeteniz vesâtetiyle [aracılığı ile] inzâr-ı erbab-ı insaf [insaf sahiblerine ihtar] ve merhamete arz etmeyi vecîbe-i hamiyyet addederim. Şöyle ki:

Yirmi beş yaşında olup Rum mahallesinde sâkin bulunan bir kadın sekiz aylık gebe olduğu halde gece saat üç buçuğa kadar komşular ile sokakta dolaştıktan sonra eve geldiği zaman kendisine bir fenalık gelmesinden dolayı bayılmış ve köyde bulunan üç hekimden Mösyö Papson o gün bulunmadığı cihetle Drakuli ve Kampanakin nâmında diğer iki hekime müracaat edilmiş ise de birisi gece vakti harice çıkmak sıhatine münâfî [aykırı] olacağından bahisle cevab-ı red vermiş ve diğeri kapısını bile açmamıştır. Zavallı kadıncağız ise iki saat kadar baygın yattıktan sonra vefat edip gitmiştir.

Sonra edilen tahkikattan anlaşıldığına göre kadıncağızın illeti apoleks yani nüzulden ibaret imiş. Eğer doktorlarımız vazife-i asliyyelerini lâyıkıyla bilip icra etselerdi hem kadının hem karnındaki çocuğun ziyâına [kaybına] meydan verilmemiş olurdu. Doktorlarımızın adem-i takayyüdleri [kayıtsızlıkları] bu gibi vakayi-i fecîaya meydan vermekte olduğundan bunların had ve vazifeleri lâyıkıyla kendilerine bildirilmek vecâib-i hamiyyet ve insaniyetten addolunur.

İmza Yeniköy sâkinlerinden Suad... (8 Mayıs 1887)

"Şehir Mektubu"

Numero 29 A 1 Mayıs sene 303

☐ Muhafaza-i adab-ı umumiyyeye ait olmak üzere bir madde-i mühimmeyi mercîinin nazar-ı dikkatine arz etmek istiyorum.

Şu aralık gerek köprüde ve mesîrelerde merdümân-ı dastanu furuşân [destan satan adamlar] zuhur eylemiş ve ünvan-ı rezalet-nişanlarının tezkârı [anılması] bile muvâfık-ı edeb görünmeyen nice nice evrak-ı muhillet'ül-ahlâkı [ahlâk bozucu kâğıtları] âvâz-ı bülend ile [yüksek sesle] satmakta oldukları görülmekte bulunmuştur. Hele Haydarpaşa'nın rûz-i hıdr âleminde bu dastan-furuşlar ol kadar çok idi ki nümune-i enker'ül-esvât [anırtı örneği] olan yaygaraları adeta sucuların, kahvecilerin gürültülerini bastırıyor idi.

Egarib-i garâibdendir [tuhaf bir savaş zamanıdır] ki bizim mahud [bilinen] ayaklı kütüphaneciler yani ezikka ve esvâkta [sokaklar ve çarşılarda] kitap satanlar bile galiba bu türrehât nâmelerin bey'inden [saçma sapan nâmelerin satışından] müstefid olmalarından dolayı olmak gerektir ki ekseri [çoğu] dastan-furuşânlığa kalkışmış ve hatta geçen gün bir mesîrede bunlardan biri zaten yanında bulunan birkaç kitabı satmak gayretine düşerek mahud dastanhâ-i rezâili ihtivâdan zanpara dastan ve vekahat [edepsizlik] ünvanının ismini verip bağırdıktan sonra "!hay şeytan kız hay da var!" demesiyle bi't-tesadüf oradan geçmekte olan eli bayraklılardan birisi bunu kendisine ta'rîz [taşlama, lâf atma] addiyle dastan-furuşun suratına küçük eliyle fakat dehşetlice bir tokat aşk etmiştir!

Herifin neye uğradığını bilemeyerek şaşırdığı bir sırada zaten kendisini tanıdığım cihetle yanına sokularak bu gûşmâle [kulak bükmeye, yola getirmeye] uğraması, güzel güzel kitaplar durur iken bir ta-

kım hezeyan-nâmelerin vasıta-i intişarı olmasından nâşi idüğünü yani bu hale sebep helâle haram karıştırması bulunduğunu bir lisan-ı serzeniş-i beyan ile ihtar ve: "Ey ayaklı kütüphane sana/yetişirdi risaleler satmak/Hadd-i te'dibe uğradın işte/yakışır mı suya arak [rakı] katmak?" neşîde-i ibret-i âmizini izbâr eyledim... (14 Mayıs 1887)

(1) O günlerde yeni çıkan bir romanın ismidir.

TEVCİHAT

☐ Tiflis sekenesinden [oturanlarından] bir Ermeni Protestan mezhebini neşr ve telkin eylediğine mebnî dört sene müddetle Rusya'nın diğer mahalline nefy edilmiştir [sürülmüştür]... (4 Mayıs 1887)

☐ Kastamonu vilayet-i celîlesi merkezine Yenişehir Fener mahkeme-i ticaret baş katibi Hocazade mekremetlu İbrahim efendi müstantik [sorgu hakimi] tayin olunmuştur... (5 Mayıs 1887)

☐ Matbamıza haber verildiğine göre yâverân-ı cenâb-ı şehriyarîden ressam-ı nefâis-i ittisâm [güzel eserlere damgasını vurmuş ressam] saadetlu Ahmet Paşa hazretleri marifetiyle Tepebaşı'ndaki resim ekspozisyonundan iki kıta nefis resim intihab ile [seçilerek] mabeyin-i hümâyunu mülûk-âneye götürülmüş ve Dersaadet'in lâtif ve nazar-rübâ [göz alıcı] limanını irâe eden [gösteren] bir tanesi pîş-gâh-ı dakayık-ı iktinâh-ı tac-dâriye [inceliklerinin araştırılması için padişahlık huzuruna] arz ve takdim kılınmıştır.

Pekçok ekâbir ve eâzim [büyük adamlar] ile şehremini devletlu Mazhar Paşa hazretleri bazı resimler daha mübâyaa etmişlerdir... (5 Mayıs 1887)

VİLÂYETLERDEN HABERLER

☐ İzmir civarında Karataş mahallesinde Rum milletinden Dimitrios Peştemalcı nâmında genç bir kimesnenin revolver ile kendisini vurup vefat ettiği ve esbab-ı intiharı el'an [şimdiki halde] meçhul olduğu mahallinden iş'âr olunuyor... (5 Mayıs 1887)

"Meşhur Kaptan Andrea'nın Derdesti"

☐ Otuz beş seneden beri Aydın vilâyetinde icrâ-i şekâvet etmekte olup her güne cinayet ve habâsete [kötülüğe] cür'et etmiş olan şakî-i meşhur Kaptan Andrea'nın Nisan'ın yirmi altıncı geçen Pazartesi günü Ayaslug civarında İzmir jandarma kumandanı miralay izzetlu Hıfzı beyefendi tarafından derdest edildiği İzmir'den iş'ar olunmuştur.

Bundan akdem ele geçirilen diğer bir şakî Kaptan Andrea zannolunarak âlem-i matbuatta bir hayli kıl ü kâli mûcib olmuş ise de evvelki şakî Kaptan Andrea olmayıp anın nâmıyla icrâ-i şekâvet eylediği [eşkıyalık ettiği] icra olunan tahkikat-ı mükerrereden müstebân olmuştur.

Şimdi taht-ı tevkife alınan şakînin asıl kaptan Andrea kendisi idüğü şakî-i merkum tarafından mukaddemâ dağa aşurulup fidye-i necat [kurtuluş fidyesi] olarak binlerce lira i'tâsıyla pençe-i gaddarânesinden güç hal ile tahlis-i giriban edebilmiş [yakayı kurtarabilmiş] sekiz kişinin muvacehesiyle sabit olmuştur.

Şakî-i merkûmun ahz ü giriftinden dolayı zulüm ve gadrine uğramış olan kesan eşk-rîz-i şükran olarak [şükran gözyaşları dökerek] padişahımız efendimiz hazretlerine kemal-i iştiyak ile hayır dualar etmişlerdir... (12 Mayıs 1887)

☐ Geçen Cumartesi gecesi saat beş kararlarında Karaağaç'ta Muammer Bey'in bostanının kapısını üç şahıs karıştırmakta iken polis efradından Destan Efendi görüp kim o demesi üzerine eşhas-ı merkûmeden biri iki el tabanca atıp kurşunu efendi mumâileyhin yelek ve pantolonunu delip çıkmış ve yalnız elinin üstü biraz yaralanmış idi ki ve eşhas-ı merkûme firar etmeleriyle bi't-taharri [araştırılarak] merkumlardan tabancayı atan ve Muratbey hanında çalışmakta idüğü tahkik kılınan eşhas-ı muzırradan İsmail ile refiki Plevneli Ahmed'in derdest ve icabının icrâsına teşebbüs olunduğu ve Galata'da Avusturya teb'asından Mike'nin otelinde müste'ciren ikâmet eden Avusturyalı Aşçı Papa geçen Cumartesi günü ale's-sabah mezkur otelde nerdiban başında illet-i kadîmesi sebebiyle düşerek ve ağzından kan gelerek vefat ettiğinin bi'l-muayene anlaşıldığı Beyoğlu mutasarrıflığı cânibinden ve evvelki gün akşam üzeri saat on iki kararlarında Küçük Çamlıca'da sâkin çilekçi esnafından zenci Hacı Selim'in Kadıkaryesi'ne gidip kahveci Timoleo'nun kahvesinde nargile ve kahve içerken fücceten vefat ettiği ve vücudunda alâim-i iştihab [şüpheli işaretler] görülmeyip sekte-i rieden [akciğere kan hücumundan] vefateylediğinin edilen keşf ve muayeneden müstebân olduğu Üsküdar mutasarrıflığı cânibinden alınan jurnallerden müstebân olmuştur... (24 Mayıs 1887)

DIŞ HABERLER

"Paris'te Bir Alman Operasının Men'i"

☐ Mösyö Şınable'nin Almanlar tarafından tevkif ve tahliye-i sebebli münasebetiyle Paris'te Fransızların efkâr-ı umumiyyesi Almanlardan dil-gîr olmakla Almanya eşher-i musikî-şinasânından [ünlü müzisyenlerinden] Richard Wagner'in Fransızcaya nakl ve tercüme olunan (Lohengrin) nâm nefis operası Paris'te oynanmak üzere iken ahali tarafından men' olunmuştur. Fransızların şu hareketi Almanya ve Avusturya'da bâd-i istigrâb [şaşkınlığa sebep] olup Alman gazeteleri Fransızlar gibi zarafet-perver bir kavmin sanayi-i nefisede maharet-i fevkalâdesi müsellem-i enâm [halkça kabul edilmiş] olan bir üstad-ı kâmilin operasını taasub ve hiddetle men' eylemesine teessüf eyliyorlar... (13 Mayıs 1887)

"Garip Bir Fikr-i İntihar"

☐ Geçen hafta Paris şehrinde polis idaresine şu meâlde bir tezkere gönderilmiştir.

"Fevk-el-gaye hüsnâ [son derecede güzel] bir kadın ile akd-i izdivac eyledim.

Her ne kadar zevcemin ihanetine meydanda bir emâre olmayıp bilakis afifâne yaşamakta ise de bu mertebe güzel bir kadının muhafaza-i iffet edemeyeceğine zaâhib olarak tahammülü muhal [imkânsız] bir azab içinde bulunuyorum. Kıskançlığımın mûcib olduğu hal-i tâkat -fersâya [dayanılmaz duruma] tâb-âver-i tahammül olamayıp [dayanma gücü bulamayıp] kendimi telefe karar verdim!"

Polis idaresi tarafından derhal irâe olunan [gösterilen] mahalle bir komiser gönderilip her ne kadar merkum nefsini telef için sâkin olduğu oda derûnunda ham kömür ile dolu iki adet mangal yakıp azotun tesiri ile vefat etmek üzere karyolasının üzerine serilmiş ise de mangalların ikisi de sönüp merâmı hâsıl olamamış olduğu anlaşılmış ise de merkum intihar sevdasından fâriğ olmadığını [vaz geçmediğini] komisere beyan etmekle tevkifine lüzum görülmüş ve led'et-tahkik filvâki zevcesinin fevk-el-gâye hüsnâ idüğü ve merkûmun kıskançlığın tesiri ile şuuruna halek-dâr [şuurunun bozulduğu] tahakkuk etmiştir!!! (20 Mayıs 1887)

MUKTEBESÂT

☐ Odesa'da topçu alay zâbitânından Binbaşı Mayurof'un fücceten vefat etmesi üzerine kırk saat kadar alıkonulduktan sonra defn olunmuş ise de üç hafta sonra akrabası dua okutturmak için gidip kabrin alt üst olduğu görülerek tabutu açıldıkta müteveffanın arkası üstü döndüğü ve cesedin kan içinde olduğu görülmesinden dolayı ber-hayat iken defn edildiği anlaşıldığı (Daily News) gazetesinde okunmuştur... (7 Mayıs 1887)

☐ Selânik dahilinde ve Köprülü kasabasında ticaret ile meşgul olan (Democif) nâmında bir Bulgar'a Köstendil'den bir komiteye verilmek üzere bir mektup gönderilmesi üzerine cemiyet-i fesâdiyyeye dahil olduğu, şüphesi üzerine taht-ı tevkife alındığı Selânik'ten (la Türki) gazetesine yazılmıştır... (19 Mayıs 1887)

☐ Selânik vilâyeti dahilinde nefs-i Kesriye kasabası sekenesinde Yorgi Naum nâmında bir Rum taciri kasabanın haricinde bulunan gölde sayd-ı mâhî etmekte [balık avlamakta] iken eşkıya tarafından tutulup dağa götürülmüş ise de her nasılsa firar ederek sâlimen kasabaya avdet eylemiş olduğu mahallinden (Neologos)a yazılmıştır... (19 Mayıs 1887)

I. Büyük Millet Meclisi Seçimlerine Işık Tutan Birkaç Belge

COŞKUN ÜÇOK

Ankara'da kurucu meclis niteliğinde bir olağanüstü meclisin toplanmasını Atatürk'ün ta baştan beri nasıl istediğini, ancak son Osmanlı Meclisi'nin İstanbul'da toplanmasını önleyemediğini; ama bu meclisin doğru dürüst vazife göremeden İstanbul'un 16 Mart'ta Anlaşma Devletleri'nce işgali üzerine nasıl dağıtıldığını burada yinelemekte bir yarar yok. Çünkü bu konu birçok kitaplarda ayrıntıları ile ele alınmıştır. İstanbul'un işgalinden tam üç gün sonra, 19 Mart 1920'de Atatürk, Ankara'da toplanması Hey'et-i Temsiliye'ce kararlaştırılan meclise üyelerin seçilmesi ve meclisin toplanması ile ilgili kuralları içeren ünlü genelgesini yayınladı. Bunda:

madde 4.- Her sancaktan beş üye seçilecektir.

madde 5.- Seçim, her sancakta, o sancağın kendi ilçelerinden çağıracağı ikinci seçmenlerle, sancak merkezinden seçilecek ikinci seçmenlerden, sancak idare ve belediye meclisleriyle Müdafaa-i Hukuk yönetim kurullarından .... oluşturulmuş bir kurul tarafından aynı günde ve aynı oturumda yapılır.

madde 6.- Bu meclis üyeliğine, her parti, zümre ve dernek tarafından aday gösterilmesi mümkün olduğu gibi, her ferdin de bu kutsal mücadeleye fiilen katılması için bağımsız olarak adaylığını istediği yerden koyma hakkı vardır.

madde 8.- Seçim, gizli oyla ve salt çoğunluk esasına göre yapılacak; oylar, kurulun kendi içinden seçeceği iki kişi tarafından ve kurul önünde sayılacaktır.

madde 9.- Seçim sonunda, bütün kurul üyelerinin imzalayacakları veya kendi mühürleri ile mühürleyecekleri üç nüsha tutanak düzenlenecek; bir tanesi yerinde alıkonularak, öteki iki nüshadan biri seçilen şahsa verilecek, diğeri Meclis'e gönderilecektir.

Kadri Bey (Üçok).

madde 10.- Üyelerin alacakları ödenek daha sonra Meclis'çe kararlaştırılacaktır. Ancak, geliş yollukları seçim kurullarının zarurî masraflar olarak uygun görecekleri miktar üzerinden mahallî idarelerce karşılanacaktır.

madde 11.- Seçimler en geç onbeş gün içinde Ankara'da çoğunlukla toplanmayı sağlayacak biçimde tamamlanarak, üyeler hareket edecek ve sonuç üyelerin adlarıyla birlikte derhal bildirilecektir denilmektedir.

O Zaman, seçimler iki dereceli olduğundan ve 12 Ocak 1920'de İstanbul'da toplanan son Osmanlı Meclisi için henüz seçimler yapıldığından, şimdi ikinci seçmenlerin yeniden oy vermeğe çağrılmaları ile seçimler yasal olarak kolayca gerçekleşmiş olacaktı. Bütün halkın seçimlere çağrılması sözkonusu değildi ve bu yukarıya aldığımız 5. maddede açıkça belirtilmişti. Nitekim Atatürk seçimler hakkında *Nutuk*'ta şunları söylemektedir:[1] "...memleketin her tarafında seçimler sür'atle ve ciddiyetle yapılmaya başlandı. Yalnız bazı yerlerde kararsızlık ve

direnmeler görüldü. Bunlardan bazıları kısa, bazıları uzunca bir süre bu kararsızlık ve direnmelerinde ısrar ettiler. Ancak sonunda, ***bütün*** seçim bölgelerinin milletvekilleri, Büyük Millet Meclisi'nde, bütün milletin ve memleketin temsilcisi olarak hazır bulundular. Kararsızlık ve direnme gösteren bazı yerler şunlardı: Dersim, Malatya, Elazığ, Konya, Diyarbakır, Trabzon... kararsızlık ve direniş gösteren bu seçim bölgelerinin halkı değildir. Belki o tarihte, o bölgelerde bulunan sivil idare âmirleridir..."[2]

Burada yayınladığımız belgelerden 1 numaralı olanı 18 Nisan 336 (1920) tarihini taşımaktadır ve Atatürk'ün seçim için kararsızlık ve direnme gösteren sancaklar arasında saydığı Diyarbakır'da yapılan seçimde en çok oy alarak seçilen Muş eski mutasarrıfı Kadri Bey'in (Üçok) seçim tutanağıdır.

Tutanaktan, seçimin tamamiyle 19 Mart tarihli genelgeye uygun olarak yapıldığı anlaşılmaktadır. Nitekim seçim, o zaman merkeze bağlı olan Derik, Lice, Beşiri ve Silvan ilçelerindeki ikinci seçmenlerin mahallinde ve merkezdeki ikinci seçmenlerin de Diyarbakır'da verdikleri oyların birleştirilmesiyle gerçekleşmiştir. Tutanakta seçime aday olarak katılan 19 kişinin adı sayılmaktadır. Belki aday olup da oy alamayanlar da vardır. Her ne ise, böyle geleceği meçhul bir meclise seçimde, hem de kararsızlık ve direnme olduğu Atatürk tarafından bildirilen Diyarbakır'da 19 kişinin oy alan aday olması çok dikkat çekicidir.

Genelgenin 9. maddesine uygun olarak hazırlanan sonuç tutanağı bir kişi tarafından imzalanıp ötekiler tarafından mühürlenerek en çok oy alarak seçilmiş olan Kadri Bey'e verilmiştir.

Kadri bey o zamanki ulaşım olanaklarının elverdiği bir süratle (tam bir ay) Ankara'ya gelmiş ve tutanağı 18 Mayıs'ta genel kurulda kabul edilerek onaylanmıştır. Tutanağın altında (Büyük Millet Meclisi Riyaseti) mührü ve bu mührün üstünde MK harfleri yani Mustafa Kemal'in parafı vardır. Demekki Meclis'in açılışından 25 gün sonra Büyük Millet Meclisi'nin başına henüz "Türkiye" sözcüğü konulmamıştır.[3].

2 Numaralı belgeden anlaşıldığına göre 18 Nisan'da yapılan seçimden hemen sonra 19 Nisan'da Diyarbakır vâlisi Hüseyin Mazhar Bey tarafından Kadri Bey'e seçim tutanağı gönderilmiş ve derhal yola çıkmasının Hey'et-i Temsiliye tarafından istendiği ve -19 Mart 1920 tarihli genelgenin 10. maddesine uygun olarak- yol giderleri olarak da kendine 25 bin kuruş avans verilmesi için defterdarlığa emir verildiği bildirilmiştir. Kadri Bey'in bir yıl önce ayrıldığı Muş mutasarrıflığında aldığı aylığın 4 bin kuruş olduğu gözönüne getirilirse, bu oldukça önemli bir paradır. Ancak o zamanki araçlarla yol bir aya yakın bir zaman almaktadır.

Bu belgede dikkate çarpan bir husus Büyük Millet Meclisi'nin toplanacağı tarih olarak 21 Nisan'ın gösterilmiş olmasıdır. Halbuki 21 Nisan 1920'de Hey'et-i Temsiliye adına Mustafa Kemal imzası ile yayılan telgrafta Büyük Millet Meclisi'nin 23 Nisan Cuma günü açılacağı bildirilmiştir. 19 Nisan tarihini taşıyan belgede 21 Nisan'ın açılış tarihi olarak gösterilmiş olması, acaba bir yanlışlığa mı dayanmaktadır? Yoksa önce 21 Nisan'da toplanması istenmişken, sonradan bundan vazgeçilerek 23 Nisan mı açılış günü olarak saptanmıştır? Araştırılmaya değer.

Meclis açılıp hükûmet kurulduktan sonra yeni Devlet tam bir örgütlenmeye girmiş ve bunda da çok kısa bir zamanda başarı sağlanmıştır. Böylece 25 Temmuz 336 tarihli ve Dahiliye Vekili Câmi Bey'in imzasını taşıyan 3 numaralı belgeden de Kadri Bey'in Dahiliye Vekâleti Hey'et-i Teftişiye Müdüriyetine (=İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı) 6000 kuruş aylıkla atanmış olduğunu anlıyoruz.

Diyarbakır Milletvekili ve İçişleri Bakanlığı Teftiş Kurulu Başkanlığı görevini birlikte yürütürken, kendisini Mardin Mutasarrıflığı günlerinden tanımakta olan Atatürk, Kadri Bey'e Van'daki Simko ayaklanmasını bastırmak için gene milletvekilliği uhdesinde kalmak üze-

Belge: 2

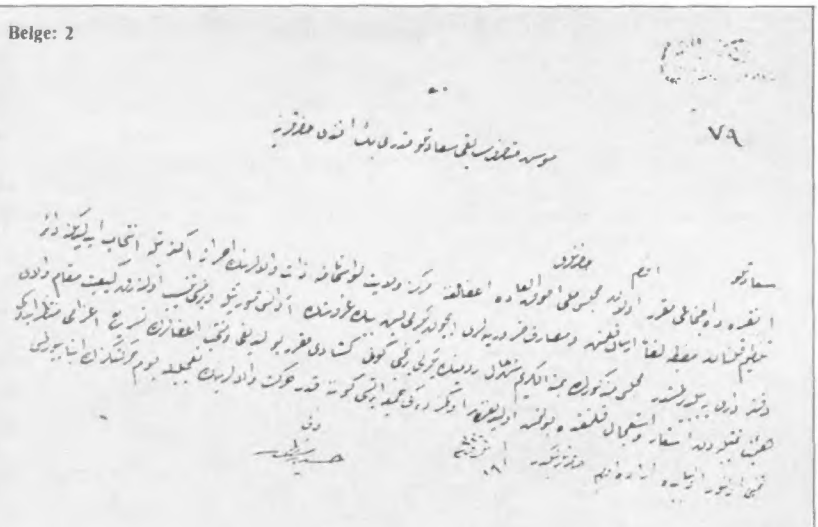

Muş Mutasarrıf-i Sâbıkı Saadetlû Kadri Beyefendi Hazretlerine

Diyarbakır Vilâyeti Mektubî Kalemi 79

Saadetlû Efendim Hazretleri,

Ankara'da içtimaı mukarrer olan Meclis-i Fevkelâde azalığına merkez-i vilâyet livası namına Zat-i Vâlalarının ihraz-i ekseriyetle intihap edildiğine dair tanzim kılınan mazbata leffen irsâl kılınmış ve mesarif-i zarûriyeleri için yirmibeşbin guruşun avans suretiyle verilmesi tensip olunarak keyfiyet makam-i vâlay-i defterdâriye bildirilmiştir. Meclis-i mezkûrun bimen-il kerîm şehr-i hal-i rûmînin yirmibirinci günü küşadı mukarrer bulunduğu ve muntahab azaların tesri-i i'zamı muntazır idiğü Heyeti Temsiliye'den iş'ar ve isti'cal kılınmakta bulunmuş olduğundan önümüzdeki cumaertesi gününe kadar hareket-i vâlalarının ta'ciliyle yevm-i hareketlerinin inbâ buyrulması temenni olunur olbabda irâde efendim hazretlerindir 16 Nisan 336

Vâli

İmza Hüseyin Mazhar

Belge: 1

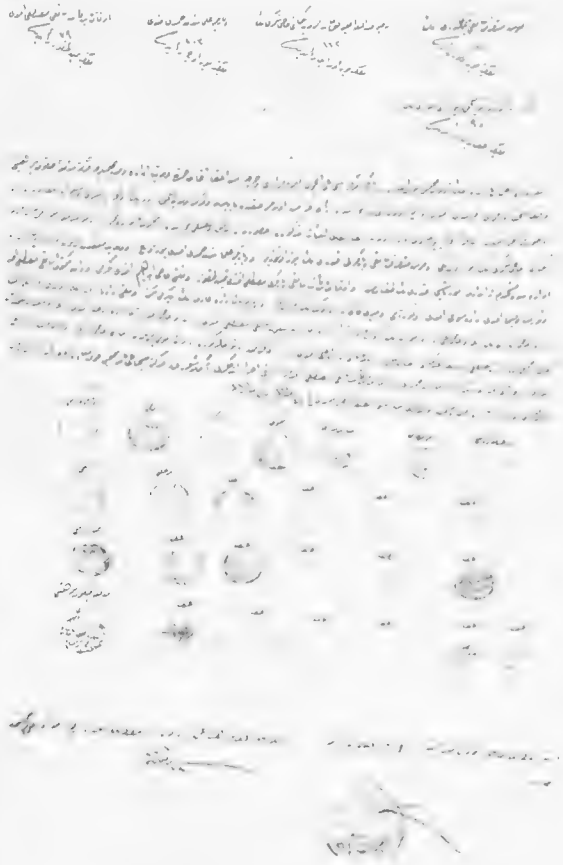

Evkaf Başkâtib-i sabıkı
Mustafa Efendi
79

Yalnız yetmişdokuz reydir

Diyarbekir ulemâsından
Hamdi Efendi
103

Yalnız yüzüç reydir

İzmir Müdafaa-i
Millîye Kumandanlarından
Binbaşı Hacı Şükrü Bey
112

Yalnız yüzoniki reydir

Muş Mutasarrıf-i
sabıkı Diyarbekirli
Kadri Bey
131

Yalnız yüzotuzbir reydir

Diyarbekir Jandarma
alayına mülhak yüzbaşı
Kadri Bey
95

Yalnız doksanbeş reydir.

Ankara'da içtima edecek olan meclis-i fevkelâdeye Diyarbekir merkez sancağı için emr-ü karar veçhiyle beş aza intihabı zımnında vilayet idare ve belediye meclisleriyle merkez Müdafaa-i Hukuk-i Milliye heyetini ve kaza müntehib-i sanileri tarafından usulen vaki olan intihab neticesinde rey kazanmış olanlar hakkında yapılan ve merkez-i vilâyete mülhak Dirik ve Lice ve Beşiri ve Silvan kazalarından da o suretle icra kılınan muamele-i intihabiyeyi havi varid olan mezabıtın heyet-i mezkûre huzurunda tetkîk ve tasnifi neticesinde isimleri balada muharrer İzmir Müdafaa-i milliye kumandanlarından binbaşı Hacı Şükrü Bey yüzoniki ve Muş Mutasarrıf-i sabıkı Diyarbekirli Kadri Bey yüzotuzbir ve Diyarbekir ulemâsından Hamdi Efendi yüzüç ve vilâyet halkından olup merkez-i vilâyet jandarma idaresinde müstahdem jandarma yüzbaşısı Kadri Bey doksanbeş ve evkaf başkâtib-i sabıkı Diyarbekirli Mustafa Efendi yetmişdokuz ve müftî Hacı İbrahim Efendi yirmi ve Van mektubî-i sabıkı Mustafa Efendi otuzbeş ve Veyisefendizâde Şevkî Efendi otuzaltı ve Mirîkâtibizâde Şevket yirmisekiz ve Behrampaşazâde Arif Bey yirmisekiz ve Müftizâde Şeref Bey oniki ve Feyziefendizâde Hacı Niyâzi Bey iki ve Hacıganizâde Cevdet Bey üç ve Zazazâde Mardin mebus-i sabıkı Mustafa Efendi dört ve Hacıkadirağazâde Rıza Efendi iki ve Maden meb'us-i sabıkı Kâmil ve Cemilpaşazâde Mustafa ve mütekaid binbaşı İhsan Beylerle Dellalbaşızâde Fazlı Efendi birer oy kazanmış ve şu hâle göre zevât-i mumaileyhimden binbaşı Hacı Şükrü ve Muş mutasarrıf-i sabıkı Kadri ve yüzbaşı Kadri Beylerle ulemâdan Hamdi ve evkaf başkâtibi sabıkı Mustafa Efendiler ekseriyeti ihraz ettikleri anlaşılarak merkez sancağı namına meclis-i fevkelâde azalığına intihab edilmiş olduklarını ve zavâti saire akalliyette kalmış bulunduklarını mübîn işbu mazbata tanzim kılındı fi 28 Receb 338 ve 18 Nisan 336

Diyarbekir Vâlisi Malî(?) Defterdar Mektubî Maarif Müdürü Sermühendis Ziraat Müdür vekili

mühür mühür mühür mühür mühür mühür
Müftî Murahhas Azâ Azâ Azâ Azâ Azâ
mühür mühür mühür mühür mühür mühür
Belediye reisi Azâ Azâ Azâ Azâ Azâ
mühür mühür mühür mühür mühür mühür
Müdafaa-i Hukuk-i Azâ Azâ Azâ Azâ Azâ Azâ
Millîye Heyeti reisi imza mühür mühür mühür
mühür mühür

İşbu mazbatanın hâmili Büyük Millet Meclisi'nde Diyarbekir azâsı Kadri Bey'dir. Mumaileyhin azâlığı heyet-i umumiyede kabul ve mazbatanın Meclis'te mevcut sureti tasdik kılınmıştır.

18 Mayıs 336
Büyük Millet Meclisi Riyaseti

mühür
M.K.

(Mustafa Kemal parafı)

re kendisini Van valiliğine atayacağını; çünkü Kadri Bey'in o bölgeyi iyi bildiğini söylemiştir. Gerçekten de o sırada ülkenin her yanında ayaklanmalar sürmektedir ve bunlardan biri de Van'daki Simko ayaklanmasıdır ve 1321'de Diyarbakır maiyet memuru olarak göreve başlayan Kadri Bey o zamana kadar sırasıyla Siverek, Viranşehir, Cizre, Palu kaymakamlıklarında ve Mardin ve Muş mutasarrıflıklarında bulunmuş, 15 yıllık hizmetinin tümünü de o bölgede vermiştir.

11 Ağustos 1336'da Van valiliğine atanan Kadri Bey uzun süren bir yolculuktan sonra Van'a henüz varmıştır ki, milletvekilliği ile memurluğun bağdaşmayacağı yolunda Büyük Millet Meclisi'nden karar çıkmış; bunun üzerine Kadri Bey valiliği tercih etmiştir. İşte 4 numaralı ve 28 Ekim 336 tarihli belge de bu tercihin 19 Ekim 1336 tarihindeki Büyük Millet Meclisi toplantısında kabul edilmiş olduğunu bildirmektedir. Demek ki, milletvekilliğinden istifanın Meclis'ce kabul edilmesi de o zamandan beri parlamenter bir gelenektir. Bu belgenin asıl ilginç olan yanı, sağ üst köşesinde taş basması olarak görülen Büyük Millet Meclisi sözlerinin başına "Türkiye" sözcüğünün yerleştirilmiş olmasıdır.

Kadri Bey (Üçok) bundan sonra sırasıyla Urfa Mutasarrıflığı, birinci sınıf mülkiye müfettişliği, Tokat, Amasya, Eskişehir ve Artvin valiliklerinde bulunmuş ve 1940 yılında kendi isteği ile emekli olmuştur. Birinci Meclis'e üye seçildiği için kendisine yeşil şeritli İstiklâl madalyası verildiği gibi emekli aylığı da milletvekilliğinden bağlanmıştır.

29 Mayıs 1958'de ölen Kadri Üçok[4], Lozan barış andlaşması gereğince Türkiye'ye geri verilen Bozcaada'yı ve Gökçeadayı Yunanlılar'dan teslim almak ve oralarda Lozan barışına uygun yönetimi kurmakla görevlendirilmiş ve bu görevi Eylül-Ekim 1923 tarihinde yerine getirmiştir.

Belge: 4

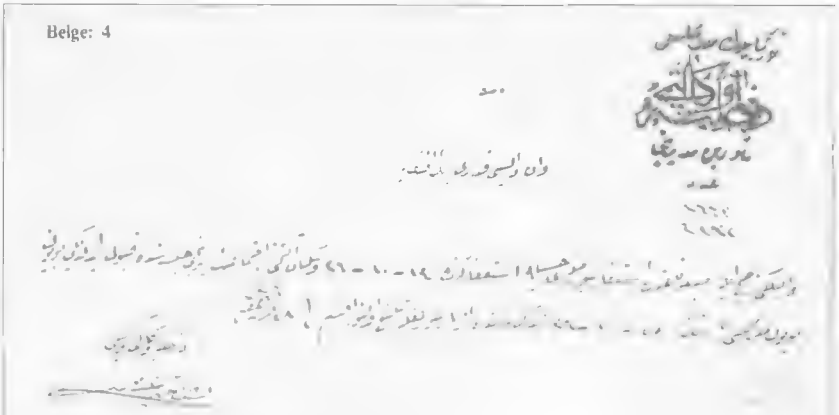

Van Valisi Kadri Beyefendiye — *Türkiye Büyük Millet Meclisi*

Dahiliye Vekâleti — *Memurîn Müdüriyeti*

adet 1663 — *6132*

Vâliliği tercih ile mebusluktan istifa buyurmaları hasebiyle istifanızın 19-10-36 ve seksenaltıncı içtimaın birinci celsesinde kabul edildiği Büyük Millet Meclisi Riyâsetinin 25-10-36 tezkiresinde izbâr buyrulmağla tebliğ olunur efendim 28 teşrin-i evvel 336

Dahiliye Vekâleti Vekili
Doktor Adnan

Belge: 3

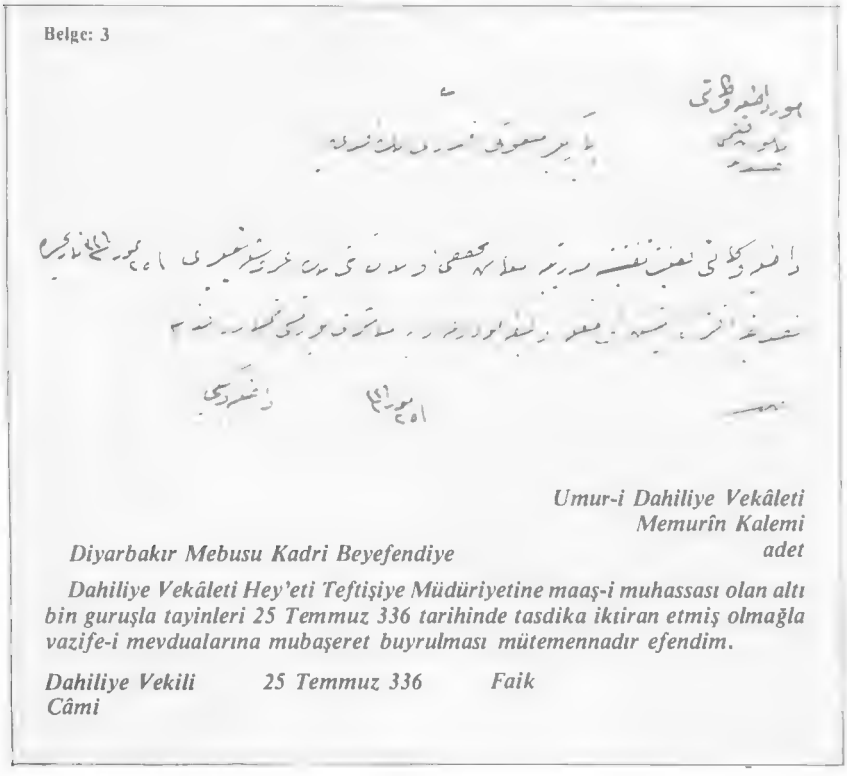

Umur-i Dahiliye Vekâleti
Memurîn Kalemi
adet

Diyarbakır Mebusu Kadri Beyefendiye

Dahiliye Vekâleti Hey'eti Teftişiye Müdüriyetine maaş-i muhassası olan altı bin guruşla tayinleri 25 Temmuz 336 tarihinde tasdika iktiran etmiş olmağla vazife-i mevdualarına mubaşeret buyrulması mütemennadır efendim.

Dahiliye Vekili — *25 Temmuz 336* — *Faik*
Câmi

[1] Nutuk (Yayına hazırlayan Zeynep Korkmaz) C I., s.292

[2] Ahmet Mumcu ise seçimlerin zorlukla yapıldığını; bazı yerlerde de hiç yapılmadığını yazmaktadır. Bak. *Türk Devriminin Temelleri ve Gelişimi*, 6. baskı, Ist. 1981. s.52 not 18.

[3] Ahmet Mumcu ise adı geçen kitabında gene s.52'de: "Meclis ilk toplantısında kendi adını koydu: Türkiye Büyük Millet Meclisi"; gene aynı sayfa not 19'da da: "Bu adı Meclis de hemen benimsedi ilk kararı ile adını 'Türkiye Büyük Millet Meclisi' " koydu, demektedir.

[4] Merhum Prof.Dr. Necip Üçok'un yüksek makine mühendisi Şeker Şirketi eski genel müdürü Orhan Üçok'un ve Prof.Dr. Coşkun Üçok'un babasıdır.

Osmanlı Millet Düzeninin Kuruluş Efsaneleri-II

BENJAMIN BRAUDE

Rumlar

II. Mehmed'in başlangıçtaki siyaseti, başkentli Rumları denetlemek için Patrikliği kullanmak değil, hâlâ kentte bulunan en yüksek Bizans sivil yöneticisi olan Grandük Lukas Notaras'a başvurmaktı. Çağdaş kaynaklar Notaras'a Fetih sırasındaki ve sonrasındaki olaylarda önemli ve tartışmalı bir rol yüklerler. Mehmed, birkaç gün sonra, Grandükü güvenilmez bulup öldürtmüştür.[55] Mehmed'in sivil bir yönetici seçmesi, Osmanlıların Müslüman-olmayan grupları denetlemek için kilise yetkesini kullanma eğilimi taşımadıklarını düşündürüyor. Osmanlılar daha sonra Kiliseye başvurmuşlardır ama, Patriklik makamı ancak 1454 Ocağında, yani Fetihten 6 ay kadar sonra doldurulmuştur.[56] Daha sonraki Rum kaynakları, örneğin sahte Phrantzes ile *Patriklik Tarihi* ve *Siyasal Tarih* Gennadios'un atanmasını Fetihten birkaç gün sonrasına tarihleyerek, Sultan Mehmed'in bizzat Patriği Bizans İmparatorluğu ritüeline benzer şaşaalı bir törenle atadığını ileri sürerek, Sultan'ın Patriğe haklar ve ayrıcalıklarla ilgili ayrıntılı bir bildiri verdiğini vurgulayarak, bu lâik iktidar dönemini, anlamlı bir biçimde, bilmezlikten gelirler.[57] Bu savların onbeşinci yüzyıl kaynaklarında hiçbir temeli olmasa da, günümüz ikincil literatürüne tümüyle nüfuz etmişlerdir.[58] Kilise'nin onaltıncı yüzyılda tarihi yeniden yazma girişiminin bir başka öğesi de Lukas Notaras'ın niteliklendirilmesidir. *Patriklik Tarihi* ile *Siyasal Tarih* Lukas Notaras'ı önemsememekte, sahte Phrantzes ise ona kesinlikle düşmanca bir tavır takınmaktadır.[59] Osmanlı yönetimi sırasında Kilise'ye bir alternatif teşkil eden Notaras, Kilise görevlileri arasında bir kaygı konusu olmuş olsa gerek. Fetihten hemen sonraki idamı onu etkili bir rakip olarak ortadan kaldırmıştı ama, Bizans lâik yetkesi uğruna şehit düşmüş biri olarak, onaltıncı yüzyılda hem Kilise'ye hem de Sultan'a karşı etrafında birleşilecek bir sivri uç olabilirdi. Açıktır ki, ona leke sürmek ya da küçümsemekte hem Kilise'nin hem Sultan'ın çıkarı vardı. Notaras bu geçiş dönemi sırasındaki en belirgin sivil önderdi, ama sağ kalan başkaları da vardı. Bizans'ta lâiklerle rahipler arasındaki geleneksel çatışmaya bakılırsa, yetkenin sivil ellerden dinsel ellere geçişinin Rum topluluğu içerisinde bir mücadeleye yol açmış olması olasıdır.

Patriğin yetkesi her ne kadar sınırlı idiyse de, Mehmed, eninde sonunda

Sinan Bey'in Fatih Sultan Mehmed tablosu

Gennadios'u bir biçimde tanımıştır. Sultanın eylemlerine ilişkin tek çağdaş açıklamayı Kritovulos vermektedir. Birçok bakımdan yetersiz olmakla birlikte, hakikate sonraki açıklamalardan herhalde daha yakındır:

"O dönemde [sultan] ...çok bilge ve olağanüstü bir adam olan Gennadios'u geri çağırdı. Ortalıktaki söylentilerden bu adamın bilgeliği, sağgörüsü, erdemi hakkında çok şey işitmişti önceden. Bu yüzden, Fetihten hemen sonra, kendisini görmek ve bu bilgelikten birşeyler işitmek isteğiyle onu aradı. Özenli bir araştırmadan sonra, onu Edirne'de bir köyde buldu, soylulardan birinin evinde gözetim altındaydı, ama çok saygı görmekteydi. Çünkü onu esir alan, kendisi bir asker olmasına rağmen, erdemini biliyordu.

Sultan onu görünce, bilgeliğinin, sağgörüsünün, erdeminin ve aynı zamanda bir hatip olarak gücünün, dinsel kişiliğinin kanıtlarına kısa sürede tanık olunca son derece etkilendi, gönlünü hoş tuttu, saygı gösterdi, ne zaman olsa gelip kendisini görme hakkını tanıdı, özgürlük ve sohbetle onurlandırdı. Kendisiyle yaptığı çeşitli konuşmalardan, onun yanıtlarından pek hoşlandı; soylu, pahalı hediyelere boğdu onu...

Sonunda onu Patrik ve Hıristiyanların Başrahibi yaptı; bir sürü başka hak ve ayrıcalıkla birlikte, kilisenin yönetimini ve daha önce imparatorluk sırasında taşıdığından hiç de az olmayan gücünü, yetkesini verdi. Ayrıca kendi önünde korkusuzca ve serbestçe Hıristiyan inancı ile öğretisine ilişkin söylevler verme ayrıcalığını tanıdı ona. Yanına sarayının ileri gelenlerini, bilge kişilerini alıp evine gitti, böylelikle onurlandırdı. Bir sürü başka biçimde hoşnut etti onu.

Böylece Sultan yalnız askerlerin değil, her sınıftan insanın, kralların, tiranların ve imparatorların gerçek değerine nasıl saygılı olunacağını bildiğini gösterdi. Bundan başka, Sultan, Tanrının istenciyle, mülklerinin geniş bir bölümüyle birlikte, kiliseyi Hıristiyanlara geri verdi."[60]

Bu öykünün doğurduğu bir güçlük, Kritovulos'un öyküleme biçiminin burada sorgulanmakta olan savları zorla kabul ettirmesidir. *Fatih Sultan Mehmed Tarihi*'nin kahramanı, bile bile ve açıkça, sultandır—bütün eylemler ondan gelmektedir. Asıl ilgisi ne olursa olsun, Kritovulos onu olayların merkezi yapmaktadır. Bu bakıma, yazarın kendisine atfettiği bütün bu işleri Mehmed'in gerçekten yaptığından emin olmak çok güçtür.

Bununla birlikte, Gennadios'un kendi sözleri bu açıklamadaki ayrıntıların birçoğunu doğrular görünüyor. Geleceğin Patriği gerçekten de Edirne'de esir alınmıştı ve nüfuzlu bir Müslümanın evinde onurlu bir mahpus yaşamı sürüyordu. Osmanlılar gerçekten "bize" "yazma özgürlüğü" tanımışlardı. Sultan gerçekten Kiliseye bir sürü "armağan" vermişti.[61] Gennadios Hıristiyan inancı üzerine, Türkçeye çevrilen bir kitapçık yazmıştı.[62] Gennadios'un atanışı konusunda hiçbirşey yazmamış olduğu anlaşılıyorsa da, Mehmed'in bir süre sonra kendisini görevinden istifa etmekten vazgeçirmeye çalıştığını ima etmektedir. Gennadios'un sözlerindeki sorun, kendisini "nüfuzlu insanların vazgeçilmez danışmanı" diye tanıtma eğilimi taşımasıdır.[63] Neyin doğru, neyin alçakgönüllülükten uzak bir abartma olduğunu merak ediyor insan.

Diğer bir güçlük, "özgürlük" ve "armağan" (*"eleutheria"* ve *"dora"*) gibi sözcüklerin pek somut anlamları olmamasıdır. "Yazma özgürlüğü" *berat* demekse, kişisel midir kurumsal mı? "Biz", Rum Ortodoks Kilisesi mi, Patrikhane mi, yoksa Patrik midir? Sultan Kiliseye armağanlar verdiyse, bir yazarın öne sürdüğü gibi ayrıcalıklar mıdır bunlar, yoksa, daha büyük olasılıkla, 1469'a dek Patriğe verilen bin florinlik yıllık mı?[64] Bağışlanan yetkenin, en azından Osmanlı hükümeti açısından, kişisel olduğunu düşündüren kanıtlar vardır. Yüzyıllar boyunca her yeni Patrik atanışında yeni bir *berat* çıkarılması başka nasıl açıklanır? Kilise, gücünün Mehmed'in *fermanı*yla resmen tanındığını ileri sürecekti ama, 1519 dolaylarında Sultan Selim bu savı tartışma konusu yaptığında, o zamanki Patrik Theoleptos Kilise arşivlerinin her yanını arattığı halde böyle bir belgeyi ortaya çıkaramamıştı.[65]

Rum topluluğunun Fetih sonrası durumuna ilişkin bu sözler belki de yanıtladıklarından daha çok soru sormaktadır ama, birkaç noktayı da açıklığa kavuşturmuştur. Mehmed'in Gennadios'un patrik seçilmesiyle ve Ekümenik Patrikliğin "ayrıcalıklarının" tesis edilmesiyle ilgisi ne olursa olsun, genellikle ileri sürüldüğünden daha müteredditve az kapsamlıydı. Böyle savların dayandırıl-

Osman Hamdi'nin Les costumes Populaires de la Turquie en 1873 eserinden Kıbrıslı Rumlar.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

dığı vakayinameler sakınımla ele alınmalıdır.

Yahudiler

Yahudi kuruluş efsanelerine ilişkin bir incelemenin daha temel bir düzeyde başlaması gerekir. Yahudi *milleti* hakkında ileri sürülmüş olanların çoğu yalnız Eliya Kapsali'nin *Seder Eliyahu zuta*'sının metnine değil, onunla daha sonraki ve daha güvenilmez olan *Divrey Yosef*'in bir karışımına dayalıdır. Konuyu daha da karmaşıklaştıran şey, Yahudi tarihinde *haham başı* teriminin "Patrik"den farklı olarak, pek bir idarî anlamı olmaması ve Eliya Kapsali'nin vakayinamesinde geçmemesidir. Mehmed'in Moşe Kapsali'ye ve Yahudilere ne verip ne vermediğini görmek için, önce bu tarihi incelemeliyiz:

"[Sultanın sevdiği] Yahudiler arasında Rum imparatorları zamanından beri Konstantiniye'de yaşamış olan, alçakgönüllü ve aziz rahmetli Haham Moşe Kapsali vardı. Kral bir gün Yahudi mahallesinden geçiyordu ve orada büyük bir insan kalabalığı görünce merakla bağırdı: "Benim bu halkıma, böyle kalabalık bir ulusa, kim hakimlik edecek? Daha sonra tahtına oturduğunda huzurundaki vezirlere yine "Yahudilerin yargıcı ve Hahamı kim?" diye sordu. Vezirler "Yılın başından sonuna dek her gün oruç tutan, yerde uyuyan, Tevrat çalışırken zahmetli bir yaşam süren yaşlı bir zahit" diye yanıtladılar. Bunun üzerine kral Hahamı huzuruna getirmelerini istedi onlardan. Haham gelip kralın huzurunda durunca, kral ona dönüp *"Hoca" (Togarmah* [Türkiye] dilinde "öğretmenim") diye hitap etti ve kendisiyle candan konuştu. Haham *Togarmah* dilini bilmediği, kral da onunla daha önce görüşmemiş olduğu halde, kral Hahamın adının arı yağ gibi olduğu, zira dostlukta ve saygıdeğerlikte hiçbir rüşvete gönül indirmediği yollu herkesten işittiği söylentilere güvenmiş. Ve böylece kral Hahamın bir ata bindirilmesini buyurdu ve evine kadar kendisine eşlik etmeleri için bab-ı hümayunda huzurunda bekleyen uşaklardan ve hizmetçilerden birkaçını gönderdi."[66]

Bu parçadan epeyce şey öğrenebiliyoruz. Haham Moşe Kapsali için kullanılan tek Türkçe lâkap *hoca*ymış, anlamı ise adlandırıcı olmaktan çok onurlandırıcıymış. Baş görevi yargıçlıkmış ve bu görev Mehmed'in kendisi ile iliş ki kurmasından önce başlamış. Mehmed'in olsa olsa Yahudi cemaatinin içsel gereksinmelerinden doğmuş, varolan bir makamı, üstelik Musevi dininin normlarına uygun bir makamı, onaylamış olduğu söylenebilir. Ayrıca öğrenemediğimiz birçok şey de var. Sultanın Kapsali'yi Hamambaşılığa atadığına ilişkin hiçbir kanıt yok, böyle bir görevin mevcut olduğuna ilişkin hiç kanıt yok. Kapsali'nin Osmanlılar adına vergi toplama işine katıldığına ilişkin hiç kanıt yok, patriklerden üstünlüğü bulunduğuna ilişkin hiç kanıt yok ve Osmanlıların Yahudilerle, Yahudilerin de Osmanlılarla işlerinde tek aracı olduğuna ilişkin hiç kanıt yok. Joseph Hacker'in kanıtladığı gibi, çağdaş kaynaklar Kapsali'ye sınırlı bir rol yüklerler. Göründüğü kadarıyla yetkesi Kostantiniye'nin ötesine geçmemiştir; cemaatin baş yargıcı görevinde ardılı olan Eliya Mizrahi'nin ise daha da az gücü olduğu anlaşılmaktadır.[67]

Haham Eliya Mizrahi'nin 1571'de ya da o dolaylarda ölümünden sadece bir kuşak sonra cemaat önderliği sorunu vergiden muaflığa ilişkin bir hukuksal tartışmada *obiter dicta* su yüzüne çıktı:

İkinci vergiye İsmailoğullarının dilinde *rav akçesi* denir. Çünkü onun sayesinde Yahudilerin [Konstantiniye'nin bütün cemaatlerini] "Krallığın verdiği yetkiyle" *(hormana demalkuta)* yöneten bir hahamları olmasına izin verilmiştir. Kralın bunu Yahudilere krallık yasalarından biri olarak zorla mı kabul ettirdiği, yoksa Yahudilerin, kraldan Hahamlığa izin vermesini isteyip, karşılığında bu ikinci vergiyi vermeyi taahhüt mü ettikleri bilinmemektedir. Her halükârda Haham sorunu günahlarımızın çokluğundan, ancak pek kısa bir süre devam ettiği halde, bu ikinci vergi sorunu hâlâ karşımızdadır.[68] "Rab aşağı bakıncaya... görünceye kadar" *[Yeremyanın Mersiyeleri,* 3:50].

Bu parçadan çıkan sonuç, Capsali ile Mizrahi'nin makamlarının kökeni hakkında, Mizrahi'nin ölümünden daha elli yıl geçmeden ve üstelik ikisinin yaşadığı şehirde, ne denli az şey bilindiğidir. En belirsiz olanı ise Osmanlı yetkililerinin Capsali'nin makamının tesisiyle ilgisiydi. Açık olan şu ki, Osmanlı hükümeti vergi toplamaya, Mizrahi'nin ölümüyle boşalan önderlik görevini doldurmaktan daha hevesliydi. Osmanlı

lar bir Yahudi "cemaat başı" için pek az bir kurumsal ihtiyaç duymuşlardır —ya da en azından, cemaatin sarih itirazlarını hiçe sayacak kadar gerek duymamışlardır buna. Yetkililer karşısında resmî temsilcileri olmadığından imparatorluğun Yahudi cemaatleri dertlerini anlatmak için bir özel elçi ve saray gözdeleri sistemi kullanırlardı —sürgün öncesinde İberya yarımadası Yahudileri arasında yaygın olan bir âdet. Söz konusu dönem boyunca, Yahudilerin hiçbir zaman Gibb ile Bowen'in dediği gibi imparatorluk içerisindeki bütün dindaşları karşısında patriğinkilere benzer yetkileri olan bir *"Hahambaşı"*ları olmamıştır.[69]

Ermeniler

Fatih Sultan Mehmed çağı boyunca, İstanbul Rumlarının bir cemaat önderleri, bir kurumları vardı, ama bunlardaki Osmanlı rolü belirsizdir. Yahudilerin yerel bir cemaat önderleri vardı ama kurumları yoktu, bunlardaki Osmanlı rolü ise azdı. Ermenilerin nesi vardı? Genel kanı, Ermenilerin bir önderleri (Bursalı Yovakim), bir kurumları (patrikhane), ve bunlarda Osmanlı payı (1461'de II.Mehmed'in bağışladığı yetkeler) olduğu yolundadır.[70] Bu fikir birliğinin kaynağı bir onsekizinci yüzyıl sonu tarihidir ki, şöyle demektedir:

"Ecmiazin piskoposluğunda Kirakus'un ardından gelen Macu'lu onuncu Gregorios, öncelinin başlattığı düzeltme ve onarımları sürdürdü. Gregorios'un tinsel yönetiminin onbirinci yılında, (birkaç yıl sonra oraya Bursa'dan - kimilerine göre sayısı altı olan- birkaç seçkin Ermeni ailesi ile birlikte şehrin Piskoposu Yovakim'i getirten) Fatih Sultan Mehmed Kostantiniye'yi Rumlardan almıştı. Ayrıca Galatya'dan dört Ermeni ailesi ile Samatya'ya yerleştirdiği Karaman bölgesinden de bazı aileler getirtmişti. Bu padişah çeşitli yerlerden daha birçok Ermeni getirtmiş, Kostantiniye'ye yerleştirmişti. Fatih Sultan Mehmed, Yunanistan'da ve Anadolu'da bulunan bütün Ermenilerin tinsel yönetimini üstlenmesine izin verip adına da "Batrig" diyerek, rahip Yovakim'e ayrıcalık belgesi verdi: bugüne dek gelen Kostantiniye patrikliği işte böyle doğdu."[71]

Bu parça Mikayel Çamçıyan'ın (1738-1823) önce Ermenice sonra İngilizce yayınlanan öncü yapıtından alınmıştır. Benzer öyküler İtalyancada ve yirminci yüzyılın başlarında Kostantiniye Patriği olan Maghakya Ormanyan'ın güvenilir Ermeni tarihinde de mevcuttur.[72] Bununla birlikte, daha önce elde bulunmayan çağdaş kaynakları incelemiş olan Kevork Bardakjian bu öykünün hatalı olduğunu kanıtlamıştır.[73] Gerçekten, imparatorluk çapında Patriklik yetkesinin Osmanlıların kararıyla kurulmuş olduğuna ilişkin hiçbir kanıt yoktur. Aksine, Kostantiniye Patrikliğinin yetkesi ve yönetimi yüzyıllar içerisinde yavaş yavaş ve düzensiz olarak gelişmiştir.

Bardakjian'ın savı inandırıcı bir biçimde sunulmaktadır ama, çelişik olmamakla birlikte, Osmanlı Ermenilerinin yüzyüze kaldıkları özgül sorunları gösteren olağandışı bir durum vardır. 1479'da Mehmed bir Ermeni Patrikhanesi yaratmaya girişmiş ve iki rahibe bu görevi önermiştir.[74] Mehmed'in kararı onun Yahudilere ve Rumlara uyguladığı varolan görevleri ve önderleri onaylama ve yerlerine yenilerini yaratmama konusundaki *"laissez-faire"*ci tavrına ters düşüyordu. Görünüşteki bu değişim nasıl açıklanabilir? Doğu Anadolu'daki siyasal ve askerî durum buna bir yanıt getirebilir. Yahudiler ve Rumlar'ın aksine Ermenilerin Osmanlı sınırları dışında, komşu düşman topraklarında bir tinsel başkentleri ve nüfusça yoğun oldukları bir merkezleri vardı. Ecmiazin, Ahtamar ve tarihî Ermenistan'ın büyük bir bölümü biribiriyle savaşan iki Türkmen Beyliğinin, Akkoyunlular ile Karakoyunluların denetimi altındaydı. Önderleri uzun Hasan ile Cihanşah, Ermeni Katolikosluklarının ve içlerindeki Ermeni halkının değerini biliyorlardı. Bu Hıristiyanlar karşısında düzensiz bir hoşgörü siyaseti güdüyorlardı; çünkü iki çıkar sağlayabilirlerdi; hem Osmanlılara karşı Venedik ile bir ittifak kurmak için sağlam bir temel atmak, hem de Osmanlıların Ermeni uyruklarından destek görmek.[75] Osmanlıların böyle bir stratejiden korkmaları, Ermenilerin hassas bölgelerden İstanbul'un ve Balkanların görece güvenli bölgelerine zorla iskân edilmelerine yol açarak *sürgün* sisteminin kullanımına saik teşkil etmiş, imparatorluk içerisindeki Ermenilerin bağlılık merkezi olarak İstanbul Patrikliği denen özerk bir piskoposluk kurulmasını yüreklendirmeye çalışmak için yeterli bir sebep olmuştu.[76]

Bu makam yüzyıllar boyunca bir çeşit *de facto* patrıklık haline gelmiş, ama kilise açısından meşruluğu en fazla istemeye istemeye kabul edilmiştir. 1678 gibi geç bir tarihte dahi Paul Rycaut Osmanlı koruması altında kurulan patrikliği reddediyordu:

"Konstantiniye ve Kudüs'te Ermeni Patriği denen kişiler bulunduğu doğrudur, ama bunlar ünvandan ibarettir ve sırf Türkleri doyurmak, hoşnut etmek içindir. Türkler patriklerin bu yerlerde kalmalarını Ermeni inancı için, daha doğrusu kendi inançları için gerekli ve uygun sayıyorlardı; bundan ötürü onların bu anlayışla patriklik kurmasını istediler; böylece Ermeni Kilisesi temsilcilerini orada bulunduklarından, yeni bir resmî atamada kimden para ve armağan isteyebileceklerini her zaman bilebilirler, kendi çıkarlarına en uygun buldukları sahte bahaneleri ona yükleyebilirler. Yoksa, diyorum, bu Patrikler yalnızca birer ünvandır ve gerçekte, ticaretin Ermeni ulusundan birçoklarını topladığı İzmir ya da Ankara'dakiler gibi, Patrikliğin Vekillerinden ve Yardımcılarından başka birşey değildirler. Veya daha doğrusu onlara, özel olarak kendi dillerinde Kilise Yöneticisi anlamına gelen *Martabet* adını taşıyan ve bu Patriklerin altında bulunan Rahipler denebilir."[77]

Baş patrik Ecmiazin'de oturuyordu; Kostantiniye Patriği denilen kişi ise yerel bir rahipten fazla değildi.[78]

Yüz yıl sonra, Çamçıyan'ın *Tarih*'i ortaya çıktığı zaman, Patrikliğin kökeninin karmaşıklığı unutulmuştu. Yovakim ile Mehmed'in öyküsü, Çamçıyan ile Ormanyan'ın da katıldıkları Katolik Ermenilerin amaçlarına uygun düşmüş olabilir; çünkü koyu Monofitiz Ecmiazin'e karşı arada bir Roma'ya eğilim gösteren Kostantiniye yetkesini destekliyordu; ama öykünün tümü bu olmadığı gibi, büyük olasılıkla, Patrikliğin asıl öyküsü de bu değildir.

Sonuç

Bu çalışmadan ne gibi sonuçlar çıkmaktadır? İlkin, Osmanlıların onbeşinci, onaltıncı yüzyıllarda, hattâ belki daha sonraları da, Müslüman-olmayanlara yönelik tutarlı bir siyasetleri olmamıştır. İkincileyin, yönetim siyaseti yüzyıllar boyunca yavaş yavaş ortaya çıkmaya başladığında, yeni siyasetleri geçmişe atfederek haklı göstermeye çalışan bir efsane yaratma çabası buna eşlik etmiştir. Müslüman olma-

yanlar için bu icadlar çarpıtma ve sözde dindarca bir sahtekârlık demekti. Osmanlı hükûmeti içinse bu, Müslüman-olmayanların ileri sürdüğü ve kendisinin daha önce önem vermediği savların doğruluğunu kabul etmek demekti. *Millet* teriminin benimsenmesi bu kabulün bir aşamasıydı, ama *Tanzimat* düzeltimleri birçok başkalarına yol açtı. Bizim anlattığımız, Yakın Doğu uygulamasında çok yaygın olan eski bir öyküdür. Ömer ahdi ve Peygamberin Hıristiyanlara dair kararnamesi bu efsanelerin en iyi bilinenleridir; *millet* sisteminin kuruluşu da bu listeye eklenmelidir.[79]

Çeviren: Kurtuluş DİNÇER

[55] Bk. 51 ve 52. notlarda anılan yapıtlar ve sayfalar; Kritovoulos, haz.Grecu, (not 51), s.159-161 = çev. Riggs (not 51), s.83-84.

[56] Bk. Apostolos E. Vacalopoulos, *The Greek Nation, 1453-1669: the Cultural end Economic Background of Modern Greek Society,* çev. Ian ve Phania Moles, New Brunswick, 1976, s.103. Bu yapıt Osmanlı yönetimi altındaki Rum Patrikliğine ilişkin İngilizcede bulunabilen en kapsamlı çalışmadır.

[57] Sphrantzes (not 33), s.446-8, 465 = Phrantzes (not 33), s.304-7; *Patriarchike* (not 33), s.80-3, 94; *Politike* (not 34), s.27-31. Tahta çıkış tarihine ilişkin sorunun incelenmesi için bk. Friedrich Giese, "Die geschichtlichen Grundlagen für die Stellung der christlichen Untertanen im osmanischen Reich," *Der Islam,* 19(1930), s.268-71.

[58] Donald M. Nicol *The Last Centuries of Byzantium, 1261-1453,* Londra, 1972, s.413; Franz Babinger, *Mehmed the Conqueror and His Time,* çev. R.Manheim, haz. William C. Hickman, Princeton, 1978, s.104-105. Steven Rumciman, *The Fall of Constantinople, 1453,* Cambridge, İngiltere, 1969, s.154-6; Steven Runciman, *The Great Church in Captivity,* Cambridge İngiltere, 1968, s.165-70. Bu yapıtların hepsi üç savı birden kabul etmez, ama her biri en azından birini kabul eder. Daha eleştirel başka görüşler için bk. V. Laurent, "Les Premiers Patriarches de Constantinople sous Domination Turque," *Revue des Etudes Byzantines,* 26(1968), 229-263, ve C.J.G. Turner, "The Career of George-Gennadius Scholarius," *Byzantion,* 39(1969), s.420-455.

[59] Benim Sphrantzes ve sahte Phrantzes hakkındaki izlenimim şu ki, bir onaltıncı yüzyıl polemiğinin bir onbeşinci yüzyıl tarihi olarak gösterildiği sahte eser, Grandüke çağdaş öyküden biraz daha düşmanca bakmaktadır: krş. Sphrantzes (not 33), s.16, 64, 84, 87, 90 ve *Pseudo-Phrantzes: Marcarie Melissenos (not 33), s.256, 334, 364, 368, 370, 372, 398, 406, 434;* bk. ayrıca Margaret Caroll, "Notes on the Authorship of the Siege Section of the *Chronicon Mauis of Pseudo*-Phrantzes, Book III," *Byzantion,* 41 (1971), s.37-44.

Elbette, Notaras'a beslenen düşmanlık Ortodoks olmayan kaynaklarda bile görülmektedir; bk. Avedis Sanjian (haz. ve çev.), *Colophons of Armenian Manuscripts 1301-1480,* Cambridge, 1969, s.224-5, 243 ve Runciman, *Fall* (not 58), s.226-7'de kullanılan batı kaynakları. Bu daha fazla incelenmeye değer bir konudur.

[60] Kritovoulos, haz. Grecu (not 53), s.173-4 = çev. Riggs (not 53) = çev. Gökman (not 53), s.120-122.

[61] Gennadios Scholarios, *Oeuvres completes,* haz. L. Petit, X.A. Sideris, ve M.Jugie, Paris, 1928-35, c.I, s.279-80; c.4, s.228, 265-6.

[62] *Versiunea Turceaca a Confesiunii Patriarhului Ghenadie II Scholarius Scrisa la Cererea Sultanului Mehmet II,* haz. Aurel Deceis, Sibiu, 1946; bk. ayrıca A.Papadakis, "Gennadius II and Mehmet the Conqueror," *Byzantion,* 41(1972), 88-106.

[63] Vacalopoulos (not 56), s.101.

[64] Zacharios N. Matha, *Katalogos Patriarchon,* Atina, 1884, 105; Vacalopoulos (not 56), s.105, bunu ileri sürmektedir.

[65] Demetrius Cantemir, *The History of the Growth and Decay of the Ottoman Empire,* çev. N. Tindal, Londra, 1734, s.102-3, n.17; Patrik Yeremya zamanından, 1537 dolaylarından gelen benzer bir öykü için, bk. *Patriarchike* (not 33), s.157-68.

[66] Bu parça tarihli değilse de, bu satırlardan hemen önceki bir paragraf betimlenen olayların Mehmed'in hükümranlığının ilk yıllarında olduğunu düşündürmektedir. Daha olası tarih, Osmanlı Yahudilerinin İstanbul'a sürülüşlerinden birinin hemen sonrası, yani 1454-5'dir. Bu tarih için bk. Edirne Yahudilerinin İstanbul'a sürülmelerini işleyen Danon (not 38), s.168-9).

Kapsali (not 35), c.1, s.81-2. Babam W.G.Braude'a bu parçanın ve bunu izleyen parçanın çevirilerini düzelttiği için teşekkür ederim.

[67] Bk. Hacker (not 45).

[68] Samuel de Medina (yak.1500-89) *She'elot uteshuvot,* Lemberg, 1862, kısım IV, soru 364; çev. Bernard Lewis, "The Privileges granted by Mehmed II to his Physician," *Bulletin of the School of Oriental and African Studies,* 14(1952) s.554. Benim çevirim ile Lewis'inki arasında küçük bir terminoloji farkı var; "Kral atması"nı "Krallık yetkisi" ile değiştiriyorum.

[69] Gibb ve Bowen (not 1), c.1, bölüm 2, s.217.

[70] Gibb ve Bowen (not 1) c.1, bölüm 2, s.221. Bir baskı hatasından ötürü Yovakim (Hovaghim)'in adını yanlış yazmışlar: Onların metninde "Horaghim" olarak geçiyor.

[71] Çamçıyan (not 41), c.3, s.500; İngilizce çevirisi, Michael Chamich, *History of Armenia,* çev. Johennes Avdall, Kalküta, 1827, c.2, s.329-30.

[72] İtalyanca öykü için bk. Giovanni de serpos, *Compendio storico di memorie cronologiche concernenti la religione e la morale della naziona Armena suddita dell'Impero Ottomano,* 3 cilt, Venedik, 1786. Ormanyan'ın ilk baskısı (not 36) 3 cilt halinde yayınlandı, Kostantiniye-Kudüs, 1913-1927.

[73] Bk. Kevork B. Bardakjian, "The Rise of the Armenian Patriarchate of Constantinople," Braude ve Levis (not 45), s.89-100.

[74] Sanjian, (not 59), s.325-6.

[75] Sanjian, (not 59), s.304-5, 292-3, 308, 324, 301, 306, 311, 314, 315-6, 318, 320-1, 322.

[76] Galabov ve Duda (not 7), s.144.

[77] Paul Rycaut, *The Present State of the Greek and Armenian Churches,* Londra, *1679, s.391-2;* Rycaut *"Martabet" ile,* tahminen, *üstad* anlamına gelen *"Vardapet"*i kastediyor; bk. Sanjian (not 59), s.457. Reycaut'nun Kudüs Patrikliğine yönelik eleştirileri haklı görünmüyor, çünkü Osmanlı Fethinden iki yüzyıl kadar önce tanınmıştı. bk. Avedis Sanjian, *The Armenian Communities in Syria under Ottoman Dominion,* Cambridge, 1965, s.95-101.

[78] Ecmiazin ve Sis'teki yerleşik Katolikosluların Osmanlı Ermenileri üzerindeki hakimiyeti Başbakanlık Arşivindeki kanıtlarla da destekleniyor; bk. Tapu Defteri, No.387, Süleyman dönemi, Kayseri şehri. Bu belge Sis *(Sisyan)* ve Doğudaki *(Şarkiyan) "cemaat-i Ermeniyan"* listesini veriyor. Bu metni inceleyen Ronald Jennings, "Doğu"nun Ecmiazin anlamına gelebileceğini ileri sürmektedir. Ayrıca, imparatorluktaki bütün Ermeniler ilkece İstanbul'daki Patriklerine bağlı olduklarına göre, bu yer adlarının bağlı oldukları Patriği değil, cemaatlerin memleketini göstermesi gerektiğini belirtmektedir. Ben ise, Osmanlı Ermenilerinin İstanbul "Patriğine" pek az bağlı olduklarını, ya da hiç bağlılık duymadıklarını dolayısıyla yer adlarının bağlı bulundukları piskoposluğu gösterdiğini savunuyorum. Bk. Jennings, (not 5), s.30.

[79] C.E.Bosworth, "The Concept of *Dhimma* in Early Islam," Braude ve Lewis (not 45), s.45-46; ve A.S. Tritton, *The Caliphs and their Non-Muslim Subjects: A Critical Study of the Covenant of Umar,* Londra, 1930, s.88.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası

ALİ BİRİNCİ

Osmanlı İmparatorluğu'nda İkinci Meşrutiyet'in ilânıyla (24 Temmuz 1908) başlayan çok partili siyasî hayatımızın bugün de üzerinde konuşulan en dikkate değer siyasî kuruluşu Hürriyet ve İtilâf Fırkası'dır (21 Kasım 1911). Fırka, İkinci Meşrutiyet devrinde (1908-1918) kurulmuş en büyük; İttihat ve Terakki'den sonra ise o zamana kadar görülen ikinci büyük siyasî kuruluş olarak devrin siyasî tarihinde yerini almış bulunmaktadır. Karmakarışık bir siyasî bohça hüviyetiyle, hâlâ gereği gibi bilinemeyen birçok yönüyle, merak konusu olmaya devam etmektedir.

Meşrutiyetin ilânıyla birlikte siyasî hayatda yarı korku, yarı saygı ile anılan İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ismi cazibe merkezi halinde ortaya çıkmıştı. Hemen herkesin yakın olmayı istediği tek merci oydu. En sade vatandaştan en kıdemli Jöntürke kadar herkes iktidar, mevki, servet ve bir iş kapısı edinmek veya halihazırı korumak için bu yeni devrin mütevazi görünüşlü fakat en güçlü konağına, Kırmızı Konağa kapılanmak ve dahil olmak istek ve heyecanını taşıyordu. Gerçekten ilk zamanlarda, azınlıkların kurdukları dışında, Türkler tarafından kurulan siyasî dernekler dikkate alınmayacak kadar az ve faaliyet bakımından da cılızdırlar. Meselâ bunlardan Cemiyet-i Siyasiye-î Osmaniye'nin (1908) neşredilmiş bir nizamnâmesinden başka faaliyeti sözkonusu değildir.

I.T.'nin kapatabilmek için büyük gayretler gösterdiği Fedekâran-ı Millet Cemiyeti gibi kuruluşların ise bir siyasî parti olmak gibi istekleri bulunmadığı açıktır.

İlk zamanlarda hemen her müracat edeni kabülde bir varlık sigortası arayan İ.T. Cemiyeti diğer taraftan da Sabahaddin Bey ve Mizancı Murad gibi eski jöntürkleri dışarda tutmaya özen göstermiş ve Dr. İbrahim Temo gibi ilk Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin kurucularına da pasif statülerden başka bir imkân tanımamıştı. Esasen İ.T. önderleri kendilerinin 1889'da Tıbbiyede kurulan ilk cemiyetten ayrı bir kuruluş olduklarını, haklı olarak, açıkça ifade ediyorlardı.

17 Aralık 1908'de açılan Meclis-i Mebusan'da ya doğrudan doğruya İ.T.'nin adayı olarak seçimi kazananlar veya İ.T.'ye girmek gerektiği inancı ve isteği olanlar toplanmışlardı. Bununla beraber Mecliste, az da olsa, İ.T.'nin arzu etmediği mebuslar da bulunuyordu. Bir başka Fırka mensubu olarak bu meclise sadece Ankara'dan Ahrar Fırkası'nın (14 Eylül 1908) adayı Mahir Said girmişti. Fırka, Meşrutiyet öncesindeki Adem-i Merkeziyetçi akımın yeni devirdeki bir devamı durumundaydı.

Hürriyet ve İtilâf Fırkası kuruluncaya kadar İ.T.'nin dışında kurulan siyasî partilerden hiçbiri onun ürkeceği kuvvete sahip olamamışlardı. Öncekilerin siyasî hayatımızda farklı siyasî düşünceleri sergilemekten öteye bir fonksiyonlarından bahsetmek mümkün değildir. Hattâ bunların iktidar isteklerinden bahsetmek bile aşırı bir yorum olur.

Bunlar; merkezi Paris'te bulunan ve Şerif Paşa'nın ismiyle birlikte anılan Islahat-ı Esasiye-i Osmaniye Fırkası (1909 sonu), yurt içinde ise Osmanlı Demokrat Fırkası - Fırkai-i İbad (6 Şubat 1909), İttihad-ı Muhammedî Fırkası (5 Nisan 1909), Arnavut ve Arap mebuslarının kurucu ve hakim olduğu Mutedil Hürriyetperveran Fırkası (Kasım 1909), bünyesinde daha çok ulema'nın toplanmış bulunduğu Ahali Fırkası (21 Şubat 1910) ve romantik bir sosyalizm heveskârı Sosyalist Hilmi'nin temsil ettiği Osmanlı Sosyalist Fırkası (1910) olarak sıralanabilirler.

Daha Meşrutiyetin ilânının ilk günlerinde tekelci tavırlarından ötürü İttihat ve Terakki'den istifalar başlamıştı. Buna bir örnek Selim Sırrı (Tarcan)'nın ayrılması gösterilebilir. Diğer taraftan masonlukla ve siyonizmin aleti olmakla suçlanan oligarşik bir yönetimin İttihat ve Terakkiye hâkim olması

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

da ilk andan itibaren bir gayrimemnunlar zümresinin teşekkülüne büyük ölçüde zemin hazırlamıştır. Bunun için de İ.T., Selânik'in İstanbul'daki hakimiyetinin bir sembolü gibi görünüyordu. Bir başka mühim gelişme de o zamana kadar neredeyse donmuş bir halde bulunan memuriyet devir hızının, bir memuriyete girebilecek durumda olanları harekete geçirecek derecede artması ve dolayısıyla siyasî değişikliklerin daha çok kişiye dokunan tesirler yaratması, yâni siyasîleşme sürecindeki anî patlamadır. Nitekim bu gelişme çok kısa bir zaman içinde "politikadan" şikâyeti de beraberinde getirmiş ve bu şikâyetler düzyazı, karikatür ve şiir şeklinde ifade edilmiştir.

Hele nezaretlerin çok hızlı şekilde elden ele geçmesi ve daha önceleri hayâl bile edemiyecek olanların bu makamlara getirilmesi, valilik ve mutasarrıflık gibi büyük memuriyetlerin neredeyse ayağa düşmesi siyasî didişmelerin şiddetini artıran sebeplerin başında sayılabilir. Birçok zabitin yâni küçük rütbeli subayların mebus veya valilik ve mutasarrıflık gibi diğer sivil mevkilere getirilmeleri; askerî görevlerinde kalmış olsalar bile İttihatçı olanlarının, daha doğrusu yeni devrin havasına göre böyle görünmesini becerebilenlerin imtiyazlı halleri de askeri görevlileri siyasîleşme süreci içine çekiyordu. Bu gelişmede İ.T.'nin büyük rolü sözkonusudur. Ordunun bu derece politikaya bulaşmasına karşı olan subaylar da, bu tavırlarını ifade etmek suretiyle, politikaya bulaşmış oluyorlardı.

İ.T. muhalefetini büyüten bir başka sebep ise azınlıkların ayrılıkçı hareketleri oldu. Abdülhamit tarafından rütbe, nişan ve ihsanlarla asgarî bir hareketlilik seviyesinde tutulabilen Arap ve Arnavut milliyetçiliğinin, İ.T.'nin merkeziyetçi ve milliyetçi bir metodla gerçekleştirmeye çalıştığı ittihad-ı anasır (unsurların yâni imparatorluğun bütün etnik topluluklarının birliğini sağlama) siyasetinin ihtilâf-ı anasır'a (etnik unsurların anlaşmazlığı) dönüşmesi yüzünden hız ve azınlık halklarında taban kazanmasıyla büsbütün kuvvetlendiği görülür. Buna Girit meselesi sebebiyle aramızın açık bulunduğu Rum mebuslarının da faaliyetlerini de eklersek siyasî tablo bir parça şekillenmiş olur.

Muhalefetin teşekkülünde "beklediğimiz meşrutiyet bu değildi" diyen entellektüel tavrın da büyük bir yeri vardır. Hele meşrutiyetle beraber istediğini okuyup yazma hayalî içindeyken, gazetecilerin katledilmesine şahit olan aydınların gözünde hükümet taraftarlığı bir cinayetti, bayağılıktı. Hükümet mensupları ise halka, asılmağa lâyik bir eşkiya çetesi olarak takdim ediliyordu.

Meşrutiyeti takiben teselli vesilesi olabilecek hiçbir devlet icraatı görülmemiş bir memlekette, üstelik bir dizi şikâyet konusu yapılabilecek iç ve dış gelişmeler sonunda ve Meşrutiyetin ilânıyla imparatorluk sathına vurmaya başlayan İ.T. gölgesinin her geçen gün biraz daha koyulaştığı ortamda muhalefet derelerinin büyük bir kısmının birleşmesinden gürültülü ve hâlâ bulanık görünen bir muhalefet ırmağı 21 Kasım 1911 gününden itibaren akmağa başladı. Bu ırmağın hâlâ günümüzde bile ürpertili ve karışık duyguları çağıran adı Hürriyet ve İtilâf Fırkası'ydı.

Ancak fırkanın bütün muhalifleri bir çatı altında toplamış bulunduğu görüşü pek doğru değildir. En iyimser bir tahminle yetmişe çıkarılan fırka mensupları dışında daima küçümsenemeyecek bir çoğunlukta bir grup daha vardı. Meselâ 35. madde görüşmeleri sonunda 105 mebusun red oyu verdiği gözönüne alınırsa H.İ. Fırkası dışında 35 mebusun bulunduğu görülür. Bunların bir kısmı 1912 seçimlerinden sonra Ağustos 1912'de Milli Meşrutiyet Fırkası adı altında toplanmışlardı.

Örgütlenmesi

21 Kasım 1911'de kurulan fırkanın ilk merkezi Şehzadebaşı, İmaret caddesinde 12 numaralı bina idi ve bunun üst katında da ikinci reis Miralay Sadık Bey'in oturması uygun bulunmuştu. Fırka heyecanlı bir merasimle açılmış ve bu esnada Antant Liberal görüşünü ifade eden bir şiir de siyasî edebiyatımızda mühim bir yeri bulunan Hüseyin Kâmi tarafından okunmuştu. Daha sonra 25 Kasım 1911'de toplanan 19 kişilik idare heyeti âzası tarafından Ferit Paşa fırkanın reisliğine; Miralay Sadık ise ikinci reisliğine seçilmişti. 26 Mayıs 1912'de verilen bir habere göre fırka merkezi yeni bir adrese (Şehzadebaşı, Fevziye caddesi, 9 Nolu hane) taşınmıştır.

Fırka reisliğinden sıhhî sebeplerle ayrıldığı bildirilen Ferit Paşa'dan sonra bu mevkie Müşir Fuad Paşa getirilmişti. 2-9 Haziran 1912 tarihleri arasındaki kongrede Fuad Paşa tekrar reisliğe seçildi. Bu kongreden sonra Münevveran takımının merkeze pek devam etmedikleri ve daha ziyade yayın faaliyetleriyle siyasî mücadelelerine devam ettikleri anlaşılıyor. Kongreden bir hafta sonra yeni idare heyeti işbölümü yaparak Sadık Bey ikinci reisliğe, Gümülcineli İsmail reis-i sâni vekilliğine, sabık Sivas mebusu Şükrü Efendi kâtipliğe, sabık Ankara mebusu Mahir Said ise veznedarlığa getirilmişler ve her Pazartesi günü toplanma kararı almışlardı. Ancak Bâb-ı Âlî baskınından (23 Ocak 1913) önceki günlerde "musahabe-i hasbıhal" adı altında yapılan toplantıda, "atacağı bir yumrukla muhakkak devrilir" olduğuna inanılan Kamil Paşa hükümeti yerine diğer bir kabine kurma hazırlıkları içinde bulunan Gümülcineli İsmail'in hâllerinden ürken Fuad Paşa, fırkadan istifa ederek ayrılmış ve onunla birlikte fırkanın ünlü isimlerinden Şaban Ağa da bir daha merkeze uğramamıştır.

Meclis-i Mebusan'da Mutedil Hürriyetperveran fırkasının salonunda yapılan toplantıda ise fırkanın reis-i sâniliğine Tokat mebusu Mustafa Sabri Efendi seçilmişlerdir. İdare heyetindeki mebuslar ise şunlardı: Zeynelâbidin (Konya) Şükrü (Sivas), Said (Kudüs), Davud (Musul), Vasfi (Karesi), Mazhar (Trabzon). Daha sonra Sivas mebusu Dr. Nazaret Dağavaryan diğer reis-i saniliğe getirilmiştir. 15 Ocak 1912 tarihine, yâni meclisin feshine kadar İsmail Hakkı Paşa fırkanın meclisteki reisliğini sürdürmüştü.

Fırkanın teşkilât işleri Sadık Bey'e havale edilmişti. O da merkezdeki hizmetlere akrabalarını getirerek işe başlamıştır. Fırka kurulur kurulmaz, memleketin dört bir yanına gönderdiği murahhaslar vasıtasıyla şubeler açmaya koyulmuştu. Fırka bu şekilde yayılıp köklenmeye başladı. İstanbul'da ilk açılan şubelerden biri Kadıköy Şubesi olmuştu. Diğerleri gibi kulüp ismiyle açılan bu şubenin kurucusu, gayretlerine mükafâten kulübün katipliğine ve fırka murahasslığına getirilen Fethi Bey'dir. 21 Kasım-10 Aralık 1911 tarihleri arasında fırka sadece İstanbul'da 16 şube açmayı başarmıştı.

Fırkanın hızlı bir şekilde yayılmasında ve yeni şubelerin açılmasında İstanbul ara seçimlerinde fırka namzedi Tahir Hayreddin'in kazanmasının hızlandırıcı bir tesirde bulunduğu düşünülebilir.

22 Mayıs 1328 tarihli ve 264-80 sayılı *İfham*'a göre fırkanın şubelerinin listesi 3 Haziran 1912 tarihinde şöyledir:

A- İstanbul Şubeleri

Anadoluhisarı, Yenimahhel, Eyüp

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

1908'den sonra Meclis-i Âyan ve Meclis-i Mebusan üyeleri birarada.

Nişancası, Üsküdar, Doğancılar, Arnavutköy (Ortaköy şubesi ile birleşmiştir), Aksaray, Beykoz, Boyacıköy, Beylerbeyi, İstavroz, Havuzbaşı (kapanmıştır), Bulgurlu, Beyazıt (Süleymaniye ile birleşmiştir), Beşiktaş, Büyükada, Galata, Cihangir, Hubyar, Hasköy, Halıcılar, Horhor, Davutpaşa, Döyanyolu (Sultanahmet ile birleşmiştir), Ayasofya, Rümelihisarı, Rami'de Boşnak karyesi, Fatih, Sultanselim, Kıztaşı (muvakkaten Fatih ile birleşmiştir), Şahzadebaşı, Şehremini, Koca Mustafa Paşa (Samatya ile birleşmiştir), Karagümrük, Kadıköy, Kızıltoprak, Kurbağalıdere (bu üç şube Kadıköy namıyla birleşmişler fakat henüz birleşmeleri tescil edilmemiştir), Kasımpaşa, Kazlıçeşme, Küçükpazar, Heybeliada, Yusufpaşa, Sarıyer, Tophane, Eskialipaşa, Makrıköy, Galata Arap Camii.

B- Taşra Şubeleri

Çatalca, Silivri, Edirne, Cesr-i Mustafa Paşa, Dedeağaç, Sofulu, Tekfurdağı, Malkara, Şarköy, Selânik, Vudine, Vardar Yenicesi, Ustrumca, Persiçan, Üsküp, Komanova, Kerepne, Bursa Bursaya mülhak Armut Kazası, Kirmastı, Mihalıç, Bursa Yenişehri, Kütahya, Uşak, Eskişehir, Afyonkarahisar, Balıkesir, Balye, Edremit, Biga, Karamürsel, Adapazarı, Sapanca, Gemlik, Bolu, Düzce, Kastamonu, Devrekânı nahiyesi, Daday, Tosya, Kengırı, Koçhisar, Şabanözü, Boyabad, Ayandonun Barta iskelesi, Ankara, Mecidiye, Keskin, Kırşehirine mülhak Hacı Bektaş Veli, Çorum, Osmancık'a mülhak Kargı, Adana, Osmaniye, Ümraniye, Konya, Akşehir, Yenişehir, Karaman, Antalya, Alâiye, Burdur, İstanköy, İzmir, Tire, Manisa, Aydın, Denizli, Amasya, Merzifon, Zile, Divriği, Samsun, Ünye, Trabzon, Şarlı nahiyesi, Ordu, Giresun, Keşap, Rize, Mamuretülaziz, Malatya, Arapkir, Keskin, Basra, Bağdat, Hums, Trablus Şam, Lâzıkıye, Antakya, Serez,

Kurucular:

1- Tokat Mebusu Mustafa Sabri, 2- Amasya Mebusu İsmail Hakkı, 3- Ferik Mütekaidi Süleyman, 4- Âyan dan Müşir Fuad, 5- Hama Mebusu Abdulhamit Zehravî, 6- Priştine Mebusu Hasan, 7- Âyandan Damat Ferit, 8- Sivas Mebusu Dr. Dağavaryan, 9- Mütekaid Miralay Sadık, 10- Konya sabık valisi Vefik.

Fırkanın yönetiminde ilk defa başkan Ferit Paşa, ikinci başkan Miralay Sadık Bey olmuştu. Merkez idaresinde bulunanlar şöylece sıralanabilir. 1- Rıza Nur (Mebus), 2- Lütfi Fikri (Mebus), 3- İsmail Bey (Mebus), 4- Şükrü El-Aselî (Mebus), 5- Basri Bey (Mebus), 6- Hamdi Efendi (Mebus), 7- Mahir Said (Mebus), 8- Rıza Tevfik (Mebus), 9- Sıdkı Bey (Mebus), 10- Hüseyin Siret (Yazar), 11- Kemal Midhat (Mülk Sahibi)

Fırkanın ilk mebusu idare heyeti de şu isimlerden ibaretti: Reisi İsmail Hakkı Paşa, ikinci reisler: Mustafa Sabri ve Dr.Dağavaryan efendiler. Diğer üyeler: Kudüs mebusu Sait el-Hüseynî, Konya mebusu Zeynelâbidin, Karesi Mebusu Vasfî, Musul Mebusu Davut Yusufanî, Sivas mebusu Şükrü, Trabzon mebusu Mahmut Mazhar.

Fırkanın mensubu diğer kişiler Âyândan Yorgiyadis, Azaryan ve Şeyh Abdülkadir; Mebuslardan Şükrü (Maraş) Faraç (Asîr), Beşir (Halep), Şevket Paşa (Divaniye), Kâmil Esat (Beyrut), Müfit (İzmit), Sadettin (Havran), Vartkes (Van), Kasım (Kayseri), Sait (Üsküp), Ömer Feyzi (Şarkî Karahisar), İsmail Paşa (Tokat), Pavlov (Üsküp), Hacı Ali (Bağdat)

Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurulmasında Mutedil Hürriyetperveran Fırkası, Ahalî Fırkası ve Sosyalistler temel taşı durumunda idiler. İ.T.'nin yaptığına benzer bir şekilde ilk zamanlarda hemen her müracaat eden kayıtsız şartsız fırkaya yâni Hürriyet ve İtilâf Fırkası kulüplerine kaydediliyordu. Nitekim bunlardan bir kısmının kaydı, Münevveran takımının itirazı üzerine sonradan silinmiştir. "Babil Kulesine" benzetilen fırkada en sofu dindarlarla en müfrit görüşlü hürriyetçilerin ve Hıristiyanların, yâni çok farklı fikirli ve hattâ zıt görüşlü kişilerin İ.T.'ye karşı olmaktan başka ortak yönlerinin olmadığını söylemek pek de aşırı bir hüküm sayılmasa gerektir.

Derhal her tarafa gönderilen murahhasların (temsilci) açtığı kulüpler vasıtasıyla fırka iyiden iyiye genişlemiş ve kökleşmişti. Bu kulüpler ilk anlarda fırkanın malî kaynağını da teşkil ediyorlardı. Bu sıralarda fırka taraftarı gazetelerde sütun, sütun boy gösteren İ.T.'den istifa haberlerinin gerçekçi bir değerlendirmelerini yapabilmek bugün için de mümkün görünmemektedir. Diğer taraftan memleketin dört yanına dağılan murahhasların tertipleriyle, bu gibi istifa veya Hürriyet ve İtilâf Fırkası-

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

Damat Ferid Paşa.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Tokat Mebusu Mustafa Sabri.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

na kayıt telgraflarının, gönderildiğini düşünmek daha mantıklı olur kanaatindeyiz.

Halktaki heyecan, siyasî platformda hareketliliğin ve sertliğin artmasına yol açan bu telgraflar sayesinde *Alemdar* gazetesi İstanbul sokaklarında adeta kapışıldı ki gazete sahiplerinin bu muhalefet hareketinden bekledikleri ilk büyük semere de esasen bundan başka bir şey değildi.

Fırkanın teşkilât işleri Sadık Bey'e havale edilmiş ve bunun için üst katında onun oturacağı bir bina kiralanmıştı. Ancak bu durum, sırf orduda pek çok taraftarı bulunduğu hüsn-ü zannı ile fırkaya kuruluş çalışmalarının ileri bir safhasında davet edilen Sadık Bey'in Fırka merkezini ele geçirmesine yol açmıştı. Merkezdeki bütün memuriyetlere seçilenlerin hemen hepsi onun akrabaları idi ve harcamalar keyfî yapılarak hesaplar Münevveren takımından gizli tutuluyordu. Fırkaya "Öteden beriden" yapılan yardımların bir kaydı yoktu ve Merkez Sadık Bey takımının hakimiyetinde bulunuyordu.

Fırkanın mebusanda bulunan Dr. Rıza Nur ve Lütfi Fikri gibi mensupları da daha önce değişik mensuplar adına alınan gazeteleri çıkarmakla ve meclisin çalışmalarına katılmakla faaliyet gösteriyorlardı. Bu gazetelerin ilk akla gelenleri *Tesisat, Tanzimat, Teşkilat, Takdirat, Teminat, Merih, Hemrah, Islâhat, Şehrah, Ifham*'dır.

Fırka kendi malı olmayan *İkdam, Yeni İkdam, Yeni Gazete* ve *Alemdar* tarafından da desteklenmiştir.

Fırka mensupları arasında tüccar ve memur pek az olduğu için isteğe bırakılan aidat gelirleri azdı. Taşra kulüplerinden çoğunun icari bile verilemiyordu. İlk anlarda merkezde epey bir meblağ birikmiş ise de Sadık Bey ve takımının şüpheli harcamaları sayesinde çabuk bitmişti. Fırka'ya yeni mensuplar, bilhassa Bahriye zabitleri arasından taraftar edinilmesi ümidi kısa zamanda boşa çıkmıştı. Ancak Melâmi Şeyhi Terlikçi Salih Efendi vasıtasıyla bir kısım Bahriye zabiti Fırkaya kazanılmıştı.

Merkezdekilerin çok kısa bir müddet içinde Münevveran ve Hoca takımı olarak ikiye ayrılması Fırkanın bilhassa Taşra teşkilâtının kaderine terkedilmesi neticesini doğurmuş, 1912 seçimlerinden sonra Münevveran takımı merkeze devamsızlığa başlayınca fırka da sessiz ve kısır bir hareketsizlik içine düşmüş ve muhalefet hareketi Münevveran takımının yayın faaliyetine müncer olmuştur.

Siyasî Hayattaki Etkisi

Hürriyet ve İtilâf Fırkası II. Meşrutiyet devrinde İ.T.'nin ürktüğü ve ciddiye almak zorunda kaldığı ilk büyük siyasî teşekküldür. Karmakarışık yapısından ötürü, haklı olarak bir siyasî parti olup olmadığının tartışılması, bu gerçeği değiştirmez. Esasen yamalı bohçaya benzeyen halî, İ.T.'nin ilk zamanlardaki halinden pek de farklı değildir Ancak onun aksine bir parti disiplininden ve Talât Paşa gibi derleyip toparlayan becerikli önderden mahrum bulunması en büyük zaafını teşkil etmiştir. H. İ. Fırkası adeta etnik bakımdan gruplaşmış Arnavut, Arap ve Rum muhalefet kuvvetlerini İ.T.'yi iktidardan düşürebilecek siyasî bir güç haline koyuyordu. Diğer taraftan Ermenilerden Hınçak grubunun da desteğine sahip-

HÜRRİYET VE İTİLÂF FIRKASI

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Sinop Mebusu Dr.Rıza Nur.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Rıza Tevfik.

tiler. Böylece bir bakıma I.T. aleyhtarlığı ile azınlık milliyetçiliğinin bileşkesi şeklinde değerlendirilebilecek bir siyasî hareket görünümündeydi. Bunun içindir ki H.İ. Fırkasını değerlendirebilmek hayli hassas bir ölçüyü ve dikkati gerektirmektedir. Rıza Nur'un "öteden beriden" fırkaya yardımlar yapıldığını yazması ise bir izah getirmekten ziyade şüpheler doğurmaktadır.

Fırka, bir siyasî güç olarak İ.T.'nin ürktüğü ilk parti olmuştur. Gizlilik içinde yürütülen çalışmalar sonucunda kuruluşunun ilân edilmesinden itibaren İ.T.'nin meclis hakimiyetine son vermiş ve Meclisin tarihinde ilk defa bazı demokratik mekanizmaları gündeme getirmiştir. Bunlardan en önemlisi ve ilki Kanun-ı Esasî'nin Meclisin feshine ilişkin 35. maddesinin tâdili görüşmeleri esnasında obstruksiyona başvurulmasıdır. Gereken üçte ikinin oluşmasını engellemek için muhalifler salona girmemiş ve sadece durumu takip için Gümülcineli İsmail Hakkı ile Dr. Rıza Nur görüşmelere katılmıştır.

Buna o zaman verilen isim "İnsidad-ı Müzakere" (görüşmelerin tıkanması veya Rıza Nur'un deyişiyle Tıkaç) olmuştur. Bu, Mecliste büyük bir kuvvet haline gelen muhalefete karşı, İ.T.'nin çok uysal Padişah vasıtasıyla meclisi daha kolay feshetme imkânına kavuşma isteğinin reddedilmesiydi. Başarılı engellemeye rağmen Meclis, maddenin halihazırdaki durumuna uygun olup olmadığı tartışılsa da, feshedilmiş ve 1912 "sopalı seçimlerinde" yok denecek kadar az muhalif (6 kişi) meclise girebilmiştir.

Fırkaya toplumun değişik tabakaları taraftar olmuş ve farklı şeyler beklemişlerdir. Sadece nâzırlık için Fırkaya katılanların yanısıra, yeni devrin çok farklı gidişi karşısında istikbâl endişesinden kurtulmak isteyen alaylı zabitler ve redif (ihtiyat) askerleri de, fırkadan yana bir tavır göstermişlerdir. Bundan başka Fırka diğer taraftan, azınlık unsurları hariç Meşrutiyet sonrası siyasî, iktisadî sosyal icraatların o devrin gelenek, alışkanlık ve inançlarındaki yankısını ifade etmesi bakımından tam bir örnek olaydır. Bize göre fırka hakkında yapılacak araştırmaların, İ.T.'nin gördüğü kabûl veya uyandırdığı tepkileri ölçmek ve İ.T. hareketini ve daha geniş bakışla II. Meşrutiyetin toplumdaki yankısını tanımak konusunda getireceği katkılara gereği gibi dikkat edilmemiştir.

Siyasî hayatın bir kaideden, tabiatıyla, mahrum olduğu II. Meşrutiyet devrinde Hürriyet ve İtilâf Fırkası bir parti disiplinine dayanan tek hareketini 35. madde görüşmelerinde gösterebilmiştir. Bu bakımdan muhalefet hareketini bir fırkayı esas alarak ortaya koymak mümkün değildir ve bu devrin siyasî hayatının şahıs mihraklarından hareketle izahı daha uygun olur. Yani bu de rede siyasî hayatın sürükleyici kuvvetleri olarak şahısları görmek daha mahal gibi görünüyor. Bunun için de bir Sabahaddin Bey, bir Rıza Nur ve Lütfi Fikri sıradan siyasîler gibi değil, bu bakımdan değerlendirilmelidir.

Fırkanın, 11 Aralık 1911'de İstanbul'da yapılan ara seçimlerinde I.T. adayına karşı Tahir Hayreddin'in mebus çıkarabilmesi (196-195 farklılıktaki oylar) onun İstanbul'da gördüğü alâkanın bir işaretidir. Ancak bu seçim H.İ. Fırkası için uzun vadede iyi olma-

mış ve İ.T.'yi daha sert ve kararlı hareketlere sevketmiştir. 18 Ocak 1912'de bu meclis kapatılarak İ.T.'nin rahatlaması sağlanmıştır.

Fırkanın, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü sağlamada, tıpkı İ.T. gibi, İttihad-ı Anasır'dan yana olduğu açıktır. Ancak bunun için tercih ettiği yol, İ.T.'nin aksine Tevsi-i Mezuniyet olmuştur. Kurulduğu sırada Adalar ve Rumeli henûz elden gitmemişti ve büyük bir inançla imparatorluk dahilindeki Bulgar, Sırp, Ulah, Arnavut, Yahudi ve Rum unsurlarının onlara idarî ve sosyal yeni haklar verilerek devlete bağlı (muti) hâle getirilmeleri mümkündür hayalindeydiler.

Kuruluşuyla birlikte ortaya çıkan garip yapısıyla fırka II. Meşrutiyet'teki çok partili siyasî hayat denemesinde zannedildiği kadar tesirli olamamıştır.

Her şeyden önce Fırkaya reislik yapan Damat Ferit ve onu takiben Müşir Fuat ile hiçbir zaman fırka başkanı olamayan ikinci reis Miralay Sadık Bey'ler, önderlik işinde başarı gösterememişlerdir. Kuruluşundan itibaren ortaya çıkan iç gruplaşmalar ve didişmeler onu bir fırka olmaktan uzaklaştırmış ve muhalifler kulübü haline sokmuştur. Buna rağmen mensubu olan aydınların yayın faaliyetlerine devam etmesi, fırkanın bu halinin gözden kaçmasına sebep olmuştur.

Arnavutluk isyanında ve Osmanlı Halâskâran Cemiyeti (Temmuz 1912) meselesinde fırkanın mensubu olan mebusların şahsen katkıları sözkonusu ise de, Sadık Bey'in ürekkliği dolayısıyla, fırka olarak bir rollerinden bahsetmek zordur. Fırka ilk zamanlar askerin siyasete karışmasına karşı çıktı, fakat sonraları İ.T.'nin karşısında azamî bir kuvvete kavuşmak için Rıza Nur gibi mensupları, siyaseti askere karıştırmıştır.

Fırka, 22 Temmuz 1912'de iktidara geçen Ahmet Muhtar Paşa hükümeti ile bu hükümeti fırkanın hükümeti zanneden taraftarları arasında ezilmiştir. Ancak bu hükümet zamanında 4 Ağustos 1912'de Meclis-i Mebusan'ın ikinci defa feshinden sonra yeni bir canlılık kazanmışsa da seçimin uygun şartlara bırakılmasını isteyen İrade-i Saniyye'nin neşri (25 Ekim 1912) üzerine bu yeni heyecan da ortadan kalkmıştır.

29 Ekim 1912'de işbaşına geçen Kâmil Paşa hükümetinden çok şeyler bekleyen fırka hayâl kırıklığına uğramış ve önce nâzırlık beklediği Kâmil Paşa'dan pek sıcak yüz görememiştir. Ancak bu hükümet zamanında dikkate değer bir hâdise, ikinci reis Miralay Sadık Bey'in, Kâmil Paşa ile yaptığı bir görüşmeden sonra fırkanın taşra şubelerini, Balkan Savaşını bahane ederek, kapatmasıdır (1 Ocak 1913). Bu hareket, İttihat ve Terakki'yi kapatmak için hazırlanan bir büyük senaryonun parçası da olabilir. Fakat bu görüşme hakkında elde kâfi bilgi olmaması sağlam yorumlara imkân vermemektedir.

Kâmil Paşa hükümetinden de ümidini kesen H.İ. Fırkası'nın yeni sahiplerinin, Miralay Sadık - İsmail Hakkı (Gümülcineli) grubunun, Kâmil Paşa hükümetini düşürmek için bir hükümet darbesi hazırlıkları yolunda kayıtları en azından bir karar değilse bile bir tasavvur olarak görmek lâzım gelir.

23 Ocak 1913 Bâbıâlî baskınından sonra fırkanın mensuplarından Rıza Nur, Cemal Paşa ile yaptığı bir görüşmeyi takiben, yurt dışına gitmiş, belli başlı muhaliflerden Gümülcineli İsmail Hakkı, ancak siyasetle uğraşmayacağı şeklinde söz verdiği için, rahat bırakılmıştı. Esasen fırka reisi Miralay Sadık ve birçok muhalif Bâbıâlî baskınından sonra kendiliklerinden yurt dışına gitmişlerdİ. 11 Haziran 1913 tarihinde Sadrazam Mahmut Şevket Paşa'nın muhalifler tarafından katledilmesinden sonra İ.T.'den başka bir siyasi partinin varlığından söz etmek ise artık imkânsız bir şeydi. Bu son harekette ise Hürriyet ve İtilaf fırkasının, belki bazı mensuplarının ferden dahi olsa bile, en ufak bir payından bahsetmek maddeten imkânsızdır. Esasen fırkanın böyle bir işe cesaret edebilmesi ve başarabilmesi mümkün değildi.

Bu tarihten sonra fırka mensupları Paris, Kahire ve Atina gibi merkezlerde daha çok idame-i hayata yönelik bir muhalefet hareketi içinde olmuşlardır.

30 Ekim 1918 tarihinde imzalanan Mondros mütarekesinden sonra fırka eskisinin bir devamı değildir ve ancak bir sene sekiz ay kadar bir faaliyette bulunmuştur.

Önemli önderleri

Hürriyet ve İtilâf fırkası daima miralay Sadık ismiyle bir arada anılır olmuştur. Sadık Bey bu fırkanın kuruluş çalışmalarına sonradan, ordudaki taraftarlarının çok olduğu düşünülerek davet edilmiş ve faal bir rol oynamamıştır. Fırka mücadelelerine kalemi ile de herhangi bir katkıda bulunmamıştır. Bilhassa Gümülcineli Ismail'in elinde bir oyuncak olduğu ifade edilmektedir.

Sadık Bey (1860-1940)

Ulemadan Huzur Dersleri Başmuharriri Küçük Filibeli (Hoca lâkabıyla tanınan Abdullah Efendi'nin ikinci oğlu olarak 1860 da İstanbul'da dünyaya gelen Sadık Bey, Harbiye'den 1882 senesinde Suvarî Mülâzımı rütbesiyle çıktı. Geçen asırın şair ve âlimlerinden Mustafa Asım (1856-1904) onun ağabeyi, ünlü yazar ve ansiklopedistlerimizden İbrahim Alâeddin Gövsa (1890-1949) ise yeğenidir. Dedesi 1813'de ölen ve Ayaklı Kütüphane adıyla tanınan Mustafa Efendi'dir. Aslen Bursalı olan aile Filibede iken Hatipzadeler; İstanbul'a geldiklerinde ise Filibeliler adıyla anılıyordu.

Sadık Bey önce Harbiye'de Meç, Suvarilik, Fransızca ve Resim dersleri vermiş, bir aralık Suriye ve Trablusgarp'ta bulunduktan sonra askerlik hayatına Rumeli'de devam etmiştir. Manastır Süvari Alay Komutanı iken İttihât ve Terakki cemiyetinin Manastır şubesinin başında bulunuyordu. Meşrutiyetin ilk ilân edildiği Manastır'da şöhreti büsbütün artmış ve ilândan sonra Dr. Nâzım ve Ömer Naci ile fırkanın murahhaslığına getirilmişti.

Ancak İ.T.'nin önderleri tarafından siyaset sahnesinden özenle uzak tutulmaya çalışılmış ve bir aralık Debre Mutasarrıflığına gönderilmişti. Daha sonra Harbiye Nazareti Suvari Dairesi İkinci reisi olmuştu. Bununla beraber İ.T.'nin oligarşik yönetim kadrosu dışında kalan Sadık Bey, pek mahir olmadığı siyaset sayesinde ilk defa Hizb-i Cedit hareketiyle boy gösterdi (Nisan 1911). Daha sonra fırka kuracağına dair çıkan dedikoduları yalanlayan Sadık Bey, Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kuruluşuna çalışmaların ilerlediği bir safhada katıldı ve müessislerden biri oldu. Ancak o, bu fırkanın kuruluş çalışmalarını yürüten Lütfi Fikri, Rıza Nur, Rıza Tevfik ve Ahmet Reşit gibi gençlerin davetiyle fırkaya girmişti. Kabul edilmesindeki en büyük sebep ise bilhassa ardında çok taraftarı bulunduğu yolundaki hüsn-ü zandır.

Fırkanın ikinci başkanlığına getirilen Sadık Bey, öteden beri inanıldığının aksine hiçbir zaman fırkanın başkanlığı makamına getirilmemiş ve 23 Ocak 1913'teki Bâbıâli Baskını'ndan sonra kaçtığı yurt dışından mütarekeden sonra dönebilmiştir.

Mütarekeden sonra kurulan ve birinci ile ancak isim benzerliği olan, daha doğrusu onun isim ve şöhretine konan Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın başkanlı-

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Sivas Mebusu Dr. Dagavaryan Efendi.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Lütfi Fikri.

ğında bulunan Sadık Bey 150'likler listesine dahil edilmiş ve tekrar yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır. Sürgün hayatının 22 yılını Romanya'da, bilhassa Dobruca'nın Hırsova köyünde kalmıştır. Son zamanlarda Bursa'daki cedlerinden birinin hatiplik yaptığı caminin ismini (Şehre Küstü) kendisine lâkap olarak seçmişti.

1940'da yurda girişine izin verilen Sadık Bey, geldiği günün gecesi ölmüştür. Hatıralarını yazdığını ifade ediyorsa da henüz elde yoktur.

Ömer Lütfi Fikri (1872-7 Ekim 1934)

İkinci Meşrutiyetin siyasî hayatının önde gelen şahsiyetlerinden biri de Ömer Lütfi Fikri'dir ve Lütfi Fikri adıyla tanınmaktadır. 1872'de babası Fikri Paşa'nın memuriyette bulunduğu Gümüşhane'de veya diğer bir rivayete göre İstanbul'da doğdu. Mülkiyenin İdadi ve Yüksek kısmında okuduktan sonra 1890'da mezun oldu. Paris Hukuk Fakültesi'nden ve Paris "Ecole Libre des Sciences Politiques"-in "Section Diplomatique" kısmından mezun olduktan sonra Nisan 1894'de İstanbul'a döndü. Kısa bir müddet sonra yani 1894 senesinin sonu veya 1895 senesinin başında İ.T. cemiyetine girdi. Mayıs 1895 senesinde yakalanarak 14 ay hapse mahkûm oldu. İstanbul umumi hapishanesinde cezasını tamamladıktan sonra bilebildiğimiz ilk memuriyeti olan Antalya Tahrirat Müdürlüğüne gönderildi. 1897'de Hadâbâd (Isparta) sancağı Tahrirat Müdürlüğüne, buradan da Niğde Sancağı Tahrirat Müdürlüğü'ne nakledildi. Daha sonra kazasında kaymakam iken 1901'de Avrupa'ya kaçtı. Daha sonra geçtiği Mısır'da Avukatlık ve yazarlık yaptı. Meşrutiyetin ilânından Sonra yurda dönerek Mersin Mebusu olarak Meclis-i Mebusan'a girdi. Batıda kazandığı hukuk formasyonunun tesiri ve entellektüelist tavrı ile İ.T.'ye ilk karşı çıkanlardan biri oldu. Mutedil Hürriyetperveren Fırkası'nı kurdu. Daha sonra Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın Münevveran takımının önde gelen isimlerinden oldu. 29 Nisan 1911'den itibaren çıkan *Tanzimat* gazetesi ve kapatıldıkça çıkarılan diğer gazetelerin başmuharrirliğini yaparak İ.T.'ye karşı kalemiyle mücadele veren belli başlı aydınlardan biri de odur. H.İ. Fırkası'ndan ayrıldıktan sonra da gazeteli muhalefetine devam etmiştir. Ancak daha sonra 1915'de Avrupa'ya giderek savaş sonuna kadar kalmıştır.

Mütarekeden sonra İstanbul'a döndü, *Sabah* gazetesinde başmuharrirlik ve avukatlık yaptı. 1923'ten sonra da bu defa Hilâfet'i savunarak muhalif tavırlar sergiledi.

1920'de İstanbul Barosu başkanlığına getirildi ve 8 sene reislik yapmıştır.

Kanser hastalığına yakalandıktan sonra tedavi için gittiği Paris'te 7 Ekim 1934'de 62 yaşında öldü.

Lütfi Fikri'nin en haşin tarafı mücadeleci tarafıydı. Üzerine aldığı bir işi sonuna kadar takip eder ve bu uğurda sonuna kadar çarpışırdı, H.İ. Fırkası'nın basın dünyasındaki en gür sesi oydu. Batı'nın kavramları adına tavizsiz bir siyasi mücadele yürütmüştür.

Kitap halinde basılmış eserleri şunlardır: 1- Şimdiki İzdivaçlar (Piyes), Türk Matbaası Kahire, 1905, 199 s. 2- Tecrübe-i İntikad: Duhter-i Hindu Türk Matbaası, Kahire 1905, 35 s. 3- Erkekler Arasında (Piyes), Türk Matbaası, Kahire, 1907, 96 s. 4- Selânik'te Bir Konferans, Ahmet İhsan Matbaa-

sı, İstanbul, 1326, 48 s. 5- Mebadi-i İlmi Hukuk, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1327, 112 s. 6- Osmanlı Tarih-i Siyasîsi, Kader Matbaası, İstanbul, 1329, 112 s. 7- Hükümdarlık Karşısında Milliyet ve Mesuliyet ve Tefrik-i Kuvvâ Akşam - Teşebbüs Matbaası, İstanbul, 1338, 23 s. 8- Meşrutiyet ve Cumhuriyet, Ahmet İhsan Matbaası, İstanbul, 1339, 41 s.

Rıza Nur (1878-1942)

Sinop'da 1878'de doğdu. Babası Mahmut Zeki isminde okur-yazar bir kunduracı, annesi deniz ticareti ve taşımacılıkla tanınan Zarflıoğlu ailesine mensup bir hanımdı ve oğlunun terbiyesinde tesirli olmuştu. Rıza Nur dört yaşında mahalle mektebine başladı. Sinop'ta 1888'de girdiği Rüştiye'den 1882'de mezun oldu. Daha sonra İstanbul'a gelerek Soğukçeşme Askeri Rüştiyesi'nden mezun oldu. Kuleli İdadisi'nden sonra girdiği (1895) Askeri Tıbbiye'den 1901'te Tabib Yüzbaşılıkla çıktı. Alman hekimlerinin idaresinde bulunan Gülhane Hastanesine ihtisas yapmak için girdi ve burada Meşrutiyetin ilânına kadar çalıştı. Tıb Müderrisliği görevini yürüttü. Tanınmasında büyük payı bulunan Fenn-i Hıtân'ı (Matbaa-i Ahmet İhsan, İstanbul, 1332 248+1 s.) burada iken neşretti. Türkçe ve Avrupa dillerinde tıbbî araştırmaları çoktur.

Meşrutiyetin ilânından önce Avukat Baha ve Manyasizade Refik beylerin rehberliğiyle İttihat ve Terakki Cemiyetine girdi. Meşrutiyetin ilânı üzerine Tabib Binbaşı rütbesinde iken hemşehrilerinin ısrarı üzerine Meclis-i Mebusana Sinop mebusu seçildi. Böylece hayatının en fırtınalı devri olan siyasî safhası başlamış oluyordu, henüz 30 yaşındaydı ve bekârdı.

Bundan sonra yaşadığı siyasî hayatın ilk dönüm noktası 1909 senesinin ilk aylarında İttihat ve Terakki Cemiyeti'nden istifa ederek Ahrar Fırkasına girdi.

21 Kasım 1911 tarihinde kurulan Hürriyet ve İtilâf Fırkasının Münevveran takımının önde gelen mensuplarından biri olan Rıza Nur, 1912 seçimlerinden sonra bu fırkadan da ayrılarak ferdî muhalefetine devam etti. Bazen de Sabahaddin Bey takımıyla işbirliği içinde oldu. 23 Ocak 1913'deki Bâbıâli Baskını'ndan sonra tıp tahsili bahanesiyle, yurt dışına gönderildi. Mütarekeden sonra İstanbul'a döndü ve son meclise Sinop mebusu olarak girdi. Daha sonra Ankara'da açılan Meclise katıldı. Burada kurulan hükümetlerde Milli Eğitim ve daha sonra Sağlık Bakanı oldu. Bir ara Dışişleri bakanlığına da vekâlet etti. İkinci devre seçimlerinde de Sinop mebusu seçildi. Lozan görüşmelerine ikinci murahhas olarak katıldı. Daha sonra yurt dışına çıkmak (1926) zorunda kalarak uzun müddet Paris ve bilhassa Mısır'da bulunduktan sonra yurda döndü (1938) ve *Tanrıdağı* dergisini çıkardı. Paris'te başladığı Türkoloji çalışmalarına Mısır'da da devam etmiş ve *Türkbilik Revüsü* isimli mecmuayı çıkartmıştır (8 sayı). Türkiye'ye döndükten dört sene sonra ölen Rıza Nur, geride basılmış ve basılmamış bir dizi eser bırakmıştır.

Eserlerinin kendisi tarafından düzenlenen bir listesinden *(Türkbilik Revüsü,* no.7) siyasî ve edebî muhtevalı olanlarını şöyle sıralayabiliriz:

1- Servet-i Şahane ve Hakk-ı Millet İstanbul, 1324, 29 s.
2- Meclis-i Mebusan'da Fırkalar, İstanbul, 1325, 54 s.
3- Tıbbiye Hayatından, 1327, 82 s.
4- Cemiyet-i Hafiyye, 1330, 548 s.
5- Gurbet Dağarcığı, Mısır, 1919 32 s.
6- Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü, 1335, 68 s.
7- Samson ile Dahla, Sinop, 1921, 92 s.
8- Jannette'in Düğünü, Sinop, 1921, 92 s.
9- Türk Tarihi, 12 cilt, İstanbul, 1924-1926
10- Şecere-i Türk, 1925, 350 s.
11- Oughouz-nâme, 1928, 64 s.
12- Hilâlin Tarihi, 1933, 181 s.
13- Şehnâme ve Firdevsi, 1934, 329 s.
14- Namık Kemal, 1936, 720 s.
15- Hücumlara Cevaplar, 1941, 45 s.
16- Hayat ve Hatıratım, 1967-1968 4 cilt

Müşir Fuat Paşa (1835-1931)

İncirköylü Müşir Hasan Paşa'nın oğlu olarak 1835 senesinde Mısır'da doğdu. İlk ve Orta tahsilini İstanbul'da yaptıktan sonra Hasan Paşa'nın Mısır'a gönderilmesi üzerine buraya dönerek Abbasiye Mektebine girdi ve Suvari zabiti olarak çıktığı bu mektebe hoca tayin edildi. 1869'da İstanbul'a gelerek Dar-ı Şura'y-ı Askerî'ye memur edildi. 1872'de Liva (General) rütbesiyle Hemavend aşiretinin isyanını bastırmak üzere Kerkük'e gönderilen Paşa bilhassa 1876'daki Karadağ savaşlarında kendini gösterdi. 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşlarında yararlıklar göstererek Elena Kahramanı olarak anılmasına yol açacak zaferler kazandı ve kendisine Müşir rütbesi ile Yaver-i Ekremlik ünvanı verildi. Daha sonra Avusturya'ya ve Rusya'ya fevkalâde elçilikle gönderildi (1894).

Deli lâkabıyla anılan paşa devlet idaresine ve idarecilerine yönelttiği sert tenkitlerinden ötürü 1902'de rütbe ve nişanları sökülerek Şam'a sürüldü ve ancak meşrutiyetin ilânıyla dönebildi. Âyân meclisi âzalığına getirilen paşa Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın kurucuları arasına davet edilerek, Damat Ferit Paşa'nın istifasından (8 Mart 1912) sonra Fırka'nın başkanlığına getirildi. Bâbıâli Baskını'ndan çok kısa bir zaman öncesine kadar başkanlığı devam ettirdikten sonra Gümülcineli İsmail Hakkı'nın ihtilâl hareketlerinden ürkerek fırkayı terketmişti. Bundan kısa bir müddet sonra yanî fırka yeni bir başkanlık seçimine gidemeden baskından ötürü fırkanın teşkilâtı dağılmış ve mensupları yurt dışına çıkmak zorunda kalmıştır.

Fırka reisliğinde iken bir ara Balkan Savaşı'na da katılan Paşa 1931'de İstanbul'da öldü. Nâzım Paşa'nın yaverlerinden Asaf Tugay'ın dayısı olan Paşa "dürüst, namuslu, sağlam karakterli, büyük bir vatan sever" olarak isim bırakmıştır.

SEÇİLMİŞ BİBLİYOGRAFYA

1- *Açık Söz, (Hürriyet ve İtilâf Fırkası'nın), Redd-i İtirazat*, Hikmet Matbaası, İstanbul, 1330.
2- Ahmet Hilmi, *Muhalefetin İflâsı*, Hikmet Matbaa-i İslâmiyesi, İstanbul 1331.
3- Hasan Amca, *Doğmayan Hürriyet - Bir Devrin İçyüzü 1908-1918*, Akım Yayınları, İstanbul.
4- Fethi, *Muhaliflerin Esrarı*, Matbaa-i Amedî, İstanbul, 1332.
5- İbrahim Alâettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, Yedigün Neşriyatı, İstanbul, 1946.
6- Mehmet Şeref (Aykut), *Cemiyet ve Muhalifleri*, Yako Levi Matbaası, Edirne 1911.
7- Galip Kemalî Soylemezoğlu, *Başımıza Gelenler*, Kanaat Kitabevi, İstanbul, 1939.
8- Süleyman Nazif, *Yıkılan Müessese*, İlhami-Fevzi Matbaası, İstanbul 1927.
9- Rıza Nur, *Hürriyet ve İtilâf Nasıl Doğdu, Nasıl Öldü*, Akşam Matbaası, İstanbul, 1335-1919.
10- Safaeddin Kâmil, *Miralay Sadık Bey ve Yeni Çıkan Fırka Münasebetiyle: Şanlı Türkler, Kahraman Osmanlılar*, Yeni Osmanlı Matbaası, İstanbul, 1329.
11- Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler*, Cilt: 1, İkinci Meşrutiyet Dönemi, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984.
12- 20 Mayıs sene 328 de suret-i fevkalâdede inikad ile sekiz gün devam eden umumî kongrede bazı fıkaratı tadil edilen *Hürriyet ve İtilâf Fırkası programı ve nizamnâme-i dahilîsi*, Nefaset Matbaası, İstanbul, 1334.

Osman Hamdi Üzerine Yeni Notlar

VASIF K.KORTUN

Belgelerle desteklenmediği halde, çeşitli kaynaklara göre Osman Hamdi'nin Paris'te Ecole des Beaux-Arts'ta (EBA) okuduğu ve Jean-Léon Gérôme'un öğrencisi olduğu kabul edilir. Osman Hamdi ustası Gérôme ile karşılaştırılır ve Gérôme için oryentalist resmin en önemli uygulayıcısı denilir. Ancak, bu savlar sorgulanamaz kesinlikte değildir.

Ne Paris'te Archive Nationales'de, Archive de L'Ecole des Beaux-Arts'in kayıtlarında ne de Gérôme'un atelyesinde bulunmuş öğrencilerin listelerinde Osman Hamdi'nin adı geçmektedir.[1] Demek ki Osman Hamdi EBA'ya kayıtlı değilmiş ve Gérôme'dan ders almamış.

Osman Hamdi, 1866 ve 1868 yıllarında katıldığı, Paris'te yeralan yıllık jürili resim sergilerinin 'Salons' katoloğlarındaki kayıtlara göre, Gustave Boulanger'nin öğrencisiydi.[2] Boulanger, EBA'ya Osman Hamdi'nin Paris'ten ayrılmasından yıllar sonra 1883'te gece dersleri çizim hocası olarak atandığına göre, büyük olasılıkla, Osman Hamdi'ye özel bir atelyede ders vermekteydi.[3] Bu nedenle Hamdi Gérôme ilişkisini abartmamak gerekir. Gerçekte, Osman Hamdi oryentalistler arasında kendisi gibi anıtsal figürler kullanan Gérôme'un öğrencisi Ludwig Deutch'a daha yakındır.

YEŞİL TÜRBEDE DUA (1891)
Londra'da Kudret Turksan koleksiyonunda.

Hamdi'nin ressamlığı yerli yabancı birçok yazar tarafından eleştirilmiştir.[4] Yazarların Osman Hamdi'ye eleştirileri iki yönlüdür: Birincisi, çağdaş Türk resmine bir 'öz' ya da 'kaynak' bulma çabasındakilerin kaygılarından doğar. Onlara göre Osman Hamdi geleneğe sırtını çevirmiş, hattâ geleneği yok etmiştir. Hamdi "dönmedir": Bir yazarın deyişiyle, "bir Ermeni kızının ayakları altına Kur'an-ı Kerimler sermiştir. (Sözkonusu Mihrab resminin henüz ciddi bir şekilde tartışılmış olduğunu sanmıyorum). İkinci eleştiri ise Osman Hamdi'nin akademik resme bağlılığına yöneliktir. Empresyonistlere öykünmediğinden dolayı gelişmenin gerisinde kaldı diye suçlanır.

Benim görüşümde, Osman Hamdi geleneğe sırtını çevirmemiştir; geleneğe bakışı farklıdır. Eğer geleneği yadsısaydı arkeolog olmaz, nice eserin Türkiye'de kalması için ilk eski eserler yasasını çıkarmaz ve II. Abdülhamid'e karşı bu konuda onurlu bir mücadele vermezdi. Yazdığı kitaplar da cabası.

Empresyonizm, resmen 1873'te doğmuş olsa da, topluma yayılışı ve kitlelerce görünülür yeğlenir hale çelişi çok daha sonra olmuştur. Kaldı ki, bizim 1914 ressamlarımız bile empresyonizmi becerememişlerdir. Akademik resim 19. yüzyılın sonuna dek gücünü sürdürmüş ve 1890'larda, Osman Hamdi'nin de üyesi sayılabileceği oryentalist resim için ayrı Salon'lar bile düzenlenmiştir.

Türkiye'den Avrupa'ya Batı geleneğini özümsemeye giden birinden Batı görsel geleneğini çökertmeye başlayan bir sanat akımına, empresyonizme bağlanmasını istemek yanlıştır. O günlerde çağdaşlık Batılı bir ressam için Japon baskılarına, İslâm minyatürlerine bakmayı gerektiriyorsa, bir çağdaş Osmanlı için de Rönesans'la başlayan mekân düzenine bakmayı gerektiriyordu. Kaldı ki Pera ve Sanayi-i Nefise faktörleri gözönüne alınarak İstanbul'da çalışan ve resimlerini sergileyen Avrupalı Levanten ve azınlık ressamların öyküleri yazıldığında, ortaya apayrı bir resim tarihimiz çıkacaktır. Eminiz ki, bu yeni tarih içinde Osman Hamdi'nin resimlerinin yeri çok daha farklı olacaktır.

Osman Hamdi'nin oryentalist olup olmadığı konusu tartışılmaktadır. Bu konuda Osman Hamdi hakkında çık-

mış en derinlemesine çalışmalar Ipek Aksügür tarafından yapılmıştır.[5] İpek Aksügür *Boyut* dergisinde çıkan yazısının başında çok önemli bir noktayı vurgulamakta: "Geleneğe sahip çıkanların çoğu Osman Hamdi gibi savundukları kültürü kendi yaşamlarından soyutlayarak, nesneleştirerek sahipleniyorlardı." Osman Hamdi'nin bu yaklaşımı bir yandan 'bilimselliğin' özelliklerinden biri olduğu gibi -bilen özne ile bilginin nesnenin birbirinden uzaklaşması- diğer yandan egzotizm (egzo: mesafeli, uzaktan) özelliğini de taşımaktaydı. Aynı olgu, Edward Said'in de yazdığı gibi, yazarlar, tarihçiler, arkeologlar için de geçerliydi. İpek Aksügür, Osman Hamdi'yi oryentalist yerine reformist oryental diye tanımlarken yukarıda söz ettiğim ikiliğin (bilimsellik/egzotizm) birinci yönüne ağırlık vermektedir. Ben yazımda Osman Hamdi'nin egzotizmine dikkati çekmek istemiyorum.

Aslında İpek Aksügür'ün de uyardığı gibi, Osman Hamdi çoğul karakterlidir: Hem reformist oryental, hem oryentalist, kimi zaman da oryental bile olabilmektedir. Osman Hamdi'nin resimlerinin birbirlerinden ne ölçüde farklı olduğunu anlamak için, Prof. Mustafa Cezar'ın Osman Hamdi hakkında yazdığı mükemmel kitaba göz atmak yeterli olur. Osman Hamdi'nin resimleri arasında uzlaşmaz ayrılıklar bulunması, tarzının konularına ve figürlerine göre değişmesi ve piyasa için yaptığı resimlerle aile resimlerinin çatışması, Osman Hamdi'de oldukça açık biçimde görülen zihniyet uzlaşmazlıklarından kaynaklanan entelektüel şizofreni ile ilgilidir.

Avrupalı oryentalistler, resimlerinde, ya gezilerden ya da bu işin uzmanı dükkânlardan satın aldıkları kilim, yağlık, cami lambası türünden eşyaları kullanmaktaydılar. Tıpkı onlar gibi Osman Hamdi de Arap giysileri ile Osmanlı çinilerini ve Selçuklu ahşap kapılarını aynı resimde (elinin altındaki Çinili Köşk'ün sonsuz koleksiyonuna da başvurarak) keyfi bir tarih anlayışı içinde, birleştirmekteydi. Gene, diğer oryentalistler gibi, fotoğraflar kullanarak, yalnız tarihsiz değil, yapma bir Doğu görüntüsü de yaratmıştı.

Demek ki, oryentalist resim, Edward Said'in de genelde açıkladığı gibi, suret çıkartma değil, referanslar düzenidir. Oryentalist resim Doğu hakkında birkaç satır, bir iki fotoğraf, Doğu'dan alınmış birkaç eşya, azıcık da düş gücü gerektiren mizansenlerden oluşur. Yani Doğu(lu) ile Doğu'yu resmeden arasında bir diyalog sözkonusu değildir. Diyalog yerine uydurmalara, klişelere, tekrarlara dayanarak oluşturulan bir söylem vardır. Bunlar bir anlamda gereklidir. Çünkü, bir resmin inanılırlığı, o resmin bağlı olduğu dizge ile resmin hedeflediği izleyicinin resmi okuyuşu arasındaki uyuşmayla mümkündür. Bu, Barthes'in gerçeklik etkisi adını verdiği olguyla da perçinlenmektedir: Resmi oluşturan ögelerin 'doğru' olmasından dolayı (fotoğraf kullanmak, rönesansın nesnel perspektifine dayanmak, giysilerin özgünlüğü vs.) sonuçta gerçeğe uymasa da resim 'gerçek' izlenimi yaratır.[6] Osman Hamdi resimleri, bir Avrupa resmiymişçesine, Avrupa ve Amerika resim piyasasına ya da onların kozmopolit İstanbul'daki muhatabı Pera sergilerine yöneliktir.

Yineleyelim, resme konu olan insanlar ile ressam arasında bir zihniyet bağı yoktur. İpek Aksügür'ün de belirttiği gibi, Osman Hamdi'nin belirli resimlerinde, örneğin Ab-i Hayat Çeşmesi'nde, figürü ele alış biçimi çoğu oryentalisttten ayrılmaktadır. Örneğin, resmedilen kişiler İslâmı tartışır gibi gözükmektedir. Bu kişiler mekân ve yapılar tarafından küçültülüp ezilmemektedir. Bunu, İpek Aksügür, Osman Hamdi'nin reformist oryentalliğine bağlamaktadır. Gene de ben Osman Hamdi'nin reformizmi oryentalizmini rencide etmeyecek kadardır diyorum. Kaldı ki, ne oryentalist resim Doğu'yu aşağılamak için yapılmıştır, ne de ortada Batılıların Doğuyu aşağılamak üzere yaptığı gizli bir anlaşma mevcuttur. Bu bir söylem meselesidir ve bu söylemin sınırları Doğu'yu aşar. Örneğin Gérôme, Eski Yunan ve Roma'yı sırf fahişelerden, şehvet düşkünlerinden, keyfî şiddete bayılanlardan kurulu bir toplum gibi göstermiştir. Şurası açık ki, bu resimler aslında Avrupa'dan bahseder:[7] Aydınlanma çağının yaşandığı, yeni sınıflaşmaların şekillendiği, cinsellik dahil yaşamın tüm alanlarının kurumsallaştırıldığı bu yerde arzular, doğuş efsaneleri diğer zaman ve zeminlere gönderilirler.

Böylece, kendi sorunlarını kendilerinden uzaklaştırmış olurlar. Örneğin, 19. yüzyılın genelev merkezi Paris'te genelev resmi bulamazsınız. Ama çıplak tanrıça venüsler ve harem resimleri sürüsüne berekettir. Bu tür söylemi sorgulayan resim ise Manet'in Olympia'sı ile başlar.

---

[1] Bkz; AJ[52] Eleves Etrangeres 1855-1878, Registre d'inscriptions ve AJ[52] 16dan 21e: "Concours de Place", "Conseil Supérieur. Procès-verbaux, assembles et jugements". Öğrencilerin oturma sıraları kayıtlarına bakma fikrini Gérôme uzmanı Prof.Gerald Ackerman'a borçluyum. Kendisi 1986 yılında çıkan *The Life and Work of Jean-Léon Gérôme* kitabında Osman Hamdi'yi Gérôme'un öğrencilerinden biri saymasına rağmen, yazışmalarımızda bunu belgelerle destekleyemeyeceğini ve Osman Hamdi'nin Gérôme'un öğrencisi olduğunu, editöründen duyduğunu belirtti (Gerald Ackerman-Vasif Kortun, 25 Eylül 1986). Osman Hamdi ile ilgili tek kayıt (AJ[52]449 h-o) EBA'ya hediye ettiği granitten bir Eski Mısır başı. Gene kayıtlara göre AJ[52]470, 1878-1928 arasındaki Osmanlı öğrencilerinin listesi şöyle; Assen Balkansky 1894, Ervant Demirdjian 1893, Serkis Diramian 1879; Osgan Efendi 1893, Joseph Eram 1889, Serkis Erganian 1893, Mihram Haladjian 1895, Jean Papazian 1880, Archag Totvanian 1884. Bu yalnız resmen kayıtlı öğrencilerin listesi.

[2] Osman Hamdi, Salons kataloglarında aynen şöyle anılmaktadır:
1866: Hamdy Osman, Konstantinopol doğumlu, Gustave Boulanger'nin öğrencisi. Adres Reu de L'Odeon, 20. Resim no: 906. Femme Turque.
1868: Hamdy Osman, Konstantinopol doğumlu, Gustave Boulanger'nin öğrencisi. Adres Rue de Lizbonne, 17. Resim no: 1199 Portrait de Mme H..., 1200 L'escamoteur Juif a Constantinople.

[3] *Archive de L'Ecole des Beaux-Arts*, "Listes Chronologiques des Professeurs..." AJ[52]35, Gustave Boulanger. Gérôme'un bir Doğu gezisi sırasında, Boulanger Gérôme'un atelyesindeki öğrencilere 1868 baharında hocalık etmiş. (*American Pupils of Jean-Léon Gérôme*, H.B.Weinberg, Texas, 1984, sayfa 35-36.) Hamdi, 1866'da da Boulanger'nin öğrencisi olduğuna göre bu tartışmayı etkilemez.

[4] Örneğin bkz; John Steegman, "Turkish Painting", *Studio*, 130/638, (May 1946) ve Sezer Tansug, *Çağdaş Türk Sanatı*, 1986.

[5] İpek Aksügür, "Osman Hamdi'ye Çağının Zihniyeti ve Estetik Değerleri Açısından Eleştirel Bir Bakış", *Boyut*, 3/21 (Mart 1984) ve *Türk Resmi ve Eleştirisi*, Basılmamış Doktora Tezi, Mimar Sinan Üniversitesi, 1983.

[6] Roland Barthes, "The Reality Effect" (Fransızca basımı, *Communications*'da 1968), *The Rustle of Language*, New York, 1984.

[7] Bu konuda bkz; Linda Nochlin, "The Imaginary Orient", *Art in America*, 71 5 (May 1983). Olivier Richon, "Representation, The Harem and the Despot", *Block*, 10, 1985.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Osman Hamdi ve Orientalism

İPEK AKSÜĞÜR DUBEN

Sanat tarihimizde Osman Hamdi ilginç bir olgudur. Sanatı ve müzeciliği kadar hakkında oluşan yargılar kültür tarihimizi aydınlatmak açısından önemlidir. Hamdi Bey'in sanatını yargılayanların meseleyi genellikle bir ahlâk sorununa, bir milli haysiyet davasına dönüştürdükleri görülüyor. Örneğin 1911'de *L'Art Ottoman, Les Peintres de Turquie*'nin yazarı Adolphe Thalasso şöyle anlatıyor:

"Kanaatimce, Doğu'nun dekoru hiçbir yerde Hamdi Bey'in eserlerindeki kadar gözler önüne serilmiş değildir. ... Etüdlerindeki tiplerin sadece Müslüman değil Türk olmasında itinalı olduğu gibi, kostüm, dekor ve döşemenin de sadece Müslüman değil Türk olmasında aynı şekilde titizdir. Osman Hamdi Bey'de her şey Doğu Türkiyesi'nden ilhamını almıştır. Sanatçı, konularını Türkiye'yi zar zor hatırlatabilecek dış dekorlar içine yerleştirmeyip, tablolarına yalnızca Türkiye'ye özgü iç dekorlar havası verip onlara sanat gücü ile bu yönden bir özellik kazandırmıştır. Onun böyle estetikten ilhamını alan tuvalleri tamamen Türktürler ve açıkçası ancak Türk olan bir sanatçı tarafından yapılabilecekleri intibaı verirler."[1]

Thalasso'ya göre Osman Hamdi sanatında Türk ruhunu olduğu gibi göstermektedir. 1943'te ressam Nurullah Berk'in Osman Hamdi'yi farklı biçimde yargıladığını görüyoruz:

"...Osman Hamdi Bey'de Gérôme'un tesirleri âşikârdır. Kapalıçarşı'daki antikacı dükkânlarının binbir eşyasını, kumaşını, tezyinat ve silahlarını levhalarında canlandırırdı. "Şark resmi" yapan Osman Hamdi'yi istisna edersek bu sanatkârlar (Şeker Ahmet ve Zekai Paşaları kastediyor) zehirlenmemiş ve temiz kalmış bir görüşle temiz ve saf bir Türk resminin temelini kurmuşlardır."[2]

Buna benzer bir espriyi Ahmet Muhip Dranas'ın o yıllarda (1940) Osman Hamdi hakkında söylediklerinde de görebiliyoruz:

"Hamdi Bey resme mevzuu ve insanı getirmiş olmakla beraber, dekadanlığına rağmen, bu devreye tekamül merhalesinde, bir yeni ve sağlam unsur katmış olmak şansına maliktir."[3]

Moralite sorununu ele alırken Osman

OSMAN HAMDİ

MİHRAB (1901) 108×210 İstanbul'da Mesut Hakgüden koleksiyonunda.

ĀB-I HAYAT ÇEŞMESİ (1904) l'Art Ottoman'dan.

Hamdi'nin Orientalism ile bağlarının incelenmesinde yarar olduğu kanısındayım. Önemli bir mesele şudur. Osman Hamdi gerçek bir Orientalist midir? Bu ekolun uslûbuna benzeyen birçok resimi olduğu halde içerik ve anlam açısından Osman Hamdi Orientalismin neresindedir?

Önce şunu belirtelim: Osman Hamdi Türkiye'de ve dışarda Orientalist olarak bilindiği halde çok sayıda Orientalist olmayan resim yapmıştır. Bunların bir kısmı Manet ve Degas gibi o dönemin önde gelen çağdaş gerçekçilerinin etkisinin de dışavurumcu, duygu dolu portre ve manzaralardır. Ayrıca empresyonizme yaklaşan manzaraları da vardır. Bunların hemen hepsi plastisite açısından sanatçının en başarılı resimleri arasında olduğu gibi duygularının ve kişiliğinin yoğunlaştığı ve ifade zenginliği kazandığı yapıtlardır. Bu eserlerde sanatçının hiçbir ideolojik mesaja yönelmemiş olması, kişisel zevk ve hazlarla yetinmiş olması önemlidir. Demek oluyor ki, Osman Hamdi'nin üretiminin sayıca ve anlamca önemli bir bölümü Orientalist olmayan bir üslûpla yapılmıştır. Orientalist çizgideki resimler konu ve anlam açısından birinci gruptan büyük farklılıklar gösterirler. Bunlardaki Orientalist boyutu anlamak için Orientalismin Batı sanatında ne anlama geldiğine kısaca bakalım.

Edward Said'e göre Orientalism sömürgeciliği besleyen ve haklı gösteren çok özel bir tavırdır. İslâm dünyasının aşağı ve geri olduğunu kanıtlamaya ve belgelemeye çalışır. Kuşkusuz Orientalism yalnız bu değildir. Ne var ki, Avrupa'da Orientalist resmin özü ve tanıma çok yakın düştüğü için burada Edward Said'in yorumunu kabullenmekte bir mahzur görmüyoruz. Osman Hamdi eğer gerçekte bir Orientalist ise bu aşağılayıcı tavrı benimsemiş demektir. Dolayısıyla, *decadant* ve zehirlenmiş olabilir. Bu böyle midir?

Osman Hamdi'yi anlamaya çalışırken yaşadığı yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'ndaki düşünce ve sanat ortamını gözönüne almak gerekir. Getirdiği yenilikleri değerlendirebilmek için kendisinden önce gelen sanatın durumunu ve estetik değerleri hatırlamak gerekir. Osman Hamdi Türk resmine pozitivist, katı gözlemci, ampirik gerçekçiliği getirmiştir, ayrıca tam anlamıyla figürü, özellikle kadın figürünü, resimde başlatmıştır. Üslûbu ve konusuyla tümüyle yeni bir girişim-

CAMİ KAPISI ÖNÜNDE KONUŞAN HOCALAR (1906) 140 × 105 cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde.

KIZI NAZLI (1909) 16 × 20 cm. İstanbul'da Faruk Sarc koleksiyonunda.

KARISI NAİLE (1897) 12 × 14 cm. İstanbul'da Cemal Bark koleksiyonunda

de bulunmuştur. Gerçekçiliğin Türk resmine girişinin bir tarihi vardır. Lâle Devri'nden itibaren duvarları süsleyen manzara resmiyle başlayarak Enderun Okulu'nda ve daha sonra Primitif Ressamlar diye bilinen ve yüzyıl sonundan 1910'lara kadar aktif olan bir grubun elinde gelişme gösteren gerçekçi çabalar Mühendishane-i Berri-i Hümayûn'da da - perspektif ve gölge eğitimi ile zenginlik kazanmıştı. Fakat bu ressamların hiçbiri tam anlamıyla üç boyutlu plastik değerleri becerememişti.

Primitifler kendilerine özgü bir zevk ve görüşle güzel resimler üretmişseler de perspektifi çoğu zaman yanlış kullanmışlardı. Buna karşın geleneksel minyatürle karşılaştırıldığında, daha gerçekçi, maddeyi, ağacı, suyu, yaprağı daha inanılır şekilde anlatan resimlerdi bunlar. Asıl özellikleri geleneksel ruhtan bütünüyle kopmamış olmaları ve Batı resmine yani gerçekçi ve gözlemci resme geçişte bir köprü işlevi görmüş olmalarıdır. Ruhanîliğini ışığın özel kullanımından alan bu resimler gerçekçiliği fotoğraftan yapılmış olmalarına borçludurlar. Primitiflerde ışık resmi her yerinden eş değerde aydınlatan, içten gelen bir ışıktır. Sessiz dingin, değişmez ve değişmeyecek olan, içinde tek bir insanın olmadığı bir dünyayı anlatırlar. Zamansızlık duygusunu yaşatan gizem dolu bir rüya âlemi yansıtırlar.

Manzarada durum böyleyken figür açısından minyatür resmi 18. yüzyılda özellikle Levni ile biraz anatomik özellikler kazanmış, jest ve hareket bir miktar başlamıştır. Ama kesinlikle figürün bir psikolojik kişiliği, bir gerçekliği yoktur. Resmin temel kurgusu 2 boyutludur.

Resimde durum böyleyken estetik felsefeye baktığımızda Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi çıkıncaya kadar (1910) yazılan tek-tük yazılardan İslâm ahlâkının estetik değerler üstündeki hâkimiyeti, estetik yargının moral yargı niteliğinde olduğu anlaşılıyor. Iyi resim iyi ahlâkın ölçüsü oluyor. İyi ressamın iyi Müslüman olması şart koşuluyor. Türkiye'de estetik yargının moraliteden ayrılması daha hâlâ tam olarak gerçekleşmemiştir — ama o dönemde kesinlikle böyle bir şey sözkonusu değildir. 1910'dan sonra Osmanlı Ressamlar Cemiyeti Gazetesi'nde resmin gerçeğe benzemesi gibi bir tür gerçekçilik, yeni bir değer olarak belirirken moralite yine yargıyı kontrolu altında tutmuştur. Bu durumun izleri 1940'larda Nurullah Berk ve Dranas'a kadar gelmiştir. 1940'lar İkinci Dünya Sava-

şı'nın etkisinde ve Cumhuriyet Halk Partisi'nin yönetiminde milliyetçiliğin şahlandığı bir dönemdi. Devletin sanata yaklaşımı milliyetçilik ideolojisinin denetiminde olduğu gibi sanatçılar da bunu kendilerine amaç edinmişlerdir. Bu ortamda estetik yargının moraliteyi Dranas ve Berk örneklerinde olduğu gibi, milliyetçilik açısından yansıtması doğaldı.

Osman Hamdi döneminde moral yargı İslâm ahlâkını yansıtıyordu. Neydi bu İslâm dünya görüşü? Temelini fıkıhtan, şeriatten ve geleneklerden alan *a priori, absolute* bir düşünce sistemi. Buna göre suret yapmak Allah'ın tek yaratıcı olduğunu inkâr etmek demekti. Bazı tarikatlar sanatçının tavrı doğru olduğu takdirde surete ölçülü olarak izin vermişti. Doğru tavır kendi gücünü Allah'ın yaratıcı gücü ile yarıştırmamak, mütevazi, boynu büyük, kulluğunu bilir olmaktı. Müslüman dünyasında maddi güzellik geçici, dünyevî değerler önemli değildi. Önemli olan dünyada ruh güzelliği, ahirette Allah'ın yolunu bulmaktı. Bu mantalite minyatür resmine yansıyarak sanatçıya bireysel ifade şansı tanımadan, renk, biçim ve kompozisyon kurallarını şematikleştirmiş, ifadeyi önceden bilinen kalıplara dökmüştü... Ve yine bu mantalite değişimi ve maddeyi dışladığından, fantastik bir rüya âleminde, zamansızlık ve durgunluğu ifade eden bir dünyada, gerçeklerden çok uzak bir yerde kalıyordu.

İLETİŞİM YAYINCILIK ARŞİVİ

Osman Hamdi çalışma odasında.

19. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde durum böyleydi. Yalnız İstanbul'da azınlıklar çalışmakta, seyyah ressamların varlığı Saray çevrelerinde hissedilmekteydi. Préziozi, Ayvazovsky, Zonaro gibi sanatçılar Orientalist rüzgârları İstanbul'a getirmişlerdi. Fakat 1880'de Osman Hamdi *Rahle Önünde Kız* tablosunu yaptığı sıralarda, Müslüman Türk ressamı olarak yalnız Şeker Ahmet Paşa ve Süleyman Seyyit gerçekçi figür resmini denemişlerdi. Hamdi'nin çağdaşlarıydılar. Fakat her ikisi de manzara ve ölü doğa ressamı olarak ünlenmişler, manzarada başardıklarını figürde başaramamışlardı. Yaşadığı dönemde Osman Hamdi tek ve ilk başarılı figür ressamıdır. Osman Hamdi Türk resmine gerçekçiliği figürü, kadını, gözlemciliği, modelden çalışmayı, atölyede çalışmayı getirmiştir. (Buna tek istisnayı Şeker Ahmet'in kendi portresi teşkil eder.) Estetik tarih açısından Osman Hamdi'nın bir devrim yaptığı söylenebilir. Tabiî ki, Hamdi Bey'i destekleyen ve hazırlayan faktörler vardı. Sarayın Batı kültürüne açıklığı Lâle Devri'nden beri artagelmekteydi. Hattâ Sultan Abdülaziz 1871'de at üstünde kendi heykelini ısmarlamıştı. Bu yıllarda azınlık ressamlar Pera'da sergiler açarken, kural olarak Müslümanların etkinliği yok denecek kadar önemsizdi. Ama Osmanlı edebiyatında Batılı estetik değerlerle hesaplaşma bu dönemde hız kazandı. Osman Hamdi'nin çağdaşı olan yazarlar ilk roman denemelerini yapıyorlar, gerçekçi roman karakterini oluşturmayı bu yıllarda deniyorlardı. Namık Kemal ile doruğa erişen bu konfrantasyon kuşkusuz Osman Hamdi'nin Türk resminde devrim yaratan "gerçekçiliğini" desteklemiş olmalıdır.

Batı'ya açılmanın Osmanlı kültüründe yarattığı bunalımın 19. yüzyılda aydın çevrelerde ve bürokratlar arasında fazlasıyla hissedilip tartışıldığı bilinir. Özellikle edebiyatta bu mesele sanatın ahlâksal işlevinin öncülüğünü savunan geleneksel estetik görüş ile "sanat için sanat" yapmak fikrini savunan modern görüş arasında bir çatışma olarak ortaya çıktı. Hiç kimse, en Batıcı düşünürler bile, İslâm ahlâkı ve mantalitesi ile ampirik gerçekçiliği bağdaştıramıyorlardı. Mesela modernizmin önemini yüksek sesle vurgulayan Tevfik Fikret "sanat için sanat" fikrini bütünüy-

RAHLE ÖNÜNDE KIZ (1880) Foto Sebah Juaye'nin zamanında çektiği resimlerden.

le benimsememişti. Bu dönemin ünlü "a la Franga züppe" tipi dünyevi güzelliklere, maddeye, paraya, kadına düşkün, ama geleneksel ahlâktan kopmayan kişilerdi. Sonunda yazarın horladığı karakterlerdi. Ahmed Midhat Efendi, Recaizâde Ekrem gibi yazarlar bir yanda kalemlerini "gerçekçi" edebiyatta denerken, öbür yanda tıpkı yarattıkları karakterler gibi kendileri geleneksel ahlâktan ve dünya görüşünden vazgeçememişlerdi. Gerçekçi edebiyatı en ciddi boyutlarda deneyen Namık Kemal, *İntibah*'ı Osman Hamdi'nin *Rahle Önünde Kız* tablosundan 4 ya da 5 yıl önce (1875, 76?) yazdı. Bu romanda ilk kez bir karaktere psikolojik özellikler veriliyordu. Fakat romancı karakterin (Mehpeyker) gerçek dünyanın etkisindeki gelişimini beğenmeyerek yarattığı kişiyi yazarın sesiyle horlayacaktı. Bir kez daha deneysel gözlemci gerçekçilik mağlup oluyor ve yazar 1881'de *Renan Müdafaanamesi*'nde tavrını açıkça koyarak "kutsal kitaplar ampirik yollarla çürütülemez" diyordu. Bu dönemde Beşir Fuat dışında (1887) ampirik gerçekçiliğe, gözlemciliğe ve deneye tartışmasız inanan başka bir Osmanlı aydını yoktu.

Geleneksel değerlerle Batı gerçekçiliği çarpışır dururken genelinde sanatçıların geleneksel ahlâka yenik düştüğü görülüyor. Oysa Osman Hamdi uslûp ve içerik bütünlüğünü başardığı resimlerde bu ikilemin üstesinden gelmiş gibi gözüküyor. Bununla birlikte birçok resimde de ikilemi yansıtan plastik ögelerin bulunduğunu göreceğiz. Dolayısıyla Namık Kemal'in yapamadığını yapmış gibi görünen Osman Hamdi Bey'in bilinç altında geleneksel ahlâka bağlı olduğunu göstermeye çalışacağız.

Osman Hamdi'nin *Rahle Önünde Kız, Mihrab* (1901), *Abı Hayat Çeşmesi* (1901), *Cami Kapısı Önünde Konuşan Hocalar, Rüstem Paşa Camii Önünde* (1905), *Türbedar, Kaplumbağa Terbiyecisi* gibi Orientalist çizgide plastik bütünlüğü olan resimlerine birarada bakıldığında sanatçının geleneksel dünya görüşüne meydan okuduğu görülür. Kadını rahle önüne koyan, Kur'an okutan ve mihraba yerleştiren Osman Hamdi, *Camii Kapısı Önünde Konuşan Hocalar*'da Kur'an'ı tartışan kulları gösteriyor. Orientalist çizgide olan ve olmayan tüm resimlerinde insan figürü anıtsal boyutları, gururlu duruşu ile Allah'ın önünde boyun eğmeyen akılcı yeni bir insan tipini temsil ediyor. Orientalist çizgideki resimlerde görülen ayrıntı zenginliği ve fotoğrafik gerçekçilik maddenin güzelliğini ve özelliğini vurguluyor, Beşir Fuat'ı anımsatan bir bilimsellik ve gözlemcilik tutkusunu yansıtıyor. Denebilir ki, sanatçı Rönesans hümanizmasının değerlerini ve pozitivizmi geleneksel değerlere ve mantaliteye karşı alternatif olarak sunuyor. Bu resimlerin tümü iki boyutlu resim yüzeyine, üçüncü boyutun başarıyla yedirildiği, perspektifi, atmosferi, hacmi mükemmel olan, üslûbun içeriğe hizmet ettiği, yani üslûp ve içerik bütünlüğüne ulaşan yapıtlar.

Osman Hamdi'nin başarılı olmayan, çelişkili resimlerine geçmeden önce burada sorulması gereken bir soru var. Bu resimler onun ruhunu gavura satmış bir alafranga züppe olduğunu mu kanıtlıyor? Osman Hamdi'nin Orientalism ile ilişkileri durumu aydınlatabilir. Osman Hamdi gerçek bir Orientalist midir?

YEĞENİ TEVFİK (1904) 31×45 cm. İstanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde.

MİMOZALI KADIN (1906) 93×130 cm. Istanbul Resim ve Heykel Müzesi'nde. Modeli karısı Naile Hanım'dır.

Orientalist üslûptaki resimlerinde Doğu'yu sömürülmesi gereken bir dünya olarak mı görmüştür? Önce benzeyen yanlarına bakalım. Osman Hamdi'yi "Orientalist" yapan özellikler nelerdir? O da onlar gibi İslâm mimarisini, tarihî binaları, çinileri, halıları, kostümleri işlemiştir. Avrupalı Orientalistler ölmekte olan medeniyetleri bir an için yakalamak istemişlerdi. Hamdi Bey de bu duygudan uzakta değildi her halde. Sanatçının aile geçmişi, eski eser sevgisi, konservasyon duygusu onda benzer arzular uyandırmış olabilir. Arkeoloji Müzesi'nin kurucusu, ilk eski eser koruma kanununun çıkmasında sorumlu kişi olduğu ve Arap ülkelerinde pek çok kazıya şahsen katıldığı hatırlanırsa, onun da çökmekte olan Osmanlı kültürünün izlerini resimlerinde hem de gururla yaşatmak istemiş olabileceği düşünülebilir. Kanımca benzerlik burada biter. Batılı Orientalistlere kıyasla Osman Hamdi resmettiği tarihî anıtların eski ve yıkık yanlarını çok daha az ön plana çıkartmıştır. Bu eserleri sunuşunda ve seçişindeki dikkat Osmanlı medeniyetini kınama yerine gurur duygusunun göstergesi olarak görülebilir.

TÜRBE ZİYARETİNDE IKI GENÇ KIZ (1891) 76×111 cm. İstanbul Beyoğlu'nda bir sanatçının koleksiyonunda.

Osman Hamdi, Avrupalı Orientalistler gibi şehvet ve vahşet konularını da hiçbir zaman işlememiştir. Oysa bu konular Batılı'nın gözünde kendi fantazisine ifade olana-

HAREMDEN (1879) 56×116 cm. İstanbul'da Kâmran Bilimer koleksiyonunda.

gı tanıdığı Doğu'da her zaman geçerlidir.

Orientalism'i Batı sanatında inceleyen sanat tarihçisi Profesör Linda Nochlin'e göre Avrupalı Orientalist İslâm dünyasının geri ve aşağı olduğunu anlatırken 3 üslup özelliğinden yararlanır.

1) Çok fotoğrafik ve gerçekçi bir üslup kullanarak zamansızlık duygusu yaratır, böylece Orient'in hiçbir değişime uğramadığını ve uğramayacağını göstermiş olur. Oysa o dönemde İslâm dünyası büyük çalkantılar içindedir.

2) Üslûbun serin ve nesnel özelliklerinden yararlanarak (fırça izi bırakmayarak), en küçük ayrıntıları titizce tanımlayarak resmi yapan kişinin ve hattâ Orient'i gözlemleyen herhangi bir Batılının aslında resimde görünmeyen ama her an varolan bakışını hissettirir. Söylenmek istenen şey, Batılıların ilgi ve gözlemi dışında Orient'in varlığından habersiz kalındığıdır.

3) Gérôme gibi bir sanatçı aşırı nesnel ve bilimsel uslubu ile Doğu'nun kendi çizdiği biçimde varolduğunu kanıtlamak ister. Amacı dökümantasyon duygusu yaratmaktır, böylece ayrıntılarla göstereceği çöküş izlerinin doğruluğunu kanıtlamış olacaktır. Orientalism'in temelinde yatan yargı şudur: "Müslümanlar, tembellikleri, çocuksulukları ve renkli görünümleri ile Konstantinople çökerken, yılan oynatmaktadırlar."

Osman Hamdi'nin ne üslûbu bu kadar mükemmeldir, ne de verdiği mesaj budur. Üslûp açısından, Avrupalı Orientalistlerin en büyük özelliği, üslûbun duruluğu ve mükemmelliği ile kuvvetli bir psikolojik mesafa yaratmaktır. Böylelikle seyirciye gösterdikleri kültürün kendi kültürlerinden yani resmi yapan kültür ve insanlardan kesinlikle farklı ve geri olduğunu telkin etmektir. Osman Hamdi'nin hiçbir resminde bu duruluk ve mükemmellik yoktur. Fırça izlerine kolayca rastlanabilir. Ayrıca, figür hemen her zaman öne yönlenmiş ve seyirciyi karşısına almıştır. Psikolojik mesafe yaratmak yerine seyircinin ilgisini kendi üzerinde yoğunlaştırmak ister. Ve daha önemlisi pek çok resimde poz veren kişi Osman Hamdi'nin kendisi olduğu için sanatçı oyuna katılan bir aktördür. Figürlerin sahneye figüran gibi yerleştirildikleri birkaç resim Orientalist tavra en fazla yaklaşan resimleridir (Örneğin *Camiden Çıkan Sultan*, 1887; *Harem*, 1879). Burada da Avrupalı örneklere nazaran gerçeklik duygusu daha zayıftır. Bu resimlerde perspektifin çerçeveden taşdığı, arka planların zaman zaman öne çıktığı görülür. Plastik açıdan çok başarılı resimler arasında değillerdir.

Avrupalı Orientalistlerle konu açısından karşılaştırılınca Osman Hamdi'nin çok farklı bir yerde durduğunu görüyoruz. Yukarıda örneklediğimiz resimlerde *(Rahle Önünde Kız, Mihrab, Kur'an Okuyan Hocalar, Abı Hayat Çeşmesi* vb.) görüldüğü gibi ortak me-

MANZARA (1908) 20× 20 cm.
Istanbul'da Faruk Sarc koleksiyonunda.

saj oldukça açık bir şekilde geleneksel ve durağan İslâm dünya görüşüne karşın insana ve mantığa (bilimselliğe, nesnelliğe) önem veren radikal bir tavırdır. Figürün anıtsal boyutları, fotografik - gerçekçi uslûp, ayrıntı zenginliği, maddeye verilen önem Hamdi Bey'i pozitivist, reformist bir kişi, ideolojik bir sanatçı olarak göstermektedir. Babası Ethem Bey'in I. Meşrutiyet'i hazırlayanların önde gelenlerinden olduğunu hatırlarsak, Descartes'ı Osmanlıcaya çeviren ilk kişi olduğunu düşünürsek Osman Hamdi'nin reformist eğilimleri şaşırtıcı olmayabilir. Ve ilginç bir sonuçla karşılaşıyoruz. Orientalistlerle paylaştığı tek boyut, İslâm askerlerini resimde kullanmış olması, sömürgecilik adına tüketimci bir tavırla ele alınmamakta, olaya şahsen angeje reformist bir Doğulu tarafından ideolojik amaçları doğrultusunda kullanılmaktadır.

Osman Hamdi'nin Orientalism'e fazlasıyla benzemesinin nedenlerini sorgulayabiliriz. Aynı ideolojik tavır daha yeni ve avant-garde olan hem de çok daha güçlü ressam Courbet'nin gerçekçiliğini örnek alamaz mıydı? Osman Hamdi, Paris'te Gérôme'un öğrencisiyken[4] - Courbet, Degas, Monet gibi gerçekçiler güçlü sanat yapıyorlardı. Paris'e giden ilk öğrenciler olarak Osman Hamdi gibi Şeker Ahmet Paşa da akademik bir eğitimi seçmiş, Ecole Nationale des Beaux Art'da ünlü Orientalist ve akademik ressam Gérôme'un öğrencisi olmuştu. Avrupa sanatını hiç tanımayan gençler için akademik eğitimi seçmek doğal sayılabilir, önemli olan Türkiye'ye döndükten sonra Şeker Ahmet'in Gérôme'un etkisinden kurtulduğu halde Osman Hamdi'nin devam etmesidir. Bunda Hamdi'nin kendini Gérôme'a insan olarak ve sınıfça yakın hissetmesinin rolü olabileceği gibi, ideolojik konulu resimlerde Orientalismin üslûp olarak uygun düşmesi de söylenebilir. 19. yüzyılın ikinci yarısında Avrupa'da iki güçlü sanat hareketi olan Orientalism ve Pitoresk'in etkileri İstanbul'a seyyah ressamlar tarafından da getiriliyordu. Dolayısıyla her türlü artniyetin ötesinde, Osman Hamdi'nin hocası ve güçlü bir hareketin içinde bulunan Gérôme'un etkisinde kalmış olması normal karşılanabilir.

Osman Hamdi'nin Orientalist çizgideki resimlerinin Batı örneklerinden farklı bir manzara oluşturduğunu göstermeye çalıştım. Doğu'yu hor görmek yerine Doğu'yu

Osman Hamdi Bey.

simgeleyen durağan ve kaderci tavra karşı reformist, devinimli bir görüş açısı benimsemiş olabileceği, Batılı Orientalist'in Doğu'yu dıştan ve uzaktan seyredişi yerine, olaylarla işbirlikçi olarak katılmış olabileceği tezini savunduk. Bu durumun ilginç bir paradox'u doğurduğunu izliyoruz: Osman Hamdi'nin konumu ve uslûbu ile işaretlediği değerler - mantıkçılık, bilimsellik, nesnellik, pozitivist gerçekçilik, insanın önemi, vb. - Batı'nın Rönesans'tan beri benimsediği değerler olduğuna göre özlenilen reform Batılılaşma hareketine işaret etmektedir. Bu da konservatist açıdan *decadant* görülebilir. Ne var ki, Tanzimat düşünürleri arasında geçerliliğini hiçbir zaman yitirmemiş bir görüştür. Ahlâkçı açıdan bakıldığında Batı ile karşılaşmada önemli olan kişinin vicdanî durumudur. Yani kişi Batı kültürünü kabullenirken vicdanı ne kadar rahattır. Bu noktada Osman Hamdi, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Abdülhak Hamid gibilerle kıyaslandığında üslûp ve içerik bütünlüğü olan resimlerin sanatçının vicdanında bir çelişki olmadığını yansıttığı söylenebilir. İçerik ve üslûp bütünlüğünü kurduğu için çağdaşı edebiyatçıların sanatçı olarak ilerisindedir. Fakat Osman Hamdi'nin tümü bu değildir. Başka birçok resimde tutarsızlıklar görmek mümkündür. Buna örnek olarak Yeşil Türbe adlı seri resimlerini, natüralist uslûpta yapılmış birçok portreleri (*Kızı Nazlı 1804, Yeğeni Tevfik* 1904, *Mimozalı Kadın,* vb.) gösterilebilir. Burada tutarsızlık, resimsel mekânı eş zamanda iki boyutlu ve üç boyutlu olarak işlemesidir. Vicdanın resme yansıması mümkünse eğer, bu ancak zihinsel koordinatların mekân kurgusunu denetlemesiyle mümkündür (Max Raphael). Aynı resimde iki ve üç boyutlu mekânlar sanatçının iradesi dışında oluştuğu zaman geleneksel gestalt ile çağdaş mantalitenin sanatçıyı eş zamanda etkilediği anlamı çıkarılabilir. Geleneksel dünya görüşü kaba hatlarıyla İslâm ahlâkı ve *a priori* düşünce sisteminden oluşuyorsa bunun resimde görüntüsünün 2 boyutlu mekân kurgusu, hazır şemalara uygun yığma ve sıralama kompozisyonlar, gölge, hacim ve perspektif ögelerinin bulunmadığı minyatür türü olduğunu söylemiştik. Buna karşın Batılı değerlerin Türk resmine getirdiği önemli ögelerden biri üç boyutluluktur. Türk düşüncesinin Batı'ya açıldığı dönemlerde ve daha uzun yıllar Türk resmine Doğu-Batı ikilemi kanımca, mekân boyutunda tutarsızlıklar şeklinde yansımıştır. Aynı sorunu Osman Hamdi'nin bu son grup resimlerinde de görüyoruz. Bilgili ve deneyli bir sanatçı olan Osman Hamdi, mükemmel resimler yapabildiği halde, bu denli çelişkili ve tutarsız işleri nasıl üretebiliyordu? Bu noktada reformizmine rağmen geleneksel *gestalt*'tan kurtulamadığını, onun da diğerleri gibi moral çelişki içine düştüğünü varsaymak mümkün olmaz mı?

[1] Adolphe Thalasso, *L'Art Ottomen, Les Peintres de Turquie*, 1911?, s.21. tıpkı çeviri, Mustafa Cezar, *Sanatta Batı'ya Açılış ve Osman Hamdi*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul, 1971, s.309.

[2] Nurullah Berk, *Türkiye'de Resim*, İstanbul, Cumhuriyet Basımevi, 1943, s.20.

[3] Ahmet Muhip Dranas, "Resimde Ümanizma Birinci Devlet Resim ve Heykel Sergisi Münasebetiyle", *Güzel Sanatlar* 2, Mayıs 1940, s.137.

[4] Vasıf Kortun, Ecole Nationale des Beaux Art'ın öğrenci kayıtlarında Osman Hamdi ve Şeker Ahmet Paşa'nın Gérôme atölyesinde adlarının geçmediğini söylüyorsa da, uslûp benzerliği Osman Hamdi'nin o yıllarda çok etkin olan Gérôme'un kesinlikle etkisinde olduğunu göstermektedir.

İstanbul'da Amele Bayramları

I

Cumhuriyet Öncesi

ZAFER TOPRAK

İşçi terimi 19. yüzyılın Osmanlıca sözlüklerinde yer alırsa da günlük dilde 1910'lu yıllardan itibaren kullanılmaya başlar. İşçilerle ilgili mevzuatta, örneğin 1909 tarihli Tatil-i Eşgal Kanunu'nda "müstahdemîn ve amele"den söz edilir. Gazeteler grevlerle ilgili haberlerinde "amele"den "müstahdemîn"den, memurîn"den bahsederler.

1910 Şubatı'ndan itibaren yayınlanmaya başlayan "sosyalizm efkârının mürevvici" *İştirak* dergisi "işçi" terimine yer verir. Ardından 1915'te "Türk işçisinin ilerlemesine ve iyiliğine" çalışan *Sanayi* dergisi çıkarılır. İşçi sözcüğü, "yeni lisan" hareketinin de etkisiyle zaman zaman kullanılırsa da II. Meşrutiyet yıllarında "amele", "müstahdemîn" "say ü amel erbabı", "mesaî erbabı" ve "ırgat" sözcükleri ücret karşılığı çalışanlar için tercih gören terimlerdir.

1923'te İzmir'de toplanan İktisat Kongresi'nde işçi terimine ayrı bir önem atfedilir. Osmanlı döneminde "amele" hor görülmüş, aşağılanmıştır: "işçi" terimiyle ücretli emeğe yeni bir görünüm vermek istenir. Bu nedenle "İşçi Grubu"nun iktisadî esaslarında "amele namıyla hitap edilmekte olan erbabı sây ü amele bundan böyle işçi denilmesi" kabul edilir.

Ancak, "işçi" tabirinin dilimizde yer etmesi zaman alır. Birlikler, sendikalar, partiler işçi ve amele sözcüklerini gelişigüzel kullanırlar. Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası'na yakın konfederasyon Amele Tealî Cemiyeti adını alır. Bu arada Şark Şömendiferleri Müstahdemin Teavün Cemiyeti'nde olduğu gibi "müstahdemîn" terimine de zaman zaman rastlanır.

Bu sözcük karmaşasına karşın 1920'lerde hakim terim hâlâ "amele"dir. Çalışma mevzuatını düzenleyen Mesai Kanunu layihası "amale"den söz eder. Dergiler "amele hareketleri"ne yer verirler. Gazeteler "amele bayramı"nı kutlarlar.

"Amele Bayramı" Osmanlı'da 1908 ertesi gündeme gelir. Her ne kadar "hürriyetin ilânı"ndan önce İstanbul'da amelenin kuzu çevirdiği, helva pişirdiği Kağıthane alemleri rivayet olunursa da bu konuda somut kanıtlar yoktur.

Meşrutiyet yıllarında Selanik'te işçi bayramı birkaç kez kutlanır. Literatürde 1910 İstanbulu'nda ilk kez 1 Mayıs gösterileri yapıldığı yazılırsa da 1 Mayıs 1910 günlü Sosyalist Hilmi'nin çıkardığı *İştirak* dergisinde böyle bir bayramın kutlandığına dair bir emare yoktur.

İstanbul'da amele bayramları 1920'li yıllarda kutlanmaya başlar. Ancak 1 Mayıs 1920 günlü *İkdam* gazetesi "1 Mayıs tatili"nin her yıl ülkede az çok bir "in'ikası (yansıması)" olduğu halde o yıl "amele sınıfı"nın olağanüstü duru-

AMELE BAYRAMLARI

mu göz önünde bulundurarak "tatilden sarfı nazır" ettiğini kaydeder.

Bu haberde belirtilen "her sene memleketimizde az çok bir in'ikası mevcut olduğu" ibaresi daha önceleri bu tür bir bayramın varlığına işaret eder. Ama Meşrutiyet dönemi gazetelerinde bu doğrultuda bir bilgi yoktur.

1920 yılında olağanüstü koşullar nedeniyle amele bayramı kutlanamazsa da Mustafa Suphi'nin 1 Mayıs'ı "bütün dünyadaki mazlum insanların bekledikleri mes'ut gün, bütün dünyadaki mazlum halkların bahtını birbirine bağlayan büyük bayram" olarak niteleyen mesajı bilinir.

Türkiye'de gösteri boyutu olan ilk "amele bayramı" 1921 yılında kutlanır. Bu gösteri aynı zamanda İstanbul'u işgal altında tutan güçlere karşı bir direniştir. Bu nedenle işgal kuvvetleri 1 Mayıs gösterilerini engelleme yoluna giderler. Beynelmüttefikin Zabıta Komisyonu Reisi Miralay Ballar'ın yayınladığı talimatta her türlü gösteri başvurusunun geri çevrileceği, emre karşı gelenlerin şiddetle cezalandırılacağı kaydediler.

Atideki talimat ahalî tarafından mucibince hareket edilmek üzere neşr olunur:

1. Her nevi siyasî veya diğer alaylar tertibi askerî kumandanın emriyle sureti kat'iyyede memnudur.

2. Bu emre her türlü muhalefetin ciddiyetle nazar-ı itibara alınarak mütecâsirînin şiddetle duçar-ı mücazat olacağını ahaliye beyan edilir.

3. Gerek 1 Mayıs münasebetiyle ve gerek sair hangi bir tarih için nümayişler tertibi zımnında vuku bulacak herhangi bir müracaat nazar-ı itibara alınmayacaktır.

Miralay Ballar
Beynelmüttefikin Zabıta Komisyonu Reisi
İkdam, 30 Nisan 1921, s.3

Aynı gün yayınlanan bir başka bildiride 1 Mayıs nedeniyle amelenin bayram yapması halinde tramvay ve vapur hizmetlerinin aksayabileceği, halkın bu konuda hazırlıklı olması gerektiği, çalışmak isteyen işçi ve esnafın engellenemeyeceği, her türlü "suikast ve siyasî nümayişlerle, fabrikalarda alât ve edevâtı tahrib veya ameleyi işinden men" gibi davranışların askerî suç addedileceği ve faillerinin askerî mahkemelerde yargılanacağı duyurulur.

Miralay Kaprini (Beynelmüttefikin Zabıta Komisyonu Reis Vekili) imzalı bu bildiri "sükunet dairesinde" bayramın kutlanabileceğini ima eder. Ancak her türlü gösteri yasaktır.

Nitekim o yıllarda Şirket-i Hayriye, Tramvay Kumpanyası ve Haliç İdaresi'nde etkin olan Türkiye Sosyalist Fırkası "amele bayramı"nı kutlamak amacıyla çalışanlara çağrıda bulunur.

1 Mayıs günü "Bilumum İstanbul Amelesine" yayınlanan bildiride işçilerin bayrama katılmalarının bir görev olduğu, vurgulanır. Elektrik fabrikası işçileri dışında tüm çalışanlar 1 Mayıs günü işi bırakmaya çağrılır.

Bilumum İstanbul Amelesine:

Türkiye Sosyalist Fırkası'ndan: Mayıs'ın birinci günü amelenin en mukaddes "bayram" günüdür. Bu mukaddes bayramın tes'idini bütün amele için bir vazifedir. Ve bu yevm-i mes'ud şerefine mes'ugat-ı kanuniyye dairesinde amele istirahat haklarını muhafaza edebilirler.

Kavanin-i devlete riayet ve asayiş-i memleketi daima nazar-ı dikkatten dûr tutmamayı bir vazfe edindiğini tarih-i teşekkülünden beri vuku bulan bütün harekât ve teşebbüsatıyla isbat eylemiş olan Fırka, inzibat-ı memleketle alakadar bulunan tenvirat-ı elektrikiyye amelesinin çalışmalarına müsaade eylemiştir.

Türkiye Sosyalist Fırkası
Vakit, 1 Mayıs 1921, s.2.

Mayıs'ın Birinci Günü

1 Mayıs gününü sükunet dairesinde tes'id etmek bazı müstahdemîn tarafından arzu olunabileceğinden tramvay ve vapur seferlerinin o gün azaltılabileceği ahaliye haber verilir.

Bütün esnaf ve şirketler müstahdemîni iş işlemek hakkını daima muhafaza etmekte olup Beynelmüttefikin zabıta kendilerinin emniyetine suret-i nüessirede damen olunacaktır. Her türlü suikastlar, siyasi nümayişler, âlât ve edevat tahribi ve müstahdemîni işten men'e matuf harekât, İstanbul'un işgal askerî altında bulunması hasebiyle askerî suikast mahiyetinde telakki edilecek ve mütecasirler askerî mahkemelere sevk olunacaktır.
Beynelmüttefikîn Zabıta Komisyonu Reisi
İmza: Amiral Ballar
İkdam, 26 Nisan 1922, s.3

Gazeteler 1 Mayıs "amele bayramı"na geniş yer verirler. *Vakit*'e göre "şehrimizdeki işçi sınıfı kâmilen tatil-i eşgal etmiş ve muhalif mesirelere dağılarak amele bayramını tes'id eylemiştir." *İkdam*'a göre ise "Şirket-i Hayriyye, Haliç ve Tramvay şirketleri amelesi çalışmadıklarından şehrimiz vesait-i nakliyyesinin bir kısm-ı muattal kalmıştır."

1 Mayıs günü Fatih, Aksaray ve Harbiye hatlarında tramvay çalışmaz. Karaköy-Beşiktaş ve Tünel-Şişli hatlarında üçer araba ancak uzun fasılalarla sefere çıkar. *Vakit*'e göre, "tramvay amelesinin yüzde doksanbeşi" işi bırakmıştır.

Tramvayların "tatil-i sefer" etmesi üzerine kamyonlar, ya da o günkü deyimle "yük otomobilleri" Karaköy-Beşiktaş ve Sirkeci-Fatih ve Aksaray arasında yolcu taşırlar.

Şirket-i Hayriye vapurları seferlerini iptal eder. Boğaz'da oturanlar İstanbul'a inemezler. Bu nedenle birçok memur görev başı yapamaz. Üsküdar sakinleri ya Haydarpaşa'ya geçerek Seyrisefain vapuruna binerler, ya da sandallarla İstanbul'a ulaşırlar.

Haliç şirketi çalışanları da bayrama katıldıklarından Haliç'te oturanlar pazar kayıklarıyla Köprü'ye gelirler.

Haydarpaşa-Pendik ve Sirkeci-Çekmece banliyö hatlarında tren seferleri durur. Baruthane, Feshane, Zeytinburnu fabrikalarıyla diğer birçok fabrika ve atölyede (darüssına'a) iş bırakılır.

Türkiye Sosyalist Fırkası çağrısında da kaydedildiği gibi şehrin karanlıkta kalmaması için Elektrik Fabrikası işçileri işe ara vermezler. Zaten İşgal Komutanlığı da İstanbul'da elektrik kesintisine izin vermeye yanaşmaz.

"Amele bayramı" genelinde Kağıthane ve diğer mesire yerlerinde kutlanır. Ancak, Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Bâbıâli Caddesi'ndeki merkezinde bir tören düzenlenir. Merkeze "kırmızı bayrak" çekilir. Bando saat ondan öğleden sonra bire kadar "Beynelmilel Marşı"nı (Enternasyonal) çalar. İşçi temsilcileri heyetler halinde merkeze gelirler ve bayramlaşırlar. Temsilcilerin bir kısmı mavi işçi gömleği giymiş, kırmızı boyunbağı takmıştır. Hemen hemen hepsinin yakasına kırmızı rozetler iliştirilmiştir. İşçilerin bindikleri bazı otomobiller de "kırmızı bayrak"larla donatılmıştır.

İkdam gazetesi "amele bayramı" ile ilgili haberini şu ilginç yorumuyla noktalar: "İşçiler arasında dün işret men edimiş olduğu için hiç kimse sarhoş olmamış ve hiçbir vak'a zuhur etmemiştir."

1 Mayıs 1921 "amele bayramı"nda gösteri yürüyüşü yapılamaz, ancak İstanbul'da çalışanların önemli bir kısmı bayrama katılır. Bayram o günün etkin siyasal kuruluşu Türkiye Sosyalist Fırkası'nın öncülüğünde kutlanır.

1922 1 Mayısı'nda İstanbul hâlâ işgal altındadır. Beynelmüttefikîn Zabıta Komisyonu daha 26 Nisan'da gazetelere gönderdiği bildiriyle "amele bayramı" için uyarıda bulunur. "Sükun dahilinde" bayram kutlanabilecektir. Ancak kimse çalışmaktan alıkonamaz. İşgal kuvvetleri zabıtası 1 Mayıs günü çalışmak isteyenleri koruyacaktır. Bildiriye göre, her türlü "tecavüz", "siyasî nümayiş" ve "ameleyi çalışmaktan men" askeri suç teşkil eder.

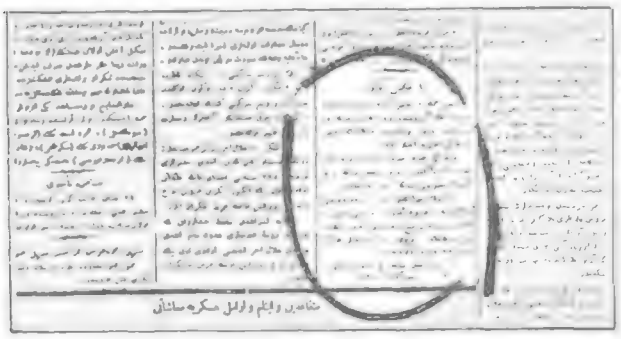

Bazı amele 1 Mayıs gününü sükûn dahilinde tes'id etmek arzusunda bulunabileceği cihetle yevm-i mezkurede vapur ve tramvay münakalatının tenkis edileceği ahalîye ihbar olunur.

Herhangi cemiyete mensub amele mesaîye devam hakkına daima maliktir. Beynelmüttefikîn zabıta, bu kabillerin masûniyyetini şiddetle temin edecektir.

İstanbul'un beynelmüttefikin işgal altında bulunması dolayısıyla, her nevi tecavüz, siyasî nümayiş, ameleyi çalışmaktan men, askerî tecavüz şeklinde telakki edilecek, bu yolda hareket edenler mehâkim-i askeriyyeye tevdi olunacaktır.

Beynelmüttefikîn Zabıta Komisyonu Reisi
Miralay Ballar

Vakit, 26 Nisan 1922, s.3,

Tarik Zafer Tunaya Koleksiyonu

Türkiye Sosyalist Fırkası'nın lideri Hüseyin Hilmi.

Ancak, tüm bu uyarılara karşın "amele bayramı" bir yıl öncekine oranla çok daha örgütlü bir biçimde kutlanır. Türkiye Sosyalist Fırkası, Türkiye İşçi Derneği, Beynelmilel İşçiler İttihadı, Sosyal Demokrat Fırkası, Ermeni Sosyal Demokrat Fırkası, Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi ve bazı esnaf cemiyetleri temsilcilerinden oluşan bir "Bir Mayıs Komisyonu" kurulur.

Komisyonun gazetelerde yer alan bir çağrısında kadın, erkek ve bir örgüt ya da sendikaya mensup olup olmasın İstanbul'un tüm işçileri bayrama davet edilirler.

Bu kez "nümayiş" yapmamak şartıyla yürüyüşe izin verilmiştir. Güzergah Pangaltı-Kağıthane'dir. "Amele bayramı"na katılacak işçiler 1 Mayıs günü saat 11'de Pangaltı'da toplanacak ve kollarında "kırmızı pazubent"ler bulunan bayram tertip komitesince (heyet-i tertibiyye) karşılanarak düzene sokulacaklardır. işçiler toplantı merkezine gruplar halinde ve "proletarya şuuruna yakışacak bir vakar ve sükûnetle", diğer bir deyişle yol boyunca "nümayiş" yapmaksızın geleceklerdir.

Bayram Pangaltı'da başlayacak ve bütün gruplar toplu halde saat 11.30'da, bando eşliğinde ve "beynelmilel işçi marşları" söyliyerek yürüyüşe geçeceklerdir.

Kağıthane'ye varıldığında önce 1 Mayıs "amele bayramı"nın önemini vurgulayan konuşmalar yapılacak, ardından işçiler saat 17'ye kadar bayram şenliklerine katılacaklardır. Akşam saat beşten sonra işçiler "sükûn ve vakar" ile dağılacaklardır.

Bir Mayıs Komisyonu'nun çağrısında da belirtildiği gibi, tertip komitesi polise karşı her türlü mesuliyeti üstlenir. Bayrama katılanlardan tertip heyetinin uyarıları doğrultusunda "program harici"ne çıkmaksızın hareket etmeleri istenir.

Bir Mayıs Komisyonu'nun "Amele Bayramı" Programı 1922

AMELE BAYRAMLARI

1. İstanbul'da mevcut bütün işçiler kadın erkek ve bir teşkilâta mensup olsun olmasın bu bayrama davetlidirler.

2. Toplanma merkezi Pangaltı'dır. Bayrama iştirak edecek bütün arkadaşlar saat onbirde Pangaltı'da bulunacaklar ve kollarında kırmızı pazubentler bulunan heyet-i tertibiyye tarafından istikbal edileceklerdir.

3. Grup halinde gelecekler şehir dahilinde yürüyüşlerinde hiçbir türlü nümayiş yapmayacaklar ve proletarya şuuruna yakışacak bir vakar ve sükunetle geçeceklerdir.

4. Bayram Pangaltı'da başlayacak ve bütün gruplar toplu olarak saat onbir buçukta önde mızıka olduğu halde Pangaltı'dan hareketle Kağıthane'ye azimet ve arkadaşlar mızıka ile birlikte işçi şarkıları terennüm edeceklerdir.

5. Kağıthane'de Bir Mayıs bayramının ehemmiyeti ve tarihi hakkında söz söyleyecek arkadaşların nutukları dinlenecek, bayram saat beşe kadar devam edecek sonra arkadaşlar yine sükun ve vakarla dağılacaklardır.

6. Bir Mayıs Komisyonu polise karşı bütün mesuliyeti deruhte etmiş olduğundan bütün arkadaşların heyet-i tertibiyyenin ihtaratına hüsn-i telakki etmesi ve işbu program haricine çıkılmaması bilhassa rica olunur.

Bir Mayıs Komisyonu

"Amele Bayramı: 1 Mayıs münasebetiyle tanzim edilen program", Vakit, 28 Nisan 1922, s.2.

Bayrama Şirket-i Hayriye, Seyrisefain, Haliç, Tramvay, Tünel, Elektrik Fabrikası çalışanlarıyla Mürettibin-i Osmanî Cemiyeti'nden bir heyet katılır. Şirket-i Hayriyye'nin boğaz vapurları sabah saat dokuza kadar seferlerini sürdürürler. Dokuzdan sonra şirket işçilerinin çoğu bayrama gittiğinden seferler düzensiz olarak yapılır.

İstanbul yakası işçilerin Sultanahmet meydanında toplanarak "tenha sokaklardan geçmek suretiyle" Pangaltı'ya gelirler. Birçok işçi ailelerini de birlikte getirir.

Bando ile yürüyüşe geçen işçi kafilesi Kağıthane'ye varır. Burada söz alan işçi temsilcileri "say ü amelin kıymeti" ya da emeğin değeri üzerine işçilere seslenirler.

Söylevler ardından Bir Mayıs eğlencelerine geçilir. Ancak *Vakit* gazetesine göre, "Ramazan olduğu için Müslüman amele bu eğlenceye bir seyirci gibi iştirak etmemiştir."

Bu arada işçi temsilcileri Türkiye Sosyalist Fırkası'nın Şişli şubesinde bayramlaşırlar. Şube binasına "kırmızı sosyalist bayrakları" çekilmiştir. Mavi işçi gömleği giyen, kırmızı boyunbağı ile "sosyalistlerin alamet-i farikası" kırmızı rozet takan işçi temsilcileri Fırka şubesinde "sosyalistlik hakkında hitabeler" dinledikten sonra Kağıthane'ye giderek bayram eğlencelerine katılırlar.

Vakit gazetesi başyazarı Ahmed Emin [Yalman] o günkü yazısını "Amele Bayramı"na hasreder.

1921 ve 1922 Bir Mayısları işgal altında kutlanan bayramlardır. Milli Mücadele'nin başarıyla sonuçlanması ertesi Ankara'daki millî hükümetin İstanbul'daki iş çevreleri ve çalışanlar üzerindeki etkinliği artar. İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'na karşı Ankara'nın desteğindeki Millî Türk Ticaret Birliği güçlü bir muhalefet oluşturur. Nitekim 1923'te de Oda'nın yönetimini eline geçirir.

Ankara, işçi örgütleri üzerinde de etkin olur. 1922 sonlarında kurulan, tramvay işçilerinin çoğunlukta olduğu Umum Amele Birliği "millî gayeli" bir teşkilattır. Başına Türk Çalıştırma Cemiyeti üyelerinden Mehmet Bey getirilmiştir. Umum Amele Birliği "hiçbir maksad-ı siyasî ile teşekkül etmiş olmayıp yegâne gayesi millî bir daire dahilinde şirketlere ve kumpanyalara karşı kendi hukuk ve menâfiini müdafaa ve muhafaza" etmeyi amaçlar.

İşçi kesimi üzerinde etkinlik arayan diğer bir çevre Aydınlık'tır. 1922 ortalarında İstanbul'da başı çeken iki Marksist işçi kuruluşu vardır. Beynelmilel İşçiler İttihadı yerli azınlıkların hakim olduğu bir kuruluştur. Türkiye İşçi Derneği ise Aydınlık çevresinin etkisindedir. Türkiye İşçi Derneği Merkez-i Umumisi 1922 Temmuz ayı başlarında İstanbul'daki tüm işçi kuruluşlarını ve solda yer alan partileri tek çatı altında toplama girişiminde bulunursa da başarılı olamaz. Amele Siyanet Cemiyeti ve Türkiye Sosyalist Fırkası bu tür bir birliğe katılmaya yanaşmaz.

1 Mayıs 1923 "amele bayramı" iki ayrı çevrede kutlanır. Bunlardan ilki Ankara'ya yakın Umum Amele Birliği çevresidir. Diğeri Enternasyonal'e yakın Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Fırkası ya da Aydınlık çevresidir.

Bu iki çevre 1923 başından itibaren işçi kesimi üzerinde etkinlik kurmaya çalışırlar. Umum Amele Birliği kurucularından bazıları, Ankara yanısıra II. Enternasyonal'e yakındırlar. İstanbul'da Ahmet Hamdi [Başar]'ın kurduğu Millî Türk Ticaret Birliği ile yakın ilişkileri vardır. Aydınlık çevresi Umum Amele Birliği'ni çalışmalarını "millî" tüccar ve sanayicilerin himayesinde ve onlarla aynı çatı altında yürütmekle suçlar. Umum Amele Birliği'nin her türlü "siyasî" amaçtan kaçınmasına karşın Aydınlık çevresi "ameleyi şuurlandırmak ve hakikî bir sınıf birliğine is'âl etmek"ten yanadır.

Ancak, farklı hedeflere yönelmelerine karşın her iki kesim de "amele bayramı"na sahip çıkar. Bir yanda Umum Amele Birliği, diğer yanda Aydınlık çevresi adına İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi 1 Mayıs 1923 "amele bayramı" kutlama programları hazırlarlar.

1923 "amele bayramı"na katılım büyüktür. *İkdam*'a göre "su ve elektrik şirketleri amelesinin yalnız bir kısmı ve diğer amele derneklerinin bütün efrâdı ve ayrıca muhtelif cemiyetlere mensup müessesat-ı hususiyyede müstahdem amele iştirak etmişlerdir", "Boyacı, marangoz, kazancı, kunduracı, rapeci, tahmil ve tahliye amelesi, tesviyeci amele ihtiyacı-ı zaruriyye ile alakadar bulunmadıkları için tamamen merasimde bulunmuşlardır." Bayrama "ameleden başka muhtelif zevat" da katılır.

Umum Amele Birliği'nce düzenlenen programa göre, kırmızı gömlekli siyah boyunbağlı amele kafileleri Birliğin Aksaray, Şişli, Pangaltı, Topkapı, Kalafatyeri, Galata Rıhtımı, Boğazkesen, Beşiktaş, Arap Camii ve Tophane şubelerinden bayrak ve flamalarla yola çıkarlar. Güzergah boyunca "tezahürat"ta bulunurlar.

Program gereğince saat 11'de Sultanahmet'te Birliğin genel merkezi önünde toplanılır. Bayrama katılanlar göğüslerine kırmızı kurdela takmışlardır.

İşçi kafilelerinin Sultanahmet'e varışıyla bando İstiklâl Marşı ve işçi marşları çalar. Yirmi dakika kadar Merkez-i Umumî önünde gösteride bulunulur. Saat 11.30'a doğru Umum Amele Birliği reisi Mehmet Bey balkona çıkarak kalabalığı selamlar. Mehmet Bey kısa bir konuşma yaparak "cihan proletaryası bayramı"nın başladığını ilan eder ve işçilerin bayramını kutlar.

Ardından kürsüye gelen Umum Amele Birliği katib-i umumîsi Şakir Rasim Bey topluluğa seslenerek Bir Mayıs'ın "bütün cihan amelesi için müsait bazı esasat-ı ictimaiyye"yi belirleyen gün olduğunu vurgular.

İktisat Müderrisi Mustafa Zühtü ise söylevinde Bir Mayıs'ın "mukaddes alınteri bayramı" olduğunu, "bütün cı-

وقت

ولی عهد حضرتلرینك

عمله بایرامی

Amele Bayramı

Dün Mayıs'ın biri idi. Bugünü bütün dünyanın amelesi bir amele bayramı diye tesid ederler. Bu münasebetle şehrimizin amelesi arasında da birleşmeler vaki olmuş, amele bayramı imkânın müsaade ettiği şekil ve derecede tesid edilmiştir. Biz bu tezahürleri, amele arasındaki tesanüd ve uyanıklığa delalet etmesi itibarıyla memnuniyetle telakki ederiz. Memleketimizin ictimai teşkilat ve techizatında pek büyük noksanlar vardır. Bunların münferit dimağlar tarafından idrak edilmesi ve bu dimağlarda büyük silah emel ve arzuları mevcut olması hiçbir zaman canlı bir silah âmili hizmetini göremez. Herbir ictimai silah ancak mütemadi surette icra-yı tesir eden vesaiki kısmen olsun müşterek bir menfaat bulunan ictimai kuvvetler tarafından istihsal edilebilir. Bu kuvvetler arasında amele teşkilatının büyük bir mevkii vardır. Garp âleminin her köşesinde sa'y şeraitinin ıslahı, kanunların çalışanları himaye etmesi, sa'y erbabının hayatın fena ve ma'kus ihtimallerine karşı hükümet teşkilatı ianesiyle himaye görmesi gibi yalnız amele nokta-i nazarında değil, milli ve insani nokta-i nazarında büyük bir muvaffakiyet olan neticelerin en mühim saiklerinden biri hiç şüphesiz amelenin tesanüdkâr mücadelesidir.

Vakit, 2 Mayıs 1922, s.1

han işçi halkı'' için bayramın ''hayırlı ve mukaddes bir mebde (başlangıç)'' teşkil ettiğini belirtir.

Mustafa Zühtü'ye göre işçi ''geniş bir kardeşlik duygusu'' taşır. Bu nedenle işçi bütün dünya halkını kardeş görmek ister. İşçi savaşa karşıdır ve savaşlardan bezmiştir. Yeryüzünün en barışçı insanları işçilerdir.

İşçileri ''yeni bir Türkiye'' beklemektedir. Türkiye'de büyük değişiklikler olmaktadır. ''Eski ağalık, paşalık, çorbacılık devirleri yaşanmış, sultanlık ve saltanatlar da devrilmiş, herkes ve her işçi ağa, bey, paşa ve sultan olmuştur.''

Türkiye'de hakim unsurun, ''sultan''ın bundan böyle halk olduğunu, halkın ise ''köylü, amele vesaire''den oluştuğunu vurgulayan Mustafa Zühtü sözlerini ''Yaşasın Türkiye halkçılık inkılâbı'' dileğiyle bitirir.

İktisat Müderrisi Mustafa Zühtü'nün 1 Mayıs Konuşması

Umum Amele Birliği (1923)

Arkadaşlar!

Evvela, Mayıs büyük bayramınızı umumunuza tebrik ederim. Mübarek olsun bayramınız...

Sonra, bu bayramın mukaddes alınteri bayramı olduğu için bütün cihan işçi halkı hakkında bayramımızın hayırlı ve mukaddes bir mebde olmasını temenni ederim...

Mayıs bayramı vesilesiyle size bazı söyliyeceklerim var. Bu söyliyeceklerim yalnız benim emellerim değil, sizin de dileklerinizdir: İşçi geniş bir kardeşlik duygusunu taşır. Bunun için bütün dünya halkını kardeş görmek ister. Harblerden müteneffir ve bezgindir. Yeryüzünün sulhperver, mukaddes mevcudu, insanlar arasında ameledir.

Öyle olduğu halde işçinin doğduğu, büyüdüğü ve alın terini döktüğü vatan, teneffüs ettiği hava, söylediği insan [bu vatanın olduğu için z.t.] Mayıs bayramı vesilesiyle söz söylemeye başlarken, evvela bizim kendi vatanımızdaki vazifelerimiz hatırımıza geliyor.

Etrafımıza bir bakalım, ne görüyoruz? Biz işçiler de bugün yeni bir Türkiye içindeyiz. Türkiye'de büyük değişiklikler oldu. Anadolu'nun yalçın kayalıkları içinde kurulan yeni bir hükûmet Türkiye'yi, kapitalistleri, işçileri idare ediyor. Bu hükûmet-i celile, ef'aliyle bize ve herkese yeni şeyler vaad ediyor. Ve bir taraftan onları durmadan yapmağa çalışıyor. Türkiye işçi aleminin eski zamanlarda hiç işitmediği sözler, vaadler karşısında deniliyor ki:

Eski ağalık, paşalık çorbacılık devirleri yaşanmış, sultanlık ve saltanatlar da devrilmiş, herkes ve her işçi ağa, bey, paşa ve sultan olmuştur.

Deniliyor ki:

Türkiye'de hakim, sultan bundan böyle halktır. Yani köylü, amele vesairedir. Türkiye hükûmeti halkçıdır, Beşeriyetin kırılacak zincirlerinden en büyük birkaç tanesi bizim memleketimizde kırılmıştır. Düne nisbeten kendimizi daha rahat görebiliriz. Çünkü bugünkü hâl bizi daha büyük zaferlere götürecektir. Yaşasın Türkiye halkçılık inkılâbı.

İksitat Müderrisi
Mustafa Zühtü

İkdam, 2 Mayıs 1923, s.3 ve Vakit, 2 Mayıs 1923, s.1-2.

Mustafa Zühtü'nün söylevi ardından Gazi Mustafa Kemal Paşa'ya ve ''umum enternasyonaller'e birer telgraf çekilmesine karar verilir. Bu arada hükûmete verilmek üzere çalışanların taleplerini içeren bir muhtıra hazırlanır.

TBMM Reisi Mustafa Kemal'e gönderilen telgrafta ''amele bayramı'' vesilesiyle milyonlarca insanı esaretten kurtararak onları siyasal özgürlüklerine kavuşturan ''Türk halk inkılâbı'' reisi Gazi'ye Umum Amele Birliği'nin şükranları arzedilir. Birlik Gazi'nin barış ertesi ''amele evlatları''nı iktisadî esaretten de kurtaracağına kânidir.

TBMM Reisi Gazi Mustafa Kemal Paşa Hazretlerine:

İstanbul Umum Amele Birliği'nin Sultanahmet Meydanı'da içtima eden binlerce azası Mayıs 1 Bayramı vesilesiyle milyonlarca insanları esareten kurtararak ve kendilerine hürriyet-i siyasiyye bahşeden Türkiye Halk İhtilâli reisi sı-

fatıyla zât-ı vâlâlarına şükranlarını takdim eder ve amele evlatlarınızı da sulhün akdiyle beraber esaret-i iktisadiyyeden tahlis edeceklerinden ümitvar olduklarını arz eder.

İstanbul Umum Amele Birliği Reisi
Mehmed

"Amele ve işçilerin 1 Mayıs Bayramı", Vakit, 2 Mayıs 1923, s.1

"Umum enternasyonellere" çekilen telgraf ya da telgraflarla hangi Enternasyonal ya da Enternasyonallerin kastedildiği bilinmemektedir. Yalnız Umum Amele Birliği'nin III. Enternasyonal'e yakın olduğu söylenemez. İstanbul'da rakip sendikal örgüt İşçi Teşkilâtları Heyet-i Müttehidesi'nin III. Enternasyonal'le diyaloğu vardır. Her iki işçi örgütü işçi kesimi üzerinde etkinlik kurma çabası içersindedirler.

Umum Amele Birliği'nde II. Enternasyonal'e yakın kişiler vardır ve konuşmalar ve bildirilerden de çıkarsanabileceği gibi popülist (halkçı) eğilim hakimdir.

Bu nedenle "umum enternasyonaller"e çekilen telgraf(lar) III. Enternasyonal'i kapsayamayabilir. Geriye Ocak 1923'te Köln'de tekrar toparlanan ve bolşevik olmayan unsurları içeren II. Enternasyonal: önce 1920 Kasımı'nda Bern'de, sonra 1921 Şubatı'nda Viyana'da biraraya gelen ve ironik bir biçimde "2 ½'uncu Enternasyonal" diye bilinen "Sosyalist Partiler Çalışma Topluluğu": ve nihayet 1919 Temmuzu'nda Amsterdam'da kurulan sendikalizmden yana Sendikal Enternasyonal kalır.

"Enternasyonaller"e çekilen telgrafta ana tema "İstanbul'un yabancı ordular işgalinden bir gün evvel tahliye edilmesi" ve barışın sağlanmasıdır. "Türkiye işçi alemi" ancak bu koşullarda soluk alabilecektir. Umum Amele Birliği'nin gündeminde siyasal bağımsızlık ve barış önce gelir. Türkiye'de "kadın erkek işçi sınıfının elemleri"ni yıllardan beri devam eden savaş koşullarına bağlayan Umum Amele Birliği, savaş çığırtkanı "hilekâr diplomatların çirkin ve kanlı oyunları"nı bütün dünya ameleleri nezdinde protesto eder.

"Umum Enternasyonaller"e 1 Mayıs Nedeniyle Çekilen Telgraf (1923)

Mayıs'ın birinci günü İstanbul'da akt-i ictima eden bütün İstanbul amele dernekleri ile azasından sekiz bin miktarında olan işçiler proletarya aleminin geçirmekte olduğu ızdıraplı dakikaları teemmül ettiği sırada bir taraftan takdim-i tebrikata karar vermekle beraber, diğer cihetten Türkiye'de kadın erkek işçi sınıfının elemlerini ve dokuz seneden beri kapitalistlerce devam ettirilmekte olan yıkıcı ve yakıcı harbin ağır ve kanlı tesirlerini nazar-ı dikkat ve intibaha almış ve senelerden beri manasız ve dinsizcesine musâlaha müzakerelerini uzatarak sulhten ziyade yeni harp sebep ve zeminlerini ve bunun entrikalarını inceden inceye hazırlamak ile uğraşan hilekâr diplomatların bu çirkin ve kanlı oyunlarını bütün dünya ameleleri nezdinde bir defa daha protesto ile Türkiye topraklarına insanî bir sulh gününün bir dakika evvel gelmesi için Avrupa proletarya alemince ref-i avaz edilmek ve İstanbul'un yabancı ordular işgalinden bir gün evvel tahliye edilerek Türkiye işçi aleminin soluk aldırılmak üzere teşebbüsatta bulunmak için işbu ricamızın arz ve iblağına müttefikan karar verilmiştir.

Uhuvvetkârane selamlar...
Umum Amele Birliği

"Amele ve işçilerin 1 Mayıs Bayramı," Vakit, 2 Mayıs 1923, s.2.

Hükûmet için hazırlanan muhtıra İktisat Müderrisi Mustafa Zühtü ve Katib-i Umumî Şakir Rasim beylerin de dahil olduğu "kırmızı gömlek"li bir heyet tarafından, TBMM'ne gönderilmek üzere Vilayet Mektupçusu Hakkı Bey'e verilir.

Muhtırada kapitalizmin neden olduğu "anarşi"nin "millî refah ve insanî inkılâb mefkuresi" adına yok edilmesi istenir. Çalışma mevzuatını düzenleyecek Mesaî Kanunu'nun biran önce çıkarılması ve Muhtıranın başlangıcında Umum Amele Birliği'nin Türk milletinin öncülerine ve onların ilkelerine duydukları güven dile getirilir. Birlik, "bugünün rehberleriyle, inkılâpçı, Türk hükûmetine" her türlü yardımı ve "daima emrine amade olmayı" bir görev bilir.

Kapitalizmin neden olduğu "anarşi"nin "millî refah ve insanî inkılâb mefkuresi" adına yok edilmesi istenen muhtıradan çalışma mevzuatını düzenleyecek Mesaî Kanunu'nun biran önce çıkarılması ve İzmir İktisat Kongresi'nde belir-

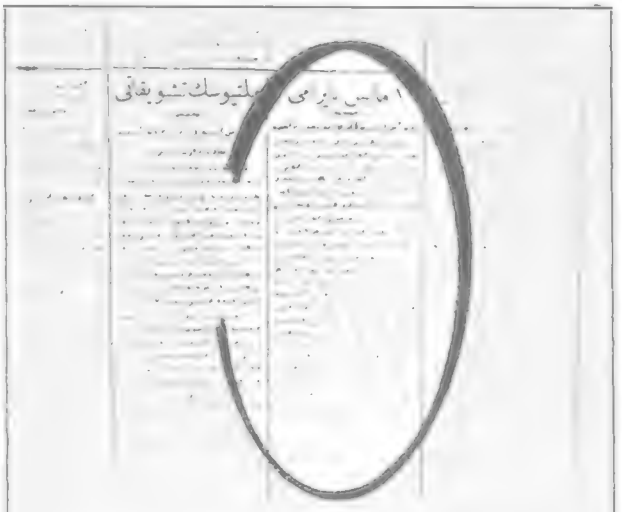

1 Mayıs Bayramı

Dün Amele Tarafından Kâğıthane'de Tes'id Edilmiştir. Dün Mayıs'ın biri idi. Ötedenberi müteamil akideler bugünü amele için resmî bayram günü olarak kabul etmiştir. İstanbul amelesi, dün, beynelmilel amele yortusunun resm-i tesidini icra etmiş ve mürettep bir program dairesinde Kâğıthane'ye azimetle akşama kadar muhtelif eğlence tertip etmiştir. İstanbul tarafından amele saat 10,5'ta Sultanahmet Meydanı'nda toplanarak tenha sokaklardan geçmek suretiyle Pangaltı'ya azimet ve oradan kendilerine muntazır bulunan diğer arkadaşlarına iltihak etmiştir. Saat 1'de amele kitlesinin önünde bir yanda muzika olduğu halde kırmızı pazubentli hey'et azasının nezareti altında amele Kâğıthane'ye yollanmıştır. Yolda ameleye muhtelif beynelmilel mesai marşları terennüm ettirilmiş, Kâğıthane'de hatipler tarafından sa'y ve sa'yin kıymeti hakkında muhtelif mevzular üzerine konferanslar verilmiştir.

Bayram eğlencesinde, Şirket-i Hayriye, Haliç, Tramvay, Tünel, Elektrik amelesi ile Seyrisefainden bir kısım kalil, Mürettibin-i Osmaniye Cemiyeti'nden bir heyet-i murahhasa bulunmuştur. Amelenin bir kısmı bayrama aileleriyle beraber iştirak etmişler ve akşam gene bir yanda muzikalar başlarında olduğu halde ayet etmişlerdir.

Vakit, 2 Mayıs 1922

lenen işçi taleplerinin bir yasa kapsamına alınması talep edilir.

Umum Amele Birliği Mesaî Kanunu'nda üretim unsurlarından sermaye ve emeğin eşit tutulmasından yanadır. Maddelerde sermaye sahipleri ile çalışanlar özendirilip korunurken tam bir eşitlik sağlanmalıdır.

Muhtıra Mesaî Kanunu'nu işçilerin özgürlüklerinin bir güvencesi olarak görür. Özgürlüğün "yalnız sermayedarlar lehinde" temini yetersizdir. Zayıf olan" ve devlet himayesine gerek duyan işçiyi devlet gözetmelidir. Sendika, toplu sözleşme gibi haklar güvence altına alınmalı, yıllık, aylık, haftalık ve günlük çalışma saatleri belirlenmeli, asgarî ücret tesbit edilmeli, ihtiyarlık, hastalık ve kaza sigortaları ihdas edilmelidir.

Umum Amele Birliği'nin 1 Mayıs 1923'te TBMM'ne Gönderdiği Muhtıra

Bugün Mayıs Bayramı şenliklerini tes'id eden İstanbul Amele Birliği'ne mensup kadın ve erkek bütün işçiler, başka memleketlerin kesif ve milyonlarca miktarında olarak tensikat gören ve işçiler ordusunu vücude getiren amelesi gibi, insaniyetin bu müstakbel yeni inkişafına dört gözle muntazır ve bu büyük inkılâb gününün millî ve ictimaî refah-ı beşeriyet için haiz olduğu ehemmiyetini, kudsiyyet ve mübecceliyetini bihakkın müdriktir.

İstanbul Umum Amele Birliği Türk milletinin evvela mürşidleri ile prensiplerine beslediği hüsn-i itimad ve emniyeti hiçbir zaman saklamamış, inkılâpçı ve müceddid oldukları için bugünün rehberleriyle inkılâpçı Türk hükûmetine bütün müzaherетleriyle muavenet etmeyi ve daima emrine amade olmayı bir vazife bilmiştir. İşte bu vazife idraki yüzünden dolayıdır ki, Mayıs şenlikleri vasıtasıyla bervech-i âti maruzatta bulunmayı kendisi için kezâlik bir şeref ve vazife telakki etmektedir.

Türkiye'de iktisadî hayat sahasına ait olmak üzere bugün ecânib ve yerli, ecnebî kapitalistlerinde mevcut anarşi, millî refah ve insanî inkılâb mefkuresi nâmına izale edilmelidir. Bunun çaresi: Mesaî hakkında bir teşebbüs-i teşriîye derâkab başlamak ile elde edilir. Türkün millî ve insanî mefkurelerine muafık bir ufuk açılmak için "Mesaî Kanunu" namıyla bütün mesaî mesailini muhit bir kanunun ta'cilen vaz ve tedvin olunması iktiza eder. İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye amelesinin sahiplerinden birçoğu madde be madde tebellür etmiş idi. Bunlara Türk muhit-i iktisadîsinin istilzam ettiği bazı esasat-ı mütemmime ilave edilmeli ve metâlib-i mezkure ile beraber toplanarak işbu kanuna konmalıdır.

İstanbul Umum Amele Birliği bu noktada vuzûh-ı tam ile taleplerini tesbit etmek için, bilhassa iki esasın kanun-ı mezkurede mi'yâr ve mebde ittihaz edilmesini talep eder. Şöyle ki: Bundan böyle Türkiye'de istihsal-i iktisadî amillerinden olan sermaye ile say müsavi tutulmalıdır. Sermaye sahipleri ile iş adamlarının musavat-ı tamme ve kat'iyye dairesinde mazhar-ı teşvik, himaye ve tensik olması lazımdır. Bu hem amelenin ve hem bütün Türk milletinin umdesi sayılır.

Müstakbel Mesaî Kanunu'nda amele bila kayd u şart işçilerin hürriyetini temine kâfil ahkam görmek ve işçi hürriyetine bütün meselelerin istinad ettirilmiş olduğuna şahid olmak ister. Hürriyet yalnız sermayedarlar lehinde temin olunmak kifayet etmez. Zayıf olan ve devlet himayesine bihakkın layık bulunan işçi için nigehbânlığa ihtiyaç vardır. Binaenaleyh amele dernekleri ve birlikleri ihdası ile ücretlerin tayininde müşterek ve umumî ücret mukaveleleri esas ittihaz olunmak, işçiler ile ferden ferda ücret mukavelesi akdedilmemek ve her şube-i sanayide işçiler ile patronlar hak ve vecibe itibariyle birbirlerine karşı müsavi tutularak bu dairede ahkâm konulmak ve saat-i mesaî sene, ay ve hafta ile gün için de tayin ve tahdid edilmek ve zayıf ecirler hakkında ayrıca kavanîn-i himayet vaz ve ücretlere dair asgarî miktarlarından inilmemek üzere ahkâm, teşebbüs ve mesaî ihtilafat ve münazaatının halli için ayn-ı müsavat düsturuna riayet edilecek tarzda müesseseler ihdas, mesai ittihad ve sanat dernekleri tesisi şartları tesbit ve ihtiyarlık, hastalık ve kaza gibi hususta müteallik ictimaî sigortalar tesis edilmek icab eder.

Umum Amele Birliği

"İstanbul amelesi namına muhtıra", İkdam, 2 Mayıs 1923, s.3.

Dr. Şefik Hüsnü (Değmer).

Umum Amele Birliği genel merkezi önündeki törenden sonra işçi kafileleri önde bando Çırpıcı çayırına doğru yola çıkarlar. Güzergâh Divanyolu, Aksaray, Şehremini ve Topkapı'dır.

Çırpıcı çayırında işçiler ve aileleri için bayram eğlenceleri düzenlenmiştir. İşçiler, ortada Amele Birliği Reisi Mehmet Bey olmak üzere hatıra fotografı çektirirler. "Amele Bayramı" nedeniyle çıkarılan *Amele Gazetesi* bayrama katılanlara dağıtılır.

1923 yılında Umum Amele Birliği'nin "amele bayramı"na alternatif bir program İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi tarafından düzenlenir.

Yukarıda belirttiğimiz Türkiye İşçi Derneği'nin İstanbul ölçeğinde işçi örgütlerini birleştirme çabası Türkiye Dernek Birlikleri Ittihad'ıyla sonuçlanmıştır. Bu ittihad daha sonra

İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi adını alır. Heyet-i Müttehide'de Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi ile Aydınlık çevresi etkindir. Son Osmanlı Meclis-i Mebusanı'nda tek işçi temsilcisi olan Numan Usta da bu safta yer alır.

İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi adına Türk Mürettibîn Cemiyeti reisi Hayrullah Hayri işçi teşkilatlarına çağırıda bulunur. İşçiler mensup oldukları işçi cemiyetlerinde 1 Mayıs günü saat 12'de bayramlaşacaklar ve seçtikleri temsilci heyetleri Bâbıâli Caddesi'ndeki Türk Mürettibîn Cemiyeti merkezine göndereceklerdir. Tüm işçi derneklerinin temsilcileri öğleden sonra saat 14'te bu mekânda bir araya geleceklerdir.

Türk Mürettibîn Cemiyeti'nin 1 Mayıs Çağrısı

Türk Mürettibin, Tramvay, Tünel, Elektrik, Reji, Emekçiler, İnşaat-ı Bahriyye, Yaprak Tütün, Haliç, Yedikule Şimendifer ilah. işçileri cemiyetleri bu sene 1 Mayıs amele gününü kendi merkezlerinde zevalî saat onikide tes'id ettikten sonra Bâbıâli caddesinde "Türk Mürettibin Cemiyeti" merkezine birer heyet-i murahhasa göndererek müctemian bayramlamağa karar vermişlerdir. İstanbul'da mevcut tekmil işçi teşkilatları, makall-i mezkure badel zeval saat ikide, murahhaslarını göndermeğe davet olunur.

Mezkur cemiyetler heyet-i murahhasaları namına
Türk Mürettibin Cemiyeti Reisi
Hayrullah Hayri
"1 Mayıs Bayramı", İkdam, 1 Mayıs 1923, s.3

Heyet-i Müttehide'nin 1 Mayıs "amele bayramı" programı gereğince Elektrik, Tramvay ve Tünel Amele Cemiyetleri, Türk Mürettibin Cemiyeti, Hükûmet Fabrikaları Heyet-i Murahhasası, Ekmekçi İşçi Cemiyeti, Reji Amelesi, İnşaat-ı Bahriyye, İstanbul Liman Emval-ı Ticariyye Deniz İşçileri Cemiyeti, Silahtarağa Elektrik İşçileri, Seyrüsefain Fabrikası, Yaprak Tütün Amelesi cemiyetleri Mürettibin Cemiyeti'nde toplanarak bayramlaşırlar.

Türkiye İşçi ve Çiftçi Sosyalist Partisi genel sekreteri Şefik Hüsnü yaptığı konuşmada işçilerin o günkü durumunu dile getirir. İşçiler arasına "tefrika (ayrılık) sokmak isteyenler"i kınar. Burada eleştirilen Umum Amele Birliği'dir. "İşçi grubu" tarafından İzmir İktisat Kongresi'nde önerilen ve heyet-i umumiyyeye kabul ettirilen ilkelerin İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi tarafından da benimsenmesini önerir. İlkeler okunarak teklif kabul olunur.

1923 İzmir İktisat Kongresi'nde İşçi Grubu'nun Belli Başlı İlkeleri

— Amele namıyla hitap edilmekte olan kadın ve erkek erbab-ı sây ü amele bundan böyle işçi denilmesi.

— Dernekler -yani sendikalar- hakkının tanınması. Tatil-i Eşgal Kanunu'nun yeniden işçilerin hakkını tanımak üzere tetkik ve tanzimi.

— Çalışma müddetinin sekiz saat olarak kabulü.

— Oniki yaşını ikmâl etmeyen çocukların çalıştırılmaması.

— Kadınlara doğurmazdan evvel ve sonraya ait olmak üzere sekiz hafta ve her ay üç gün izin verilmesi.

— İşçi gündeliklerinin memleket maişetiyle mütenasip olarak hadd-i asgarî miktarının ... neşir ve ilânı.

— Haftada bir gün işçilere istirahat müddetinin verilmesi.

— Bir Mayıs gününün Türkiye işçileri bayramı olarak kanunen kabulü.

— İşçilerin hastalandıkları takdirde üç aya kadar gündeliklerinin tam verilmesi.

— Evlenecek işçilere gündelikleri verilmek şartıyla bir hafta izin verilmesi.

— Bir sene iş başında bulunan işçilere senede bir ay izin verilmesi.

— İşçilerin kaza ve ihtiyarlık dahil olduğu halde hayat sigortasına raptları ve sigorta ücretinin müessese sahipleriyle işçiler tarafından yarı yarıya verilmesi.

— İş başında sakatlanan umum işçilerin sermayedarlar ve müesseseler tarafından hayatlarının emniyet altına alınması.

— Memlekette açılacak bütün işlerin Türk erbab-ı sây ü ameline tahsisi.

— İmtiyazlı ecnebî müesseselerinin devletleştirilmesi.

Türkiye İktisat Kongresi 1923-İzmir, der: A.Gündüz Ökçün, Ankara: SBF Yayını, 1968, s.430-434.

Şefik Hüsnü'nün ardından Sadrettin Celal kürsüye gelir ve Bir Mayıs'ın tarihçesini yapar. Numan Usta ise "meşrutiyetten beri amele hareketleri" hakkında açıklamalarda bulunur.

Toplantı sonunda işçi temsilcileri "1 Mayıs dilekleri" olmak üzere İzmir İktisat Kongresi'nde kabul edilen ilkelerin hayatı geçirilmesi için her türlü gayreti göstereceklerini beyan ederler. Ülkeyi "emperyalist düşmanlar"dan kurtaran ve "işçi sınıfına inkişaf imkanı" bahşeden millî hükümetin "kazanılmış inkılâbı muhafaza ve irtica kuvvetlerine karşı yapacağı mücadelelerde" en güçlü yardımcısı olacaklarını belirtirler. Bu doğrultuda bir metin hazırlanır ve tüm işçi temsilcilerince imzalanır.

İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi 1 Mayıs Kararı (1923)

Atide vazü'l-imza İstanbul'un belli başlı amele teşkilatlarına mensup murahhaslar 1 Mayıs amele gününde Mürettibîn Cemiyeti'nde tesanüt ve muhadenetlerini ilan için bilictima bayramlaştıktan sonra, İstanbul amelesinin bu seneki 1 Mayıs dilekleri olmak üzere İzmir İktisat Kongresi'nde Türkiye'nin dört bir tarafından gelmiş yüz amele murahhasının müttefikten Kongre'ye teklif ve kabul ettirdikleri esasları tahakkuk ettirmeğe ve bu hususta her türlü fedakârlığı göze alarak İstanbul İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi etrafında müttefiken gayret etmeğe ahd-ü peyman ederler ve Heyet-i Müttehide'ye isnad edilen komünistlerin aleti olmak gibi müfteriyatı kemal-i nefretle reddederler.

Memleketi haricî emperyalist düşmanlardan kurtaran ve işçi sınıfına imkân-ı inkişaf bahşeden millî hükûmetin kazanılmış inkılabı muhafaza ve irtica kuvvetlerine karşı yapacağı mücadelelerde en kuvvetli müzahirleri olacaklarını beyan ederler.

Yaşasın İşçi Teşkilatları Heyet-i Müttehidesi...

"Amele ve işçilerin 1 Mayıs Bayramı", Vakit, 2 Mayıs 1923, s. 2.

Bu arada Darülfünun Fen Fakültesi öğrencilerinden bir "tezkere" gelir. İşçilerin 1 Mayıs bayramını tebrik eden tezkere temsilcilerce alkışlarla karşılanır.

Efendim;

Darülfünun Fen Fakültesi gençleri İstanbul'un umum amelesinin 1 Mayıs 339 bayramını tebrik ve bu vasıta ile memleketi omuzları üzerinde tutan ve taşıyan ve onu çelik kolları ile yaşatan vatanın en lazım ve faziletkâr unsurunu bir kere daha hürmet ve minnetle selamlar.

Darülfünun Fen Fakültesi Talebe Cemiyeti
İkdam, 2 Mayıs 1923, s.3.

Halife Olmak İsteyen Meb'usan Meclisi Reisi

Celâleddin Arif Bey

I

İSMAİL ARAR

1930 yılı Şubat ayının ondördüncü Cuma günü *Milliyet* gazetesinin 6'ncı sayfasının 3'üncü sütununda, Borsa haberleri ve İstanbul Rasathanesi yetkililerinin hava durumuna ilişkin demeçleri arasına sıkışmış, mütevazi bir ölüm ilânı yer almaktadır. (İrtihal) başlığı altında yayınlanan bu ilân aynen şöyledir:

"Paris'te irtihal eyleyen esbak Adliye Vekili, Roma Sefir-i sabıkı ve esbak Baro Reisi Celâleddin Arif Bey'in cenazesi dün İstanbul'a gelmiş ve bugünkü Cuma günü saat 11.30'da Şehzadebaşında, Kırıktulumba Sokağı'nda 1 numaralı hanesinden kaldırılarak namazı Valde Camii Şerifi'nde kılındıktan sonra Merkezefendi kabristanındaki daire-i mahsusasına defnedilecektir. Mevlâ gariki rahmet eylesin".

Kimdir bu Celâleddin Arif Bey?

Ölüm ilânının altında yakınlarından herhangi bir kimsenin adı, hatta (Ailesi) gibi daha geniş kapsamlı, ama uzak da olsa, bir ilgiyi gösteren herhangi bir ibare bulunmayan, eski İstanbul Barosu Başkanı, Adliye Vekili, Roma Elçisi Celâleddin Arif Bey son yolculuğuna kimsesiz olarak mı çıkmakta idi? Evet, kimdi bu Celâleddin Arif Bey?

Soy Kütüğü ve Babası. Mehmet Arif Bey

Celâleddin Arif Bey, millî kütüphanemize *Başımıza Gelenler ve Binbir Hadis* adında, çok okunan dolayısıyla birçok baskıları yapılmış olan, iki kitap bırakan Erzurumlu Mehmed Arif Bey'in oğludur. Mehmed Arif bey, Erzurum Topçu Kumandanı Miralay (Albay) Hacı Ömer Bey'in oğludur. Onun da babası Şebinkarahisarlı Avutmuşoğullarından Hacı Osman Ağa'dır. Ailede bir de Karacehennem diye ün yapmış İbrahim Paşa'nın varlığından söz edilir[1]. Gençliğinde Yeniçeri Ağası olan İbrahim Vak'a-i Hayriyye'de (1826) Sultanahmed Meydanı'ndan toplanan Yeniçerileri topa tutarak onları imha etmiştir. Anlaşılan, Sultan Mahmud-u Adlî (II. Mahmud) onu bu hizmetinden dolayı Paşa'lığa yükseltmiştir.

Tarihçi Abdurrahman Şeref Bey, çocukluğunda Karacehennem İbrahim Paşa'yı gördüğünü, Fındıklı'da oturduğunu ve sokağa çıktığı zaman, dehşet saçan çehresi karşısında çocukların "Anne" diye bağırarak evlerine kaçtıklarını söyler. İstanbul'a unutulmaz büyük hizmetlerde bulunmuş olan Osman Ergin de, "İstanbul sokaklarına ad verirken onun bu hizmetini hatırlayarak Sultanahmed'le Ayasofya arasındaki sokaklardan birine Karacehennem İbrahim adını vermiştim" der[2].

Mehmed Arif Bey 1845 yılında Erzurum'da doğmuştur. Bütün eğitimini, o dönemin imkânları içinde, Erzurum'da tamamlamış, 18 yaşında merkezi Erzurum'da bulunan Dördüncü Ordu Kumandanlığı Tahrirat Kalemi'ne kâtip olarak girmiştir. Ordu merkezi Erzincan'a taşınınca o Erzurum'da kalmış, Vilâyet ve Adliye örgütlerinde çeşitli görevler almış ve Mustantıklığa (Sorgu Yargıcı) kadar yükselmiştir.

Halk arasında, eski takvime göre, hâlâ 93 Harbi diye anılan 18[illegible] Türk-Rus savaşı patlak verip de Müşir (Mareşal) Ahmed Muhtar Paşa dördüncü Ordu Kumandanı ve Anadolu Orduları Başkumandanı olarak Erzurum'a gelince yeteneklerini takdir ettiği Mehmed Arif Bey'i Hususî Kâtipliğine (Özel Kalem Müdürü) getirmiştir. Bu görev Mehmed Arif Bey'in hayatında bir dönüm noktası olmuştur.

Kazandığı zaferlerden dolayı padişah tarafından kendisine (gazi) ünvanı verilmiş olan Ahmed Muhtar Paşa, azledilip İstanbul'a çağrılınca Mehmed Arif Bey de, ailesiyle birlikte, onunla İstanbul'a gitmiş ve Paşa'nın bundan sonraki görevlerinde de onun yanında bulunmuştur.

Gâzi Ahmed Muhtar Paşa 22 Aralık 1885'de Mısır Fevkalâde Komiserliği'ne atandı[3]. Mısır'a giderken hususî kâtibini de (Mısır Fevkalâde Komiserliği Başkâtibi olarak) beraberinde götürdü[4]. Mehmed Arif Bey Kahire'de hastalandı; izin alarak İstanbul'a geldi; 1897 yılında, 52 yaşında iken, mide kanserinden öldü ve Merkezefendi mezarlığında toprağa verildi[5]. Mehmed Arif Bey'in Hasan, Selâhaddin, Necmeddin, Celâleddin ve Ulviye adlarını verdiği dört oğlu ve bir kızı olmuştu. Bunlardan Necmeddin ve Celâleddin dışındakiler hakkında bilgi edinilemedi.

Dr. Necmeddin Arif Bey

Mehmed Arif Bey'in üçüncü oğlu, Celâleddin Arif'in ağabeyi Necmeddin

Arif 1871 Erzurum'da dünyaya geldi. 1894'de Askerî Tıbbiye'den mezun oldu. Haydarpaşa Hastahanesi'nde bevliye (üroloji) ihtisası yaptı. Bir süre Paris'e giderek orada da uzmanlığını geliştirdi. İstanbul'da Beyoğlu, Gureba ve Cerrahpaşa Hastahaneleri'nde üroloji ve emraz-ı efrenciye (firengi ve benzeri hastalıklar) uzmanı olarak çalıştı. 1926 yılında öldü ve Merkezefendi mezarlığında babasının yanında toprağı verildi. Oğlu, İstanbul Barosu avukatlarından Selâhaddin Arif (Ölümü: 6 Ocak 1980) Merey soyadını almıştı[6].

Celâleddin Arif Bey

Mehmed Arif Bey'in en küçük oğlu Celâleddin Arif 1 Kasım 1875 (19 Teşrinievvel 1291) günü İstanbul'da doğdu. Önce Soğukçeşme Askerî Rüşdiyesi'nde okudu. Daha sonra, o zaman Mekteb-i Sultanî diye anılan Galatasaray Lisesini bitirdi. 1895-1901 yılları arasında Paris Hukuk Fakültesi ile Ecole Libre des Sciences Politiques'de okudu. Her iki okuldan da diploma aldı. Hukuk Fakültesinin doktora derslerini de tamamlamasına rağmen tez ve diploma harçlarını ödeyecek parası olmadığı için Hukuk Doktoru unvanını alamadı. 1901'de Mısır'a gitti. Kahire'de avukatlık stajını tamamlayarak Bidayet ve İstinaf mahkemelerinde avukatlık yapma hakkını kazandı. Mısır'da yedi yıl avukatlık yaptı. Meşrutiyetin ilânından bir ay sonra, Ağustos 1908'de, İstanbul'a geldi. Darülfünun-u Osmanî Hukuk Medresesi (İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi) ile Mekteb-i Şahâne-i Mülkiye'de (Siyasal Bilgiler Okulu) Hukuk-u Esasiye (Anayasa Hukuku öğretmenliklerine atandı. Mekteb-i Mülkiye ders programlarında yapılan bir değişiklik üzerine oradaki derslerinin konusu Düvel-i Selâse (Üç Devlet) yâni İngiltere, Fransa ve ABD anayasaları ile sınırlandırıldı[7]. O da derslerine Ecole Libre des Sciences Politques'in kurucularından Emile Boutmy'nin (1835-1906) kitaplarından esinlenerek devam etti. Derslerini *Hukuk-u Esasiye* adı altında kitap olarak da yayınladı[8]. Hocalığı, Aralık 1919'da, milletvekili seçilene kadar sürdü.

Osmanlı Ahrar Fırkası

Celâleddin Arif Bey Meşrutiyetin ilânından sonra İstanbul'a gelince Osmanlı Ahrar Fırkası'nın kurucuları arasında yer almış ve yönetim kurulunda Muhasip Âzâ (Sayman Üye) olarak görev almıştı. İkinci Meşrutiyetin ilk milletvekilleri seçiminde de bu partinin İstanbul'dan gösterdiği on aday arasında üçüncü sırada bulunuyordu.

Osmanlı Ahrar Fırkası Prens Sabahaddin bey'in fikirlerinden esinlenerek, onun himaye ve desteğinde, İttihad ve Terakki'ye muhalefet etmek amacıyla kurulmuştu. Bu partiye girenler, onu destekliyenler İttihad ve Terakki liderlerinin gözünde o kadar merdûd (reddedilmiş, kovulmuş) kişilerdi ki bir gün Talât Bey (sonra Paşa), Osmanlı Ahrar Fırkasını öven bir yazısından dolayı, Dr.Rıza Nur'a "Kefenini hazırla" demişti[9].

Osmanlı Ahrar Fırkası'nın hayatı 31 Mart (13 Nisan 1909) irtica ayaklanmasından sonra, 10 Ocak 1910'da kendi kendini feshetmesi ile sona erdi[10]. Celâleddin Arif de bu ilk siyasal girişiminden, herhalde biraz düş kırıklığı ile ama hiç değilse kefene girmeden kurtulmuş oldu.

Davâ Vekilleri Cemiyeti

Celâleddin Arif bey bir taraftan Hukuk ve Mülkiye Mekteplerindeki derslerine devam ederken, 8 Şubat 1911'de (26 Kanunusânî 1326), o tarihte Davâ Vekilleri Cemiyeti diye anılmakta olan İstanbul Barosuna kaydedilerek avukatlığa başladı. Kısa zamanda meslekdaşları arasında saygın bir yer edindi. Beyoğlu'nda, Suriye Çarşısı diye tanınan güzel binanın 14 No.lu dairesinde, antika eşyalarla bezenmiş, görkemli bir yazıhanesi vardı. Büyük davâlar alıyor, özellikle Türkiye'de maden işletmeciliği yapan bazı yabancı firmaların işlerini takip ediyordu. 1914 yılında İstanbul Barosu Başkanlığına seçildi. Bu görevde de son Osmanlı Meb'usan Meclisi reisliğine seçilene (4 Mart 1920) kadar kaldı.

İttihad ve Terakki ile barışma

Siyasî hayatına İttihad ve Terakki muhalifi Osmanlı Ahrar Fırkası'nda başlayan Celâleddin Arif Bey'in, İttihad ve Terakki'nin en ceberrutlu iktidar döneminde, Hukuk ve Mülkiye Mektepleri hocalıklarında kalabilmesi, İstanbul Baro Başkanlığına seçilerek bu görevi de 1920 yılına kadar sürdürebilmesi ilginç bir olaydır. Acaba İttihad ve Terakki ile Celâleddin Arif Bey arasındaki soğukluğu kim ortadan kaldırdı? Aradaki buzların erimesinde kim etkili oldu? Sadece bir tahmin: Celâleddin Arif'in ağabeyi Dr.Necmeddin Arif, İttihad ve Terakki'nin ileri gelen simalarından, Hariciye Nazırı Ahmed Nesimî (Sayman) Bey'in enistesi idi; yâni onun kızkardeşi ile evli idi.

Marienbad Kaplıcaları[11]

Askerî gücü gün geçtikce zayıflamakta olan Almanya müttefiki Osmanlı İmparatorluğu'nu yanında tutabilmek için, Türk yöneticilerine moral vermek amacıyla, 1918 yılı İlkbaharında, kalabalık bir heyeti ülkesine davet etti. Celâleddin Arif Bey de, İstanbul Baro Başkanı olarak, bu davete katıldı. Almanya'da başta ünlü Krupp fabrikaları olmak üzere birçok silâh fabrikası, tersaneler, üniversiteler ziyaret edildi. Operada Wagner seyredildi. Alman yetkilileri ile nihaî zafere (son ve kesin zafer) olan inancı belirten karşılıklı nutuklar söylendi. Heyet Türkiye'ye dönmek üzere iken, Celâleddin Arif Bey arkadaşlarından ayrılarak, tedavi amacı ile, Marienbad'a gitti. Mevsimin Sonbahara dönüştüğü günlerde artık İstanbul'a dönmek zamanının geldiğini anlayarak Viyana'ya geldi. Orada Berlin'e gitmekte olan Sadrıâzam Talât Paşa ile karşılaştı ve onunla birlikte Berlin'e gitti.

Enver Paşa korkusu

Celâleddin Arif Bey, çok küçük bir bölümü elimize geçmiş olan anılarında, bu son seyahatte Talât Paşa ile aralarında geçen konuşmaları anlatırken Sadrıâzamın kendisine İsviçre'ye giderek orada ayrı bir barış için çaba göstermesini istediğini, bunun için gerekli pasaport ve harcırahı sağlayacağını söylediğini nakleder ve şunları ekler: "Elinden resmî bir kağıt istedim. Çünki İstanbul'a avdette Enver Paşa'nın *casus* diye üzerime konduracağı lekeden ihtiraz ettiğimi (çekindiğimi) söyledim"[12].

Mütareke

Sadrıâzam Talât Paşa'nın bu düşüncesi gerçekleşmez.O, beraberindeki heyet ve Celâleddin Arif Bey İstanbul'a dönerken Sofya tren istasyonunda Bulgaristan'ın mütareke istediğini öğrenirler. Talât Paşa yanındakilere, asık bir suratla "B. u yedik"der[13] 30 Ekim'de Mondros Mütarekesi imzalanır. 13 Kasım'da İstanbul, resmen değilse bile fiilen, işgal altına alınır. Yenilgi, Türkiye'nin ve Türklerin üzerine kara bir kâbus gibi çökmüştür. Talât, Enver ve Cemal Paşalar 2 Kasım'ı 3 Kasım'a bağlayan gece bir Alman torpidosu ile yurd dışına kaçmışlardır. İstanbul'da kalan diğer Nazırlar (Bakanlar) tutuklanıp, savaş suçlusu olarak Divan-ı Harbe (Askerî Mahkeme) verilirler. Onların savunmasını İstanbul Baro Başkanı Celâleddin Arif Bey üstlenir. Savunması

Celâleddin Arif Bey.

öncelikle şu usul itirazına dayanır: Bakanlar, siyasal sorumluluklarından dolayı, Sıkıyönetim Askerî Mahkemesi'nde yargılanamazlar. Onlar ancak Divan-ı Âli'de (Yüce Divan) yargılanabilirler. Sanıklar İngilizler tarafından alınıp Malta'ya sürüldükleri için davâ da ortadan kalkar. Bu savunma arda kalan İttihadçıların gözünde Celâleddin Arif Bey'e saygınlık kazandırır ve Aralık 1919'da milletvekili seçilmesinde etkili olur.

Partiler, Dernekler, Kongreler

Herkesin bir kurtuluş yolu, tutunacak bir dal aradığı Mütareke'nin o karanlık günlerinde Celâleddin Arif Bey'in adı da çeşitli parti, dernek ve kongre çalışmaları dolayısıyla sık sık geçmeye başlar .

Celâleddin Arif Bey, Âyân Meclisi reisi Ahmed Rıza Bey'in kurduğu Vahdet-i Milliye Heyeti'nin kurucu ve yöneticileri arasındadır.

Celâleddin Arif Bey, Millî Ahtar Fırkası'nın İstanbul milletvekili adayları arasında bulunmaktadır.

Celâleddin Arif Bey, Osmanlı Çiftçiler Derneği tarafından da İstanbul'dan aday gösterilmiştir.

O, Dr.Esad Paşa'nın (Işık) girişimi ile ortaya çıkan Millî Kongre'ye de İstanbul Barosunu temsilen katılmıştır.

Süleyman Nazif ve arkadaşları tarafından kurulan Vilâyat-ı Şarkiye Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin çalışmaları ile de ilgilendiğini ve Cemiyet tarafından yazılan protestoları İstanbul'daki elçiliklere götürüp verdiğini de kendisi yazmaktadır.

Nihayet, Celâleddin Arif Bey, Fransız Muhibleri Cemiyeti'nin de kurucusudur[14].

Saltanat Şûrâsı

Yunanlıların İzmir'i işgalinden onbir gün sonra, 26 Mayıs 1919 Pazartesi günü, İstanbul'da Dolmabahçe Sarayı'nda büyük bir Saltanat Şûrâsı toplanır. Görevde ya da emekli birçok devlet adamı da askerin, yazar ve gazetecilerin, çeşitli meslek kuruluşları temsilcilerinin davet edildiği bu toplantıya Celâleddin Arif Bey de İstanbul Baro Başkanı olarak katılır ve bir konuşma yapar. Konuşmasının üzerinde durulmaya değer bölümü şudur: "Millet azmini gösterebilmek için evvelâ kendisini gösterebilecek bir hâle getirilmelidir.

Bu hâl ise Şûrâ'da, millet namına söz söyleyebilecek bir heyetin toplanabilmesidir."[15].

Bir Haber

Sivas Kongresi'nin çalışmalarına başladığı 4 Eylül 1919 Perşembe günü *İkdam* gazetesinde küçük bir haber yayınlanır: "Celâleddin Arif Bey İtalya'dan döndü". Bu haber şunu kanıtlar ki Celâleddin Arif Bey, bütün bu hengâme arasında, meslekî faaliyetlerini de sürdürmekte ve müvekkilleri ile görüşmek üzere yurd dışına da gitmektedir.

1919 Seçimleri

Mehmed Vahideddin, bütün başvurulara ve ricalara rağmen, "Bunlar velinimetlerine karşı bir eser-i vefâ göstermek istiyorlar. Binaenaleyh onlar tarafından ıskat kararına intizar edilmeyerek fesih cihetine gidilmesi daha muvafık olur" düşüncesinden hareketle, 21 Aralık 1918 tarihli Hatt-ı Hümayûnu ile Meb'usan Meclisi'ni feshetmişti[16].

Meb'usan Meclisi'nin yeniden açılması için Heyet-i Temsiliye ve Mustafa Kemal Paşa yoğun bir çaba içine girmiş ve bu amaçlarında başarıya da ulaş-

mışlardı. Fazla değil, Fesih İrade'sinden tam bir yıl sonra, 1919 yılı Aralık ayında milletvekilleri seçimi yapılır. İstanbul seçimleri de 18 Aralık 1919 Perşembe günü yapılır.

Celâleddin Arif Bey'in bu seçimlerde hem Millî Ahrar Fırkası, hem de Osmanlı Çiftçiler Derneği adayı olduğunu az önce belirtmiştik. Yayınlanmış bulunan kararlarına göre, Heyet-i Temsiliye bazı adayların seçilmesi, bazılarının da seçilmemesi için büyük çaba göstermiştir. Celâleddin Bey için, olumlu ya da olumsuz hiçbir kararı yoktur. Buna bakarak, Müdafaa-i Hukuk'un onun seçilmesini istediği anlamı çıkarılabilir[17].

Ahmed Ağaoğlu şöyle der: "İstanbul'a doğru çevrilmiş olan toplara rağmen, İstanbul'daki hükûmet onbir İstanbul meb'usunun tek bir tanesini kendi lehdarları arasından intihap ettiremedi"[18].

Bu suretle, adının önünde İstanbul Baro Başkanı, Mekteb-i Hukuk ve Mülkiye Hukuk-u Esasiye Muallimi gibi büyük sıfatlar bulunan Celâleddin Arif Bey, ikinci seçmenlerden 350'sinin oylarını alarak İstanbul milletvekilliğine seçilmiş olur.

Bu konuda kendisi şunları yazmıştır: "Şahsen namzedliğimi koymadığım hâlde, İstanbul'dan ve ailem ocağı olan Erzurum'dan meb'us intihap olundum"[19].

O, İstanbul milletvekilliğinden çekilmiş ve son Osmanlı Meclisi'ne Erzurum milletvekili olarak girmiştir.

Ankara'ya gitmek sui tefsire uğrar

Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa yeni seçilen milletvekillerinin Meclis'e katılmadan önce Ankara'ya gelerek kendisi ile görüşmelerini istemektedir. Amacı, milletvekillerini genel siyasal ve askerî durum üzerinde aydınlatmak, Meclis'te millî davâya hizmet edecek kuvvetli bir Müdafaa-i Hukuk Grubu oluşturmak ve Meclisin dağıtılması hâlinde milletvekillerini Ankara'da toplanmaya çağırabilmek yetkisine sahip olabilmek için kendisinin Meclis Başkanlığına seçilmesini sağlamaktır.

Birçok milletvekili bu çağrıya uyarak Ankara'ya gelir. İstanbul'dan ise Harbiye Nazırı Cemal (Mersinli) Paşa 1 Ocak 1920 tarihli telgrafı ile, bazı milletvekillerinin kendisine gelerek Ankara'ya gitmenin dışarda ve içerde sui tefsire (kötü yoruma) uğrayacağını, bu nedenle Ankara'ya gitmeyeceklerini söylediklerini bildirir. Mustafa Kemal Paşa sorar: Kimdir bu milletvekilleri? Cemal Paşa, 5 Ocak'ta cevap verir: Hüseyin Kâzım, Celâleddin Arif, Tahsin (Uzer), Hâmid (Hasancan) ve diğerleri...[20]

Bu işte başı Aydın meb'usu Hüseyin Kâzım Bey'in çekdiği anlaşılmaktadır. Hüseyin Kâzım Bey, Vahideddin'in gözde adamı, (Hazine-i Hassa Müdürü) Refik Bey'in -ki sonradan 150'lik listeye alınmışıır- yakın akrabasıdır.

Celâleddin Arif Bey'in bu davranışı, onun düşünce yapısı ve ilerdeki muhtemel tutumu hakkında, Ankara liderlerine ilk izlenimi vermiş olur.

Reis-i Muvakkat (Geçici Başkan)

Meb'usan Meclisi çalışmalarına, 12 Ocak 1920 Pazartesi günü en yaşlı üye Bursa milletvekili İlyas Zühdü Efendi'nin başkanlığında başlar. Vahideddin, hastalığını bahane ederek, açılış törenine katılmaz. Onun, Dahiliye Nazırı şerif (Çavdaroğlu) Paşa tarafından okunan açış konuşmasından sonra, Edirne milletvekili Mehmed Şeref (Aykut) Bey'den başlayarak meb'uslar yemin ederler. Bu ilk oturuma sadece 72 milletvekili katılabilmiştir. Yürürlükteki yasalara göre seçimlerin her yerde aynı gün yapılması zorunluğu yoktur. Bu nedenle bazı il ve sancaklarda seçim sonuçları henüz alınmamıştır. Seçilen milletvekillerinin bazıları da ulaşım güçlükleri yüzünden açılış törenine yetişememişlerdir[21].

Bır süre sonra, en yaşlı üye olarak Meclise başkanlık eden İlyas Zühdü Efendi, rahatsızlığını ileri sürerek bu görevden çekilir. Meclis'te ise, üye tam sayısı bakımından, henüz karar çoğunluğu yoktur. Esasen Müdafaa-i Hukuk'un Meclis'teki en nüfuzlu üyesi Rauf Bey başkanlığa, Mondoros mütareke görüşmelerinden tanıdığı ve güvendiği, Reşad Hikmet Bey'i getirmek istemektedir. Reşad Hikmet Bey[22] ise mide kanserinden muztarip olup Avrupa'da tedavi görmektedir. İşte bu şartlar içinde, Celâleddin Arif Bey 26 Ocak 1920 günü Muvakkat Reisliğe (Geçici Başkan) seçilir.

Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî) Beyannamesi

Ömrü kısa süren son Osmanlı Meb'usan Meclisi'nin gerçekleştirdiği en önemli iş Ahd-ı Millî (Millî Yemin) diye de anılan Misak-ı Millî Beyannamesi'nin kabulü olmuştur[23]. Beyannamenin kabulü (28 Ocak 1920), Celâleddin Arif Bey'in geçici başkanlığına rastlar. O da bunu, aynı gün, hem Heyet-i Temsiliye Reisi Mustafa Kemal Paşa'ya bildirir, hem kamu oyuna duyurur[24]. Genelgesinin dikkati çeken yönü Beyanname'yi imzalayan milletvekillerinin (Müdafaa-i Hukuk) adıyla bir grup kurmuş olduklarının açıklanmasıdır. Oysa Atatürk'ün bütün çabalarına rağmen, grup sonradan bu ad ile değil (Felâhı Vatan) adı altında kurulmuştur.

Adaylıktan Feragat

Avrupa'da tedavi edilmekte olan Reşad Hikmet Bey 28 Ocak günü vapurla İstanbul'a döner ve gelir gelmez Galata rıhtımında Fransız askerleri tarafından tutuklanır. Bir gün sonra da serbest bırakılır. Bu arada Mecliste yeterli çoğunluk da sağlanmış olduğu için hemen başkan seçimine geçilir. İki aday vardır: Reşad Hikmed ve Celâleddin Arif. Yapılan dört oylamada da sonuç alınamaz. Oylar kilitlenmiştir ve her iki aday da eşit oy almaktadırlar. Bunun üzerine Celâleddin Arif Bey şu konuşmayı yaparak adaylıktan çekilir: "Efendiler, devletimizin geçirmekte olduğu bu azim buhran esnasında Meclisimizin Reisinin büyük bir ekseriyetle intihap edilmesi lâzımdır. Onun için namzedliğimi istirdat ediyorum. Bana rey verenlerin Reşad beyefendiye vermelerini hassaten rica ederim". Reşad Hikmet bey, 31 Ocak'ta, oya katılan 115 üyeden 65'inin oyunu alarak meb'usan meclisi reisliğine seçilir.

Felâh-ı Vatan İttifakı

Milletvekillerinin İstanbul'a gelmeleriyle bir grup kurma konusunda sürdürdükleri görüşmeler, 7 Şubat 1920 Cumartesi günü Felâh-ı Vatan İttifakı'nın kurulmasıyla sonuçlanır. Grup başkanlığına da Celâleddin Arif Bey seçilir[25].

Mustafa Kemal Paşa, Anadolu ve Rumeli Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin desteği ile seçildikleri hâlde Meclis'te aynı adı taşıyan bir grup yerine Felâh-ı Vatan Grubunu kuran milletvekillerine çok kızmıştır. Büyük Nutuk'unda grubun adını (Fellâh-ı Vatan) diye telâffuz eder[26].

Grup Başkanı Celâleddin Arif Bey, 3 Mart'da, beraberinde Meclis Başkan Vekilleri Hüseyin Kâzım Bey ve Abdülaziz Mecdi (Tolun) Efendi olduğu hâlde Padişahla görüşmek üzere Yıldız Sarayı'na gider. Rauf Bey aynı gün Mustafa Kemal Paşa'ya çektiği telgrafta" Grup reisi ile Meclis reis Vekilleri Saray'a gönderildi" der[27].

Ziyaretin amacı, Padişahın, o gün istifa etmiş olan Sadrıâzam Ali Rıza Pa-

Celâleddin Arif'in babası Mehmet Arif Bey.

şa'nın yerine yeniden Tevfik (Okday) Paşa'yı veya Damad Ferid Paşa'yı sadarete getirmesini önlemektir.

Vahideddin, meşgul olduğunu bildirerek, heyeti kabul etmez ve ne diyeceklerse Başkâtip Ali Fuad (Türkgeldi) Bey'le Başmâbeyinci Ömer Yâver Paşa'ya söylemelerini ister.

Rauf Orbay, Grup Reisi ile Başkâtip arasında geçen konuşmayı şöyle anlatır:

"Celâleddin Arif Bey, bütün grup adına konuşarak, millî teşkilâtın Padişaha sadakatini, vatanî maksadlarını ve Misâk-ı Millî esaslarını izah ile, kabinenin istifası meselesinde netice olarak der ki:

...Padişah, Hükümet Reisi ve Şeyhülislâmı bizzat seçmek hakkına mâliktir. Fakat buna karşılık meclisin de hükûmete itimad veya itimadsızlık reyi vermek salâhiyeti vardır. Memleketin ise, şu sırada bir hükûmet buhranına tahammülü yoktur. Böyle bir hâlin olmaması için, Padişahın iyi düşünüp, Meclis ve çoğunluğun fikrini hesaba katması lâzımdır. Ferid Paşa ve yârânını ve hatta Tevfik Paşa'yı sakın seçmemelidir. Yoksa neticesi mutlaka buhrandır. Zaten tecrübe de edilmiştir.

Celâleddin Arif Bey'in bu sözlerini Padişaha bildiren Başkâtip, çok geçmeden şu cevabı getirmiştir:

Bütün mebuslara selâm... Ahvâl ve vaziyetin vahametini ben de onlar kadar müdrikim. Hâl ve vaziyetin icabına göre birisini intihap edeceğim. Onun salâhiyetine tecavüzle arkadaşlarını intihabına müdahale edemem. Ancak ona Meclis'te ekseriyet grubu ile anlaşmasını tavsiye edeceğim"[28].

Meb'usan Meclisi Reisi

Reşad Hikmet Bey, mide kanserinden kurtulamıyarak, 28 Şubat'ta ölür. Onun yerine 4 Mart Perşembe günü, oylamaya katılan 110 milletvekilinden 80'inin oyunu alarak Celâleddin Arif Bey seçilir. Seçiminden önce Rauf Bey'le aralarında geçen görüşme ilginçtir.

Rauf Bey, "Biz öyle bir Reis isteriz ki kendisine Meclisi buradan kaldırıp Ankara'da içtima ettirmeği söylediğimiz vakit, Reis hemen bunu kabul etmelidir" der.

Celâleddin Arif Bey de "Rauf Beyefendi, ben başkasının sözü ile hareket edebilecek bir adam olsaydım İttihadçılar beni çoktan o mevkie getirirlerdi. Ben menafii memleketi orada görürsem, sizin sözünüzü beklemeden bu işi yaparım. Fakat emir altında yürüyemem. Ancak, bana böyle bir hareketin lüzumu kat'isini ısbat edecek olursanız, anud (inatçı) değilim" cevabını verir[29].

Genel kanı, onun, dağıtılması hâlinde Meclis'i Anadolu'da bir yerde toplanmaya çağıracağı vaadinde bulunduktan sonra Reisliğe seçildiğidir[30].

"Meclis-i Meb'usan Reisi Kulları Celâleddin Arif"

Mebusan Meclisi reisi Celâleddin Arif Bey Padişah tarafından 6 Mart Cumartesi günü kabul edilir. Beraberinde gene Reis Vekilleri vardır. O, bu kabulden yararlanarak Müdafaa-i Hukukun görüşlerini, Meclisin hâlet-i ruhiyesini (ruhsal durum) Vahideddin'e bir kez daha arz etmekle görevlendirilmiştir.[31] Meclis Reisi, sözlerini belgelemek için Padişaha bir de yazılı rapor sunar.[32] Raporun altındaki imza şöyledir: "Meclis-i Meb'usan Reisi Kulları Celâleddin Arif"

"Ben şimdilik başımın çaresine bakacağım"

İstanbul, 13 Kasım 1918 gününden beri fiilen işgal altındadır. 16 Mart 1920 Salı günü ise sabah saat 10'dan itibaren, resmen ve takviyeli olarak işgal edilir.

O sabah, çoğu, olaylardan habersiz, milletvekilleri birer ikişer Fındıklı'daki Meb'usan binasına gelmeye başlarlar. Az sonra büyük bir telâş içinde Celâleddin Arif Bey de gelir ve umuma hitaben yazılmış bir pusula bırakarak or-

tadan kaybolur. İkinci Reis Vekili Abdülaziz Mecdi Tolun'un evrakı arasında bulunan bu tezkere aynen şöyledir:

"Muhterem Efendilerim,

Bugün alessabah benim Beyoğlu'ndaki yazıhaneme Fransız veya İngiliz polisleri taarruzla, kapıyı kırarak, içeri girmişler, beni aramışlar. Bittabi yazıhanemde değildim. Büyük bir resmi almışlar ve gitmişler. Bendeniz haber alınca doğru Meclise geldim. Şimdi saat ona on var. Ne sadrıâzamı, ne de Harbiye Nazırını mevkilerinde bulamadım. Dün Sadrıâzama işi bildirmiştim. Teşebbüsat galiba kâfi derecede yapılmamış. Birçok meb'us arkadaşlarımın da tevkif olunacağına ihtimal veriyorum. Mabeyn Başkâtibine meseleyi anlattım. Tevkif olunup ifayı vazifeden mahrum kalmamak için, ben de şimdilik başımın çaresine bakacağım. Vazifeyi ifa buyurunuz. Rüfekadan tevkif olunanların ailelerine verilmek üzere tahsisatdan bakiye kalanları da lütfen veriniz. Şimdilik Allahaısmarladık, Efendilerim"[33].

Meclis binasına gelen İngiliz askerleri başta Rauf ve Kara Vasıf olmak üzere bazı milletvekillerini alıp götürmek isterler. Bu, orada bulunan milletvekilleri arasında büyük bir galeyan yaratır. Meclis Muhafız Bölüğü'nün İngiliz askerlerine karşı direnmesini isterler. Ancak "Reis Celâleddin Arif Bey'in Meclisten ayrılırken böyle bir ihtimali düşünerek ne maksadla olursa olsun silâh kullanılmaması emrini vermiş olduğu anlaşıldığından muhafız kıt'ası âtıl bir vaziyette kalır"[34].

---

[1] Hasan Tahsin Okutan, *Şebinkarahisar Tarihi*, s.263-264.

[2] Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun. Hayatı ve Şahsiyeti* (İstanbul 1942), s.122, not 1. Karacehennem İbrahim Sokağı'nın yeri için bk. Osman Ergin, *İstanbul Şehir Rehberi* (İstanbul 1934), Plan 2.

[3] Gazi Ahmed Muhtar Paşa için ansiklopedilerden ayrı olarak bk. 1-İbnülemin Mahmud Kemal İnal, *Osmanlı Devrinde Son Sadrıâzamlar*, s.1805-1868, 2-Dr. Rifat Uçarol, *Gazi Ahmed Muhtar Paşa. Bir Osmanlı Paşası ve dönemi* (İstanbul 1976).

[4] Gazi Ahmed Muhtar Paşa'nın torunu, Mahmud Muhtar Paşa'nın kızı Prenses Emine Fuad Tugay, Mehmed Arif Bey'den "Büyükbabamın mülkî (sivil) memurlarından ve arkadaşlarından" diye söz etmektedir. Bk. *Three Centuries in Family Chronicles of Turkey and Egypt* (Londra 1963), s.18.

[5] Mehmed Arif Bey için bk. 1-*Türkiye Ansiklopedisi*, Cild 4, s.122-123, 2-*Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklepodisi*, Cild 6, s.197, 3-Dr. Nusret Karasu, "Merhum Mehmed Arif" *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi* (Ankara 1968), s.258-159, 4-Mehmed Arif, *Başımıza Gelenler* (İstanbul 1973 basımı), s.6-7.

[6] Dr. Fethi Erden, *Türk Hekimleri Biyografisi*, İstanbul 1948, s.296-297 ve Dr. F.N.Uzluk, "Dr.Necmeddin Arif Bey", *Çeşitli Yönleri ile Erzurum ve Çevresi* (Ankara 1968), s.260-262.

[7] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara 1968-1969), Cild II, s.956.

[8] Kitaplarından birçoğu Türkçeye çevrilmiş olan Emile Boutmy için bk. *Grand Larousse Encyclopédique*, Cild II, s.317. Celâleddin Arif Bey'in daha çok Boutmy'nin *Etudes de Droit Constitutionnel. France-Angleterre-Etats Unis* adlı kitabından yararlandığı anlaşılmaktadır. Emile Boutmy'nin Türkçeye çevrilen kitap ve makaleleri ile C.Arif'in ders kitapları hakkında bibliyografya bilgileri için bk. 1-"Millî Kütüphane Arap Harfli Turkçe Kitaplar Katalogu", Cild 1, s.306-307 ve s.330-331, 2-Yasar Karayalçın ve Ahmed Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası*, Ankara 1972.

[9] Dr.Rıza Nur, *Hayat ve Hatıratım* (İstanbul 1967), Cild 1-2, s.283.

[10] Osmanlı Ahrar Fırkası için bk. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler* (İstanbul 1984), Cild 1, s.142-170.

[11] Marienbad. Almanya'nın Bohemya Eyaleti'nde kaplıcaları ile ünlü tedavi şehri. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra Çekoslovakya sınırları içinde kalmış ve adı Marianske-Lazne olarak değiştirilmiştir.

[12] *Yeni Gün*, 26 Mart 1932, Sayı 419.

[13] Esad Cemal Paker, *Siyasî Tarihimizde Kırk Yıllık Hariciye Hatıraları* (İstanbul 1952), s.100.

[14] Bütün bu kuruluşlar hakkında ayrıntılı bilgiler için bk. Prof.Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasî Partiler* (İstanbul 1952) ve *Türkiye'de Siyasal Partiler* (Istanbul 1986), Cild II.

[15] Prof.M.Tayyib Gökbilgin, *Millî Mücadele Başlarken*, (Ankara 1959), Birinci Kitap, s.102-103.

[16] Ali Fuad Türkgeldi, *Görüp İşittiklerim* (Ankara 1951), s.169.

[17] Prof. Bekir Sıtkı Baykal, *Heyet-i Temsiliye Kararları* (Ankara 1974), T.T.K. Yayını.

[18] Ahmed Ağaoğlu, *İhtilâl mi, İnkılâp mı?* (Ankara 1942), s.26.

[19] *Yeni Gün*, 28 Mart 1932, Sayı 421.

[20] Gazi Mustafa Kemal (Atatürk), *Nutuk*, Cild 1, s.244 ve 246. *Nutuk*'tan alıntılar ve ona göndermelerde üç cildlik 1934 basımı kullanılmıştır. Bundan sonra sadece Nutuk diye belirtilecektir.

[21] Açılış töreninin ayrıntıları ve o gün yemin edenlerin adları için bk. *Tasviri Efkâr*, 13 Ocak 1920.

[22] Reşad Hikmet Bey, Mahkeme-i Temyiz (Yargıtay) Başkanlarından Ahmed Hikmet Bey'in oğlu olup 1876 (1292) yılında İstanbul'da doğmuştur. Galatasaray Lisesini bitirdikten sonra 1895 (1311) de devlet memurluğuna Tahrirat-ı Hariciye Kaleminde başlamıştır. Viyana, Berlin ve Paris elçiliklerinde müsteşarlık yapmıştır. 3 Mart 1913'de (18 Şubat 1329) Hariciye Nezareti Musteşarı olmuş, bu görevde iken Mondros mütareke görüşmelerine katılmış, Osmanlı delegesi olarak Rauf (Orbay) ve Sadeddin (Güney) ile birlikte mütareke anlaşmasını imzalamıştır. Mütareke dönemi içinde Nezaret Müsteşarlığından azledilmiştir. 18 Aralık 1919'da İstanbul milletvekilliğine, 31 Ocak 1920'de Meb'usan Meclisi Reisliğine seçilmiş, muztarip olduğu mide kanserinden kurtulmayarak 28 Şubat 1920 günü İstanbul Tıb Fakültesi Hastahanesinde vefat etmiştir.

[23] Millî Misak'ın tarihçesi için bk. 1- Faik Reşid Unat, "Misak-ı Millî (Ahd-ı Millî) Beyannamesi", *Aylık Ansiklopedi*, Cild I, s.92-93, 2-G. Jaschke, "Zur Geschichte des turkischen Nationalpakts", *Mitteilungen des Seminars für Orientalische Sparchen*, Yıl XXXVI, s.101-116, 3-Nejat Kaymaz, "Misak-ı Millî Üzerinde Yapılan Tartışmalar Hakkında", *VIII. Türk Tarih Kongresi. Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara 1983), Cild III, s.1941-1958. 4-Aynı yazarın Tarih ve Toplum'da çıkan yazı dizisi.

[24] *Atatürk Özel Arşivi'nden Seçmeler* (Ankara 1981), s.113-119.

[25] Felâh-ı Vatan İttifakı'na giren milletvekillerinin adları ile Program diyebileceğimiz İttifakname ve Dahilî Nizamname için bk. Tülây Duran, Son Osmanlı Meclis Meb'usanında Felâhı Vatan İttifakı. *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Cild 11-12 Sayı 61 (Ekim 1972), s.12-21.

[26] *Nutuk*, Cild 1, s.259.

[27] *Nutuk*, Cild 3, s.285.

[28] "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cild 3, s.273.

[29] *Yeni Gün*, 29 Mart 1932, Sayı 422.

[30] Tarık Zafer Tunaya, "Osmanlı İmparatorluğu'ndan TBMM Hükümeti Rejimine Geçiş", *Muammer Raşid Sevig'e Armağan* (İstanbul 1956), s.359.

[31] Mazhar Müfid Kansu, *Erzurum'dan Ölümüne Kadar Atatürk'le Beraber* (Ankara 1968), Cild 2, s.549.

[32] Bk. *Nutuk*, Cild 3, s.287-288 ve M.M Kansu, Cild 2, s.549-550.

[33] Osman Ergin, *Balıkesirli Abdülaziz Mecdi Tolun. Hayatı ve Şahsiyeti* (İstanbul 1942), s.112.

[34] "Rauf Orbay'ın Hatıraları", *Yakın Tarihimiz*, Cild 3, s.277.

Yaşayan Türkologlar: XVI

Avigdor Levy ile söyleşi

METE TUNÇAY

Kısa yaşam öykünüzü anlatır mısınız?

1933'te Tel Aviv'de doğdum ve orada büyüdüm. Askerliğimi yaptıktan sonra kısa bir süre tarımda, bir kibbutz*'da çalıştım. 1956 yılında Kudüs'teki Hebrew** Üniversitesi'ne yazılarak Orta Doğu İncelemeleri okudum. 1959'da toplumsal bilimler lisansı almış olarak Boston'a gittim ve orada, önce Brandeis Üniversitesi'nde, sonra da Harvard Üniversitesi'nde olmak üzere İslâm dini ve Orta Doğu üzerinde çalışmayı sürdürdüm. Doktoramı 1968'de Harvard'da tamamladım ve arkasından İsrail'e dönerek 1968'den 1976'ya kadar Tel Aviv Üniversitesi'nde öğretim görevinde bulundum. Bu dönem içerisinde Chicago Üniversitesi'ne Harvard Üniversitesi'ne misafir öğretim görevlisi olarak atanmalarım oldu. 1976'da Brandeis Üniversitesi benden İslâm ve Orta Doğu İncelemeleri konusunda bir program geliştirmemi ve yönetmemi istedi. O vakitten bu yana da oradayım.

Osmanlı ve Türk tarih incelemelerine ilgi duymanız nasıl oldu?

Osmanlı tarihinin beni çekmesi esas olarak İslâm Kültürüne, özellikle bu kültürün Orta Doğu bağlamına olan genel ilgimin bir uzantısıdır. Çalışmalarımın çoğu Osmanlı tarihi alanında olmakla birlikte, Orta Doğuyla ilgili belli sayıda konuya, özellikle modern Arap siyasal tarihine, öğretim ve araştırma yönü dahil, etkin bir ilgi duyduğumu belirtmeliyim. Fakat genel olarak İslâm uygarlığı ve tarihinin daha geniş yönleri üstüne bilgimi artırdıkça, Osmanlı kurumları, toplumu ve kültürü de o ölçüde beni kendisine çekti.

İlgimi ilk uyandıran, eski bir öğretmenimdi. Çok seçkin bir bilim adamı olmasının yanısıra aynı zamanda mükemmel bir öğretici olan İsrailli Osmanlı Uzmanı müteveffa Profesör Uriel Heyd'in öğrencisi olmak gibi bir şansım oldu. Dersleri ve seminerleri çok ilgi çekiciydi. Kendisi herşeyin üstünde de oldukça karizmatik bir simaydı. Osmanlı konularına olan ilgimi onun sayesinde edindim. Bununla birlikte, geriye bakınca bunun yalnızca bir ilk itki olduğunu söylemem gerekir. Konunun kendisini ilginç bulmadıkça insanın bir konuya sürekli bir ilgi beslemesi olanaksızdır.

Osmanlı kültüründe ilginç bulduğum pek çok yön olmakla birlikte beni herşeyden çok cezbeden, Osmanlı becerisi olmuştur. Osmanlılar işlerin nasıl yürütülebileceğini bilen büyük idareci ve büyük örgütçülerdi. Pek çok durumda mevcut kurumları alarak bunları ilk modellerinden çok çok üstün duruma getiren bir biçimde geliştirmiş ve yetkinleştirmişlerdir. Osmanlı imparatorluğu en parlak döneminde görkemli bir biçimde örgütlenmiş ve yönetilmiştir; bu özellikler ve ustalıklar, "gerileme dönemi" dediğimiz dönemde bile tümüyle kaybolmamıştır.

Örneğin, Osmanlı hukuk sistemi, sosyopolitik örgütün bütününün temel özelliklerinden bazılarını yansıtmıştır. Osmanlı hukuk sisteminin temeli doğal olarak, çerçeveyi ve yol gösterici ilkeleri veren İslâm Kutsal Hukuku *Şeriat*'tı. Bununla birlikte gerçekte, siyasal ve toplumla ilgili işlerin gündelik yönetimi, lâik nitelikli bir tamamlayıcı yasa sistemi getiren düzenlemelerle (kânûn) oluyordu. Sistem hem yararcı (pragmatik) hem de esnekti. Yararcılığı, geçerli olan koşulları, uygulamaları, gelenek ve görenekleri gözönüne alması olgusundan ileri geliyordu.

Yeni koşullara uyum sağlamak üzere değiştirilebilmesi ve sık sık da değiştirilmesi anlamında da, esnekti.

Yararcılık, Osmanlı başarısı ve sürekliliğinin anahtarıydı. Osmanlıların kendi inançları, ülküleri ve ilkeleri olduğu kuşkusuzdur. Fakat aynı zamanda da ayrışık (heterojen) bir toplumun yalnızca ideoloji ile yönetilemeyeceğini ve ilkelerin gerçeklikle uyumlaştırılması gerektiğini anlamışlardı. Osmanlı yararcılığı konusunda en iyi bulduğum örneklerden birisi, 1826 yılında, düzenli Osmanlı ordusuna Hıristiyan rahiplerin alınmasıydı. Resmî yönetmeliğe göre, bu önlemin genel amacı, "... din düşmanlarına galibiyet ve îlâ-yı kelime-yi Allah"tı (Tanrı sözcüğünü yüceltmek). Yönetim bu özel anda, düzenli süvari sınıfına bir kaç yüz Hıristiyan Kazağın alınmasının bu davaya hizmet edeceğine inanıyordu. Ve tıpkı Müslüman birliklerinin büyük çoğunluğunun dinsel gereksinmelerine hizmet için ordunun asker imamlar alması gibi, Hıristiyan askerlerin ruhsal iyiliği için de Hükûmet tarafından beslenmek, giydirilmek ve ücreti ödenmek üzere resmî ordu rahipleri sağlamak gerektiği kabul edilmişti.

Hukuka saygı ile birleşen yararcılık, Osmanlı toplumuna hoşgörülü ve bütün olarak liberal bir nitelik vermişti. Hemen tüm büyük Osmanlı kentleri ile küçük kentlerin çoğunun nüfusu etnik ve dinsel bakımdan çeşitlilik gösteriyordu. Çeşitli topluluklar arasında karşılıklı sosyal ve kültürel etkileşim az olmuş olabilirse de, bunlar büyük ölçüde barış ve karşılıklı saygı içerisinde yaşamışlardır. Biribirleriyle iş yapmışlar, biribirine yakın oturan iyi komşular olarak yaşamışlar ve genellikle işlerini "yaşa ve bırak yaşasın" ruhu içerisinde yürütmüşlerdir. Kuşkusuz sistemin iyi yürümediği sorunlu dönemler olmuştur. Ne var ki yüzyıllar süren iyi Osmanlı idaresi düşünüldüğünde, Osmanlı sisteminin Orta Doğu'ya bu bölgenin daha önce ya da Osmanlıdan bu yana görmediği uzun istikrar ve gönenç dönemleri sağladığı açıktır.

Akademik çalışma alanınızda şimdiki durumun bir değerlendirmesini yapar mısınız?

Geçen onbeş-yirmi yıl içerisinde, Osmanlı tarihi alanı hatırı sayılır bir gelişmeye tanık oldu. Fakat örneğin Avrupa tarihi ile karşılaştırıldığında, hâlâ az gelişmiştir ve yapılacak şeyler çoktur. Bir yandan, bu alanda çalışan bilim adamı sayısının bizzat Türkiye'de ve diğer ülkelerde, hemen hemen her yerde artmış olduğunu görmek cesaret vericidir. Çeşitli Avrupa ülkelerinde, özellikle güçlü ve artan bir ilgi olduğu kanıtlanmıştır. Tüm bunlar bilimsel gazete ve örgütlerin çoğalması sonucunu vermiştir. Ustelik, bugünkü araştırmaların çoğu toplumsal ve ekonomik tarihin yeni alanlarında yapılmakta ve genç bilim adamlarının bazıları toplumsal bilimlerden alınan yeni yöntemler kullanmaktadır. Öte yandan ise, bazı sorunlar sürmektedir. Son zamanlardaki gelişmeye karşın, bu alan henüz "olgunlaşmamış", başka bir deyişle, ikincil uzmanlık alanlarının açıklıkla tanımlandığı ve bu alanlarda çalışan bilim adamlarının, örneğin uzmanlaşmış toplantı ve yayınlar yoluyla anlamlı bir biçimde karşılıklı etkileşimde bulunabildiği bir duruma ulaşılmamıştır. Ayrıca, bu alanda etken olan çeşitli bilimsel örgütler arasında pek az işbirliği ya da eşgüdüm göze çarpmaktadır. Örneğin geçen yaz, kısa bir süre içerisinde, Almanya, Macaristan ve Türkiye'de üç önemli konferans düzenlenmiştir. Bu toplantıların zaman planı daha iyi eşgüdümlenmiş olsaydı, daha çok sayıda bilim adamı katılabilirdi. Bunlar belki de bu alanın büyüme sıkıntılarından bazılarıdır.

Süren daha başka sorunlar: Türk arşivlerine ve bazı kitaplıklara erişim hâlâ kısıtlanmış durumdadır ve bilim adamlarının gereksiz bürokratik engellere karşı savaşmak için değerli zamanlar harcamaları gerekmektedir. Ayrıca, Türkiye ile diğer ülkeler arasında, yeterli düzeyde bilim adamı değiştokuşu yapılmasını özendirmeye yetecek tesis ve fonlar hâlâ bulunmamaktadır. Yakınlarda, Washington'da Türk Araştırmaları Enstitüsü'nün kurulması bu durumu bir miktar iyileştirdiyse de, daha fazla şeyin yapılmasına gerek vardır.

Türkiye'ye ilişkin (hoş veya üzücü) kişisel anılarınız var mı?

1964 yılından bu yana Türkiye'yi düzenli olarak ziyaret ederim. Evet, bazen otobüste itilip kakıldığım ve bazı memurlardan umursamazlık gördüğüm oldu. Ama bunlar her yerde olabilecek küçük olaylardı. Türkiye'den bende kalan önemli anıların hemen hepsi hoş anılardır. Bütünüyle, Türk halkını nazik ve konuksever, ülkelerini güzel ve ziyaret edilecek il-

Bibliyografya

YAYIN LİSTESİ

"Birinci Dünya Savaşının Morgenthau Barış Misyonu" (İngilizce özetli, İbranice), *Hamizrah Hehadash,* İsrail Doğu Derneği'nin üç aylık yayın organı, cilt XVI (1966), s.58-63.

"The Officer Corps in Sultan Mahmud II's New Ottoman Army, 1826-1839" (II. Mahmud'un Yeni Osmanlı Ordusunda Subaylar, 1826-1839), *International Journal of Middle East Studies,* cilt II (1971), s.21-39.

"The Ottoman Ulema and the Military Reforms of Sultan Mahmud II" (Osmanlı Uleması ve II. Mahmud'un Askerî Reformları), *Asian and African Studies,* cilt, VII (1971), s.13-39. İbranice olarak da, G.Baer (der.), *Müslüman Dünyada Ulema ve Dinin Sorunları* içinde, Magnes Press, Kudüs, 1971, s.140-157.

Ortak kitap: "Soviet Policy, the Syrian Communists and Intra-Ba'thi Politics (1963-1971)" (Sovyet Politikası, Suriye Komünistleri ve Baas İçi Politikalar (1963-1971), *Occasional Papers Series,* Shiloah Araştırma Merkezi, Tel Aviv, Aralık 1971, s.41.

"Suriye" S. Shimony ve E. Levine (der.) *Orta Doğu Siyasal Sözlüğü* (İbranice ve İngilizce baskılar) içinde, Jerusalem Publishing House, Kudüs, 1972; gözden geçirilmiş baskı Quadrangla Press, New York, 1974, s.373-382. Ayrıca çağdaş Suriye konusunda çok sayıda madde başlığı.

Encyclopaedia Hebraica (Massada Press, Kudüs) içinde Osmanlı tarihi ve kurumları konusunda çok sayıda madde başlığı.

Ortak pazar: D. Dishon ve çalışma arkadaşları (der.), *Middle East Record-1968* (Orta Doğu Dosyası-1968) içinde "Suriye" başlıklı bölüm, İsrael Universities Press, Kudüs, 1973, s.711-741.

"The Communists and the Ba'th Power Struggle in Syria, 1966, 1970" (Suriye'de Komünistler ve Baas İktidar Mücadelesi, 1966-1970), M. Confino ve S.Shamir (der.), *The USSR and the Middle East* (SSCB ve Orta Doğu) içinde, Israel Universities Press, Kudüs, 1973, s.395-418

"The *Eshkenji* Project-an Ottoman Attempt at Gradual Reform, 1826" (Eşkinci Projesi-Tedrici Reform Konusunda bir Osmanlı Girişimi, 1826) *Abr-Nahrain,* cilt XIV (1973-74), s.32-39.

Ortak yazar: "Arab-Israeli Conflict Four: a Preliminary Assessment" (Dördüncü Arap-İsrail Çatışması: bir Ön Değerlendirme), *Naval War College Review,* Ocak-Şubat 1974, s.7-16, Japonca olarak da, *Sekai Shuno* içinde, Mart 1974 s.40-50.

"Orta Doğu ve Uluslararası Sistem, 1967-1973" (İbranice), *Occasional Papers Se-*

ginç yerlerle dolu, yiyeceklerini nefis buluyorum ve herşeyden öte de, burada pek çok kişisel iyi dostum var. Açıkçası, Türkiye'ye gelmekten hoşlanıyorum. Hâlâ çok miktarda yoksulluk ve başka sorunlar olmakla birlikte, ortalama insanın genel gönenç ve mutluluğunun durmadan artmış olduğu yadsınamaz. Türkiye'nin durumu komşularından bazılarıyla karşılaştırıldığı zaman bu durum daha da etkileyici olmaktadır. Artan gönenç yalnızca büyük kentlerde değil, köylük kesimlerde de göze çarpmaktadır. Geçenlerde Göreme ve Kayseri'ye yaptığım bir yolculukta, kırsal alanların gelişmesi, tarımın yaygınlaşması ve yeni, daha iyi konutlar, modern kamu tesisleri biçimindeki pek çok gönenç işareti, beni etkiledi.

Geçen Eylül ayındaki ara seçimleri gözlemlemekten özel olarak memnun oldum. Basının ve özellikle televizyonun seçimleri iyi ve enformatif bir biçimde izlediğini düşündüm. Televizyonda, aralarında köylü ve kasabalı yaşlı ve yoksul kimselerin de bulunduğu oy verenleri izlerken, ortalama insanın oy hakkından hem memnun olduğu hem de bunu ciddiye aldığı izlenimini edindim. Demokratik sürece olan bağlılıklarının sarsılmamış olduğu açıktı.

Bir yabancı olarak, Türkiye'nin tüm sorunlarını ve güçlüklerini iyi tanımamam olasıdır. Fakat farklı pek çok toplumu, kültürü ve siyasal rejimiyle Islâm dünyasının bütününe dışardan bakan birisi olarak, dünyanın, insan türünün çok önemli bir bölümünü kapsayan bu kısmının bugün iki kutbun arasında uzanması dikkatimi çekmiştir. Bir yanda lâik, demokratik, açık ve ileri-düşünceli Türkiye vardır, öte yanda ise, İran. Bu iki toplumun erdemleri konusunda karşılaştırma yapmak bile gereksizdir.

Şimdi ve gelecekteki araştırma projelerinizi anlatır mısınız?

Bu sıralarda ilk kuşak modern Osmanlı subayları üzerine, toplumsal tarih açısından bir çalışma hazırlamaya girişmiş durumdayım. "İlk kuşak modern Osmanlı subayları" ile ne kasdettiğimi açıklamam gerekebilir. Kasdettiğim, Yeniçeri ocağının ve eski düzenin çoğu yanlarının [illegible] hemen sonra, 1820'lerin sonu[illegible] 1830'larda hizmet veren subay kuşağı yirminci yüzyıla kadar yaşayan modern Osmanlı ordusu, o sıralarda kurulmuştur. Yeni orduyu daa önceki askersel örgütlerden ayıran en önemli özellik, elemanlarını özgül gruplardan çok genel Müslüman halktan alması anlamında bir halk ordusu olmasıydı. Benim çalışmam 3.[illegible] kadar subayla ilgili olarak arşivlerde varlığını sürdürmüş olan kişisel verilere dayanmaktadır. Bu çalışmanın bize, bu kimselerin geçmişleri ve işe alınma, atanma ve terfi düzenleriyle ilgili olarak bir şeyler anlatacağı umudundayım.

Bunun yanısıra, halen Brandeis Üniversitesi'nde 1987 Mayısı'nda yapılmak üzere Osmanlı imparatorluğundaki Yahudiler konulu bir konferans düzenlemeye girişmiş bulunuyorum. Konu ilk bakışta anasantrik ve cemaatçı gözükebilir. Ama bunun yalnızca Yahudi tarihine değil, Osmanlı ve Türk toplumsal tarihine de katkı oluşturmasını hedefliyoruz. Ve Osmanlı toplumunun geleneksel bir kalıp içerisinde kurulmuş çoğulcu bir toplum olduğu gözönünde bulundurulduğunda, konferansın da genel olarak çoğulcu toplumların incelenmesine bir katkı oluşturmayı başaracağını umuyoruz.

Son yıllarda, Osmanlı imparatorluğundaki Yahudi yaşamı ve kurumları ve Yahudi topluluklarının yönetimle ve [illegible] şuları ile ilişkileri ve karşılıklı etkileşimleri üzerine bir hayli araştırma yapılmıştır. Bu alanın kendisi bugün önemli ve gittikçe büyüyen bir çalışma alanı durumuna gelmiştir ve genel olarak Osmanlı toplumunun incelenmesine de katkıda bulunmuştur. Mayıs'ta yapılacak olan toplantı bu konuda şimdiye değin yapılmış konferans olacaktır.

Bunun yanısıra, Yahudi tarihi için kesinlikle çok önemli olan bir yıldönümüne yaklaşıyoruz. Yahudiler 1492 yılında uzun yüzyıllar yaşamış ve zengin bir kültür geliştirmiş oldukları İspanya'dan sürülmüşlerdi. (Sefardi Yahudileri diye anılanen) İspanyol Yahudilerinin çoğu Osmanlı imparatorluğunda kendilerine sığınak bulmuşlar, iyi karşılanmışlar ve orada yaşamlarına, gelişmelerine ve kendi benzersiz kültür miraslarını sürdürmelerine izin verilmiştir. Konferansın amaçlarından birisi bu olayların beş yüzyılını yıldönümünü, gelecekteki bilimsel sonuçlar için, 1992'de günlemektedir. Her durumda, Mayıs 1987 konferansımıza Türkiye, Avrupa, İsrail ve ABD'den yüz kadar bilim adamının katılacağını bekliyoruz.

* İsrail'de kollektif çiftlik (-çn.)

** İbrani (-çn.)

ries, Shiloah Araştırma Merkezi, Tel Aviv, Temmuz 1974, s.18.

"Israel and the Changing Equation of the Arab-Israeli Conflict" (İsrail ve Arap-İsrail Çatışmasının Değişen Eşitliği), A.Levy (der.), *The Arab-Israeli Conflict: Risks and Opportunities* (Arap-İsrail Çatışması: Rizikolar ve Olanaklar), içinde STRATIS-Tel Aviv, 1975, s.111-141.

Arabic Grammer: The Verb; A Handbook for Students (Arapça Dil Bilgisi: Fiil; Öğrenciler İçin El Kitabı), Brandeis Üniversitesi, 1979; i+24 s.

"Ottoman attitudes to the Rise of Balkan Nationalism" (Yükselen Balkan Ulusçuluğu karşısında Osmanlı Devletinin Tavrı), Bela K. Kiraly ve Gunther E. Rothenberg (der.), *East Central European Society and War* (War and Society in East Central Europe) (Merkezî Doğu Avrupa'da Savaş ve Toplum), cilt I, Columbia University Press, 1979, s.325-45.

"Formalization of Cossack Service under Ottoman Rule", (Osmanlı Yönetimi Altında Kazak Hizmetinin Resmîleştirilmesi) Gunther E. Rothenberg ve arkadaşları (der.), *East Central European Society and War (War and Society in East Central Europe, cilt II),* Columbia University Press, 1982, s.491-505.

"Military Reform and the Problem of Centralisation in the Ottoman Empire in the Eighteenth Centry" (Osmanlı İmparatorluğunda Onsekizinci Yüzyılda Askerî Reform ve Merkezileştirme Sorunu), *Middle Eastern Studies,* cilt 18 (Temmuz 1982), s.227-49.

"Contribution of Zaporozhian Cossacks to Ottoman Military Reform -Documents and Notes" (Zaporo]ez Kazaklarının Osmanlı Askerî Reformuna Katkısı- Belgeler ve Notlar), *Harvard Ukrainian Studies,* cilt VI, (1982), s.372-413.

"Mahmud II", *The Encyclopaedia of Islam* (Yeni Baskı), Cilt VI (1986), s.58-61.

DERGİ MAKALELERİ

Thomas M. Barker, *Double Eagle and Crescent: Vienna's Second Turkish Siege* (Çift Kartal ve Hilâl: Türklerin İkinci Viyana Kuşatması); *Hamizrah Hehadash (Hamiz)* içinde, cilt 23 (1973), s.90-92.

John S. Badeau, *The American Approach to the Arab World* (Arap Dünyasına, Amerikan Yaklaşımı); *Hamiz* içinde, cilt 23, s.95-100.

Stanford J.Shaw, *Between Old and New; the Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807;* (Eski ile Yeni Arasında: III. Sultan Selim dönemi Osmanlı İmparatorluğu, 1789-1807); *Hamiz* içinde, cilt 23, s.215-18.

Merkezde İktidar Politikaları, 1808-1812 Osmanlı Padişahlığının Silkinişi

AVIGDOR LEVY

Hacettepe Üniversitesi Türkiye ve Orta Doğu Araştırmaları Enstitüsü'nce düzenlenen Türkiye'nin Toplumsal ve Ekonomik Tarihi (1071-1920) Konulu Birinci Uluslararası Kongre'ye sunulan bildirinin çevirisi.

Yarım yüzyıl boyunca İstanbul siyasal sahnesinin yakından ve sıklıkla da birinci elden gözlemcisi olmuş ünlü Britanya Büyükelçisi Sir Stratford Canning, 1808 yılında, Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasal düzeninin "kendisini yıpratmış olduğu"[1] sonucuna varıyordu. Güçlü yerel iktidar sahiplerinin artan bağımsızlık ve cüretlerinin tersine Merkezin azalmakta olan yetkesi imparatorluğun parçalanması sonucunu vermek gibi bir tehdit taşıyordu. Bizzat İstanbul'da siyasal iktidar yerleşik yönetim organları eliyle değil, meşruluk dışı güçler tarafından kullanılıyordu. IV. Mustafa'nın saltanat dönemiyle (Mayıs 1807-Temmuz 1808) çağdaş olan tarihçi Şanizade'ye göre, devlet işleri "ulema zümresinin müdafaası ve yeniçerilerin tegallûp ve i'tilâsı ile" yürütülmekteydi.[2] Padişahın sarayı yönetim sürecinden neredeyse dışlanmış durumdaydı. Bu durum, padişahların etkin yönetimden çekilmeleri biçimindeki uzun tarihsel sürecin en üst noktası gibi gözükmektedir. Padişahların geri çekilmesi, yetkenin parçalara ayrılmasına, merkezî yönetimin zayıflamasına ve fiilî siyasal kaosa katkıda bulundu. Bununla birlikte, imparatorluk zayıflarken bile Osmanlı padişahlık dairesinin saygınlığı, yönetimin meşruluğunun ve siyasal birliğin son kalıntılarından biri olarak sürdü. Fakat bu noktada, Osmanlı hanedanının varlığı bile tehdit altındaydı. III. Selim'in katlini birkaç ay içerisinde IV. Mustafa'nın katlinin izlemesiyle, padişahlık sülâlesinin hayatta kalan erkek mirasçı sayısı bire inmişti: II. Mahmud. Osmanlı İmparatorluğu bütün bu güçlüklerin üstüne, o sıralar bir de hem Rusya hem de Britanya ile savaş halindeydi.

II. Mahmud'un hükümdarlığı (1808-1839) konusundaki çağdaş araştırmalar dikkatlerini, Osmanlı siyasal ve toplumsal gelişmesi açısından, padişahın 1826 yılında Yeniçeriliği ortadan kaldırmasını izleyen reform dönemine yoğunlaştırmaya yönelmişlerdir. Bu hükümdarlığın ilk onsekiz yılı pek dikkat çekmeden kalmış ve genellikle, bilimsel açıdan ele almaya değecek hiçbir olayın yer almadığı bir dönem olarak geçilmiştir. Oysa bu tavır, Osmanlı tarihinin bütün bir yüzyılıyla ilgisi olan bir sürü sorunun uzağından geçmeye neden olmuştur: Osmanlı padişahlığı, tarihinin en zor bunalımına varan bu fırtınayı nasıl atlattı? Padişahlığın bir yüzyıl daha sürecek, yaşarlığı olan bir siyasal kurum olarak yeniden canlanmasını olanaklı kılan koşullar nelerdi? Daha özgül olarak da II. Mahmud, siyasal iktidarsızlıktan, sağlam bir biçimde yerleşmiş toplumsal askerî kurumları silip atmasını ve bir reform dönemine öncülük etmesini sağlayan güçlü bir konuma nasıl yükselebilmiştir? Sultan Mahmud'un hükümdarlığının ilk zamanlarında biçimlenmiş siyasal modellerin, tavırların ve politikaların, daha sonraki reform dönemi gelişmeleri ile ilgisi, eğer varsa nedir?

Bu çalışma Sultan Mahmud'un hükümdarlığının, Rusya ile savaşın koşullarından ötürü farklılık kazanmış olan ilk dört yıllına ilişkin oldukları kadarıyla, bu sorularla ilgilenecek. Buradaki sunuş, bilinen sınırlamalar nedeniyle, anahatlar biçiminde olacaktır. Daha kapsamlı bir inceleme hazırlanmaktadır.

II. Mahmud, son silâhlı darbeden utkuyla çıkan grup tarafından, 1808 Temmuzu'nda tahta çıkarıldı. Başında Bulgaristanlı bir vilâyet yöneticisi olan Mustafa Alemdar ile, Rusçuk Âyânı olarak bilinen bir grup reformist politikacının bulunduğu yönetim, taşra erkini ve taşra çıkarlarını temsil ediyordu[3]. Başında genç ve deneyimsiz bir padişahın bulunduğu saray, yönetim sürecinden hiçbir zaman olmadığı ölçüde dışlanmıştı[4].

Padişahın devlet işlerinde oynadığı önemsiz rol, Alemdar yönetiminin en önemli işinde, yani, vilâyet yöneticilerinin İstanbul'daki, *Sened-i İttifak*'ın benimsenmesi sonucunu vermiş olan bir toplantıya çağrılmalarında, hemen göze çarpıyordu. Bu belge, padişahın hükümdarlık yetkilerini sınırlamak ve yarı-feodal bir siyasal düzen kurmak suretiyle imparatorluğun yapısal çerçevesini değiştirmeye çalışmıştır. Sened-i İttifak'ın kaleme alınmasına ne padişah ne de padişahın kişisel temsilcileri katılmıştır. Sonuçta belge onay için Sultan Mahmud'a sunulduğu zaman, beraberindekilerden birisi, sarayın kırıklığını ve aczini, ünlü sözüyle dile getirmiştir:

Bu sened sizin istiklâl-i saltanatınıza dokunur, lâkin reddi dahi kabil değildir; şimdilik çaresiz tasdik olunup da sonra bunun fesh ve ilgası çaresine bakılmalıdır.[5]

Padişah, senedi baskı altında onaylamıştır. Bununla birlikte saray bu olayın ardından Alemdar rejiminde tedirgin edilen Yeniçerilerle siyasal bir bağlaşıklık arayarak daha fazla bağımsızlık için ilk girişiminde bulundu. Bu manevra sarayla yönetim arasında küçük çaplı bir çatışmaya yolaçtı.

Alemdar yönetimi, iktidara yerleşmesinden itibaren, yeni bir askersel örgüt kurmak, eski askerî yapıyı temizlemek ve sonuçta yerine başka bir yapı koymak yo-

II. Mahmud, yanında Silahtar Ağa, Baş Çuhadar Ağa ve Darü's Saade Ağa'sıyla birlikte.

lunda çaba harcadı. Öncelikle aktif asker olarak hizmet vermeyen Yeniçerilerin kaydını silmek ve senetler gibi serbestçe alınıp satılmakta olan yeniçerilik kağıtlarını iptal etmek istedi. Hükûmet, bu amaca yönelik bir yasa çıkarmaya çalıştı. Sultan Mahmud, hükümdarlık ayrıcalığını kullanarak, önerilen önlemi reddetti. Hükûmete verdiği yanıtta, o sıralardaki kötüye kullanımlara son verilmesi gereğini kabul etmekle birlikte, ulûfe kâğıtlarının bir anda iptal edilmesinin bunları iyi niyetle satın almış olanlara karşı adaletsizlik olacağını ekledi. Sonuçta, Hazineye eski yeniçerilik kağıtlarını, önceki payın yalnızca yarısını ödeyerek yeni karnelerle değiştirme yetkisi veren bir uzlaşmaya varıldı[6].

Sultan Mahmud kendi sarayından bile mutlak bir destek görmüyordu. İmparatorluk sarayının hizmetlileri, bir çıkar grubu olarak, sarayın devlet işlerindeki konumunun zayıfladığını hissetmişlerdi. Artık tüm siyasal kararlar ve atamalar yalnızca Bâb-ı Âli'den (Sadrazamlık makamı) çıktığından, saray erkânı, saygınlığındaki azalmanın yanısıra, gerçek ya da hayalî hizmetler karşılığı elde ettikleri rüşvetlerin oluşturduğu önemli gelir kaynağını da yitiriyordu. Tahta geçişinden sonra Mahmud tarafından atanmış olan önde gelen erkân Padişaha sadık kaldıysa da, daha alt düzeydeki saray mensuplarının pek çoğu, sarayı siyasal erk yapısı içerisinde lâyık olduğu yere oturtamayan deneyimsiz sultanı kınamaya çabuk başlamıştı. Bu hizip, Sultan Mustafa'yı tahta geçirmek amacıyla oluşan komploya yardımcı olmak arzusundaydı.[7]

Alemdar yönetimine muhalefet yalnızca Yeniçeriler ve sarayla sınırlı değildi; İstanbul'un her yanında vardı. *Ulema* (dinsel hiyerarşi mensupları) Bâb-ı Âli'ye, yalnızca kâfir işi saydığı reform girişimlerinden ötürü değil, kendilerinin yönetim sürecinden dışlanması nedeniyle de büyük ölçüde düşmanlık besliyordu. Dinsel liderler Bâb-ı Âli'deki divan toplantılarına ender olarak çağırılıyor ve Alemdar onları sık sık ve herkesin önünde küçük düşürüyordu[8].

Tarihçi Şanizade, Alemdar rejimini tartışırken, yönetimin "adı ve seçkinliği olmayan" *(bi-nâm ve nişân)* kişilerin elinde bulunduğunu ileri sürmektedir[9]. O çağda başkentte oturan ve din bilimcisi olan birisinin yaptığı bu niteleme aydınlatıcıdır. Yönetimde üst konumlarda yer alan Rusçuk Ayânı III. Selim'in saltanatı döneminde önemli devlet memurluklarında bulunmuşladı; onların seçkinliği olmayan kişiler olarak betimlenmesi pek yerinde gözükmemektedir. Şanizade'nin nitelemesi, Alemdar yönetiminin meşruluğu üzerinde yapılmış eleştirel bir yorum gibi anlaşılmalıdır. Osmanlı devlet anlayışına göre, sadrazamın yetkesi padişahın temsilcisi olması ve dinsel liderliğin hukuksal onayı ile hareket etmesinden ileri geliyordu. Padişahın rolü azaldığı zaman bile Bâb-ı Âli'nin yetkesi, Osmanlı pratiğine uygun olarak, saraydaki ve/veya *ulema* arasındaki bir yandaşlar grubu ile oluşmuş bir tür siyasal görüş birliğine ve/veya askerlerin desteğine dayanmayı sürdürdü. Alemdar rejimi geleneksel yetke kaynaklarından çok, başkent halk tabakasının gözünde meşru erki gaspeden kişiler olan, bir taşralı güçler bağlaşıklığına dayanıyordu.

1808 yılı Kasım ayının ortalarında Alemdar yönetimi, silâhlı bir ayaklanma ile devrildi; bu, onsekiz aylık bir süre içerisindeki üçüncü ayaklanmaydı. Darbenin öncüsü Yeniçeriler olmakla birlikte, başkent halk tabakalarının da geniş desteği sözkonusuydu. Darbe, planlanan modernleştirme reformlarına karşı tutucu bir tepki olduğu kadar, merkezdeki çıkar çevrelerinin, merkezî yönetimin çevresel güçler tarafından ele geçirilmesine karşı bir hareketi anlamını da taşıyordu[10].

Sultan Mahmud, Alemdar'a karşı ayaklanmanın ilk aşamasında tarafsız kaldı; Sarayın dış kapısının kapıtılmasını emretti. Yeniçeriler zafer kazanırsa bunun kendi hal'ine de yol açacağını anladığı zamandır ki, hükûmete sadık güçlerin saraya girmesine izin verdi. Görünüşe bakılırsa, bu izin aynı zamanda, tahttan indirilmiş olan Sultan Mustafa'nın katlini emretme yolunda gerekli bir hazırlıktı. Sultan Mahmud aynı zamanda Yeniçerileri uzlaştırmaya da çalıştı. *Ulema* liderleri bu çabasında ona yardımcı oldular. *Ulema*, kısa bir süre içerisinde yer alan üç silâhlı darbeden sonra, düzeni, istikrarı ve meşruluğu yeniden yerleştirme kaygısındaydı. Sultanla üstün gelen Yeniçerilerin arasında, *ulema*'nın aracılığı ile, *Sened-i İtâ'at* olarak bilinen bir belgede somutlaşan anlaşmaya varıldı. Anlaşma hükümlerine göre Yeniçeriler olaysız bir biçimde kışlalarına dönmeyi ve yönetimin işlerine karışmaktan kaçınmayı kabul ediyorlardı. Padişah ise düşen hükûmetin yasalaştırdığı askersel reformların ilga edildiğini ilân ediyor ve alaşağı edilen rejimin liderlerinin yakalanması ve katli için emir vermeyi kabul ediyordu[11].

Zaferi kazanmış olan Yeniçeriler, Sened-i İtâ'at'a bağlı kalmayarak, eski Kaptan-ı Derya ve Alemdar'ın ezelî düşmanı Seydi Ali Paşa'nın liderliğinde bir terör devri başlattılar. Padişah, 22 Kasım'da Seydi Ali'yi yeniden eski makamına atamak zorunda bırakıldı. Seydi Ali bu şekilde Tophane'deki karargâhında, Yeniçeri şiddetinin desteğiyle, başkentin fiilî hükümranı olarak yerleşti. İmparatorluk sarayının bile Yeniçerilerin intikamına karşı bağışıklığı yoktu. Padişah, askersel reformu tutmalarından kuşkulanılması nedeniyle, en güvendiği iki saray mensubu olan Silâhtar Mehmed Bey ile Baş Çûhadar Ömer Ağa'yı sürgüne göndermek zorunda bırakıldı[12].

Geçen onsekiz ayın siyasal kargaşaları, yanısıra giden can ve mal kayıplarıyla, merkezî idare içerisinde yıkıma yol açmıştı. Üstelik bunu da bir liderlik bunalımı izledi; rekabetin ve karşılıklı düşmanlıkların ne denli yoğunlaştığı dikkate alın-

dığında, başlıca tarafların kabul edeceği yetkin liderler bulunması zordu. Sonuç olarak padişah, boş olan sadrazamlık makamına 22 Kasım tarihinde, tek salık verilir yanı kimseyi incitmemişliği olan çekingen bürokrat Memiş Efendi'yi atadı[13].

Memiş'in sadrazamlık makamına gelmesiyle, Seydi Ali ve Yeniçerilerin siyasal sahneye egemen olmaları kolaylaşıyordu. Bununla birlikte bu durum, dinsel ve bürokratik liderleri Yeniçerilerden gitgide uzaklaştırdı. Bâb-ı Âli'nin erata engel olamaması ve baş gösteren anarşiyi durduramamasından dolayı, düzenli bir yönetimin yeniden kurulmasını isteyenlerin tümü artık son merci ve son umut olarak yüzlerini saraya çeviriyorlardı[14].

Gerçekten de Sultan Mahmud, izleyen aylarda gerekli liderliği gösterecek yetide olduğunu kanıtladı. Ardıcıl bir kararlılıkla Yeniçerilerin taleplerini yumuşatmayı başardı[15]. Padişah, İstanbul'un dinsel ve siyasal seçkinlerinin desteğini gitgide daha çok kazanmış olarak, fazla güçlü Yeniçerilere karşı harekete geçme kararı verdi. Anarşik durumun geleneksel siyasal sistemdeki bir dengesizlikten ileri geldiği açıktı. Alemdar rejimi sırasında sadrazam fazla güçlüydü; şimdiyse fazla zayıf. Bu nedenle, geleneksel siyasal kurumların yeniden inşası gerekiyordu; her şeyden önce, Bâb-î Âli'nin yetkesi güçlendirilmeliydi. Bu makamın kullandığı nüfuz makamda oturan kişiye bağlı olduğundan, Memiş'in gösterdiği yararlığa göre makamında fazla kalmış olduğu, kısa sürede ortaya çıktı. Göreve geleli altı hafta olmamışken, 1 Ocak 1809'da azledildi[16].

Padişah bu durumda başvezir makamına çaplı ve liderliği olan birisini atamaya çalıştı. Bu görev için seçtiği kişi, Selim dönemindeki son önemli sadrazam, Kör Yusuf Ziya Paşa oldu. Yusuf Ziya'nın bu makamda hemen hemen yedi yıl (1798-1805) kalması, Osmanlı siyasasının istikrarsız gerçeklikleri içerisinde, eşi olmayan bir başarıydı. Yusuf Ziya'nın sicili incelendiğinde, kendisinin ihtiyatlı bir reformcu, ama her şeyden önce de bir yararcı (pragmatist) olduğu görülmektedir. Önsezili bir politikacı olarak, uzun görev süresini, İstanbul'da güçlü bir politik yandaş kitlesi oluşturmak için kullanmıştı[17].

Padişah aldığı karara karşı Yeniçerilerin tepkisinin ne olacağını kesin olarak bilmediğinden, Yusuf Ziya'nın atanışı gizli tutuldu; Sultan Mahmud, Yusuf Ziya'nın önünü açmak amacıyla, sadrazam vekili *(Kaymakam)* olarak daha az kıdemli birisini atadı. Bu makama Çıracı Ali Paşa'nın getirilmesi çok yerindeydi. Yusuf Ziya'nın koruduğu Çıracı Ali, Ruslara karşı yapılan son seferlerde, yetenekli ve cesur bir subay olarak ün yapmıştı. 1807-8 olayları sırasında çatışan grupların hiçbiriyle bağlaşıklığı olmamıştı; Alemdar'a karşı ayaklanmalar sırasında Sultan Mahmud'la Yeniçeriler arasındaki anlaşmada aracılık edebilecek bir durumdaydı[18]. Sultan Mahmud bu şekilde -önde gelen *ulema* ve devlet adamlarının bağlaşıklığını sağlayarak ve sarayı eksen konumuna getirerek- yönetimde geleneksel dengeyi yeniden kurmaya çalıştı.

1809 Şubatı'nda, Yeniçeri erkinin kabarışında gerileme başlıyordu. 15 Şubat'ta, Yeniçeri çıkarlarını genel karargâhlarda temsil eden önde gelen iki sima olan sadrazam naibi *(Kethuda)* Küçük Râşid Efendi ile tutucu Rumeli Baş Yargıcı *(Kazasker)* Mehmed Derviş Efendi'nin azledilmesi ve başkentten sürgün edilmesi anlamlıydı[19]. Padişah ile erat arasında perde arkasındaki mücadele pek çok entrika yoluyla sürmüş; alışılmış anlatımını azillerde ve sürgünlerde bulmuştur. 21 Mart tarihinde Seydi Ali Paşa'nın azledilmesi ve Karahisar-ı Sahib'e sürülmesiyle, düzenli bir yönetim yolunda büyük bir zafer kazanılmış oldu[20]. Bu edim, padişahın politikalarının başarısını yansıtır biçimde, protesto görmedi. Gerçekten de, bundan birkaç hafta önce, yeni gelen Britanya elçisi Adair, Londra'ya "Padişahın kararlı bir adam" olduğunu bildiriyordu[21].

Yeniçeri erkinin gerilemesini padişahın kararlılığına bağlamak ancak kısmen olanaklıydı. Yeniçeri siyasal eylemi, tam da kendi yapısı itibariyle, değişen koşullara ya da yeni politikalara karşı bir protestoydu; kendi kendisini uzun süre besleyecek durumda değildi. Yeniçeri eylemi, halkın desteğini alabildiği zaman ve siyasal ve dinsel seçkinlerden konuşmacılarla birleşebildiği zaman etkili oluyordu. Oysa seçkinler, tıpkı başkentli kitleler gibi, Alemdar'ın azlinden sonra Yeniçerilerden uzaklaşmıştı. Böylelikle, III. Selim'in tahttan indirilmesini izleyen iki yıllık anarşi ve düzensiz yönetim dönemi kapanmış oldu.

1809 ilkbaharında Rus cephesinde çatışmalar yeniden patlak verince padişah dış tehdidi, içerideki konumunu daha sağlamlaştırmak için kullanabildi. Yeni sadrazam ve Yeniçerilerin bir kısmının cepheye gitmesiyle padişah başkentin fiilî yöneticisi oldu ve *Kaymakam*ları istediği gibi çekip çevirdi.

Yönetim işlerini, tutarlı bir biçimde uyguladığı üç ilkeye dayanarak yürütüyordu: birincisi, savaş davasının etkili yürütümü yoluyla devlete hizmet; ikincisi hukuk ve düzenin korunması; üçüncüsü ise her sınıfın meşru haklarının İslâm-Osmanlı adalet anlayışı uyarınca korunmasıydı[22]. Bu ilkelerden herhangi birisine aykırı davranmak, ceza nedeni oluyordu. 1809 Haziran'ı ile 1810 Ağustos'u arasında dört *Kaymakam* kısa sürelerle birbirinin yerine geçirildi. Padişah her değişiklikte, görevlendirilen kimseye, hedefinin azlinin nedenlerini belirten ve yeni Kaymakamı daha iyi çalışması için uyaran ve kamuya da açıklanan bir ferman ile sesleniyordu. 1809 Ekimi'nde Ağa Hasan Paşa'nın yerine Cebeci Osman Paşa geçtiği zaman, Cebeci Osman Paşa'ya seslenen ferman, şunları istiyordu:

Müdafaa-i a'dâ-yi dinin esbab-ı zahiriyesi olan edevat-ı seferiyenin mevcud ve mefkudunu aklâm kuyudatına havale ile iktifa etmeyip binnefs müşahade ve ta'dat ve gayr-i ezmevcud noksanları memurlar marifetleriyle ihmale gayret ve ibadullahın zehairini celb ve iddihar ve cemî-i mesalihlerini şer' ve kanuna tatbikle rüyet ve orduy-u hümayunum maruzatını tavikden mübaadet ve alâ kaderi'l-vüs' tanzime ihtimam ve gayret a'dâ-yi din hadiseleri malûmun olmağla iktiza eden tedabirin de kethüda ve reis ve ulema ve ricalden hayırhah-ı devletim olanlar ile bi'l-ittihad müzakere ve hizmet olunup...[23]

Aradan altı ay geçmeden padişah, başkentteki bir Yeniçeri kargaşalığının ardından, Osman Paşa'yı da yetersiz buldu. Mahmud, Osman Paşa'nın eşinin harp çalan bir başka kadınla birlikte Bâb-ı Âli'de gece konserleri düzenlediğini ve seslerinin yakın konutlara kadar ulaştığını öğrendiği zaman özellikle öfkelendi. Padişah bunun savaş zamanında yönetimin başındaki kişiye yakışan bir davranış olmadığını düşündü. böylelikle Osman Paşa 8 Nisan 1810 tarihinde azledilerek Limni'ye sürgüne gönderildi, eşi Bursa'ya sürüldü, harp çalan kadın ise idam edildi[24]. Padişahın yeni *Kaymakam* Halil Paşa'ya yönelik olarak, Osman'ın gözden düşmesi için saydığı nedenler arasında şunlar vardır: Osman kayırmacılık yapmıştır; özel işlerini Kutsal Savaş'ın üstünde tutmuştur; başkentte düzeni korumamıştır; ve son olarak, resmî yazışmaları haftalarca yanıtsız bırakmıştır[25].

Padişah, askerlerle olan ilişkilerinde komutanların her birinin kendi adamlarından bizzat sorumlu olmasını gerektiren geleneksel "birlik sorumluluğu" ilkesini üstün tutmuştur. Disipline aykırı her olayın ortaya çıkışında, ilgili askerî birliğin üst subayları azlediliyor ve cezalandırılıyordu. Bu durum yüksek rütbeli askerlerin sıklıkla görev devralmasına yol açtı. 1810 Nisanı'nda İstanbul'daki Yeniçerilerin kumandanları, birkaç günlük süre içerisinde iki kez değiştirildi[26]. Bir yandan geleneksel rütbe yükseltme ilkesine göre terfiler sürerken, padişah da kendi politikasına en az bağlı subayları görevinden atabiliyordu.

"Birlik sorumluluğu" ilkesi, diğer sı-

II. Mahmud.

nıflara da katı bir biçimde uygulanıyordu. 1810 yazında İstanbul'un önde gelen *ulema*sından Selanikli Kurd Efendi, Rus cephesinde görev yapan bazı Yeniçeri subaylarına, cephede karışıklıklar kışkırtan ateşli mektuplar gönderdi. Sorunun kaynağı izlenip Kurd Efendi olduğu ortaya çıkarıldı ve kısa bir süre sonra, din büyüklerine ender uygulanan bir ceza olarak, idam edildi. Padişah bunun yanısıra, Kurd Efendi'nin üstleri olan kıdemli iki *ulema* mensubunu, *Şeyh-ül-İslâm* ve Rumeli Kazasker'ini işten aldı.[27] Gerçekte, liberal Şeyh-ül-Islâm Dürrizade Abdullah Efendi'den memnundu ve 1812 yılında kendisini yeniden bu göreve getirdi. Fakat ilkelerine bağlı olan Mahmud, Dürrizade Abdullah olayında bile kurala istisna tanımıyordu.

Padişah, savaş zamanı politikalarına meşruluk ve kabul sağlamak için, *ulema*nın karar alma sürecine katılmasına büyük önem veriyordu. *Kaymakam*ları tekrar tekrar; başlıca *ulema*yı Bâb-ı Âli'deki divan toplantılarına katılmaya ikna etmeleri konusunda uyarmıştır. Savaş yıllarında beş ayrı kez, dinsel liderlerin merkezî bir yol oynadıkları genel danışma meclisleri *(encümen-i meşveret-i umumiye)* toplanmıştır. Âcil durumlarda bu gibi meclislerin toplanması eski bir Osmanlı uygulaması olmakla birlikte, her zaman başvurulan bir uygulama da değildi. Bu toplantıların ana amacı tavsiye almaktan çok, halk tarafından istenmez olabilecek politikalar için meşruluk ve destek kazanmaktı. Bu önlem yenilikçilik değilse bile, Mahmud'un meclisleri daha sık kullandığı ve buralarda *ulema*ya daha merkezî bir rol tanıdığı görülmektedir[28]. 1812 Şubatı'nda çağırılan meclis, padişahın *ulema*yı nasıl çekip çevirdiği konusunda tipik bir örnektir. Meclis, Rusya ile olan savaşın sürdürülmesi konusunu tartışmak üzere çağırılmıştı. Din büyükleri askerî ve siyasal durum üstüne yönetimin raporlarını dinlediler. Esir düşen arkadaşlarının bırakılmasını sağlamak isteyen Yeniçeriler barıştan yana taleplerde bulundular. Fakat meclisteki din büyükleri, padişahın niyetlerini tahmin edemiyorlardı; dolayısıyla tartışmalar, hiçbir karara varılmadan üç gün sürdü. Padişah sonunda, özü *ulema*ya Rusların önerdiği "onur kırıcı hükümleri" kabul etmeye hazır olup olmadıklarını sormak olan bir tebliği gönderdi. Din büyükleri bekledikleri ipucunu almış oldular ve derhal, savaşa devam edilmesi gerektiği kararını aldılar. Yönetime yeni bir ordu oluşturmak ve devam eden savaş için tüm malî düzenlemeleri yapmak yetkisini verdiler[29].

Mahmud savaş yıllarında, taşra işleri üzerinde daha büyük bir merkezî kontrol oluşturmak yolundaki ilk girişimlerinde bulundu. Bu konu, yazının kapsamı dışında kalmakla birlikte, bu politikaların, sarayın ve merkezî yönetimin itibarını artırmaları bakımından, merkez düzeyinde doğrudan sonuç verdikleri kaydedilmelidir. Bu önlemler, gerçekleştirilmelerinde Mahmud'a yardımcı olan başkent siyasal seçkinlerinin üst tabakası tarafından özellikle iyi karşılanıyordu. Onlara göre bu politikanın başarısı daha büyük fırsat olasılıkları barındırıyordu. Bu bağlamda, 1811 ilkbaharında, Mısır'da Muhammed Ali'nin *Memlûk* liderlerini kıyıma uğrattığı haberleri İstanbul'a ulaştığı zaman Osmanlı yönetiminin, önceden haberdar olması olası gözükmeyen bu edimin sorumluluğunu seve seve üstlendiğini kaydetmek ilginç olacaktır; yönetim, kıyımın kendi emirleri üzerine gerçekleştirildiği yabancı diplomatlar önünde "kabul ederek"[30], uzak Kahire'deki erkin iplerini çekme gücünde olduğunu gösteriyordu.

Toparlarsak, 1808 yılında, merkezin meşruluk dışı güçleri ile çevre arasındaki çatışma, devletin parçalanmasını ve kesin çöküşünü yedeğinde getirmek tehdidini taşıyan bir siyasal anarşi sonucunu vermiştir. Siyasal seçkinler için bunun karşısındaki tek almaşık kendi kendilerini sınırlamak ve meşruluk ilkesine uyarak, pa-

dişahlığın dirilişini mümkün kılmaktı. Yakın tarihsel geçmişteki Osmanlı hükümdarlarının kişisel çapları ve başarımlarının yanısıra genel koşullar da gözönüne alındığında, bu fırsatı hayata geçirebilecek bir liderin bu noktada ortaya çıkışı, bütün bütüne mucizevî değilse, şanslı bir olaydı.

Sultan Mahmud'un politikaları, bu ilk zamanlardan itibaren, sezgisel ya da tasarımsal olarak, geleneksel İslâmi-Osmanlı devlet ve toplum anlayışı içerisinde algılanan meşruluk, otokrasi ve adalet ilkelerine sıkı bir biçimde uyama temeline dayandırılmıştı. Sultan Mahmud, tüm saltanat dönemi boyunca bu ilkeleri üstün tutmuştur.

II. Mahmud, geçmişin kurumlarını yeniden kurmak ve geleneksel sosyo-politik dengeyi eski durumuna getirmek yolundaki girişimleriyle, hükümdarlığını bir onarıcı ve yeniden-yapıcı olarak başlatmıştır. Yeni gerçekliklerle karşılaşınca zamanla, değişiklik gereğine inanmıştır. Mahmud, bu yeni gerekleri, geleneksel değerlere olan bağlılığıyla bağdaştırmak amacıyla, azar azar reform yapma politikasını benimsemiştir. Bununla birlikte politikaları, özü itibariyle zorlu bir değişiklik ve devrim sürecinden çok, büyüme halindeki bir evrim sürecine yayılmıştır.

Çeviren: Necmiye ALPAY

---

[1] Stanley Lane-Poole, *The Life of the Right Honorable Stratford Canning* (Right Honorable Stratford Canning'in Yaşamı) (2 cilt, Londra, 1888), I, 49.

[2] Aktaran: Ahmet Cevdet, *Tarih-i Cevdet* (12 cilt, İstanbul, Hicrî 1270-1301/1854-1883), IX, 16.

[3] Asım, Şanizade ve Cevdet'in standart Osmanlı Vakanüvislerine ek olarak, Alemdar donemi üzerine yapılmış en ayrıntılı çalışmalar şunlardır: İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Meşhur Rumeli Ayanlarından Tirsinikli İsmail, Yıldıkoğlu Süleyman Ağalar ve Alemdar Mustafa Paşa*, (İstanbul, 1942); A.F.Miller, *Mustafa Paşa Bayrakdar* (Moskova, 1947).

[4] Adair'in 30 Kasım 1808 tarihli ayrı bir iletisine ek, PRO, Londra, FO 78/63. (Bu belge, Alemdar yönetimi ve düşüşüyle ilgili ayrıntılı bir rapordur); Miller, *Bayrakdar*, 271-72. 1785 yılında Topkapı Sarayı'nda doğan II. Mahmud, Sultan I. Abdulhamid'in (saltanat dönemi: 1774-1789) onikinci ve en küçük oğludur. Tahta geçmeden önceki yirmi üç yılının ondokuzunu, sınırlı bir eğitim gördüğü, İmparatorluk Haremi'ndeki *Kafes'te* kapalı olarak geçirmişti. Abdulhamid'in oğullarından yetişkin yaşa kadar yaşayan yalnızca Mahmud ile ağabeyi IV. Mustafa olmuştur. Yine de önceleri, Mahmud'un taca ulaşma şansı zayıf goruluyordu. Taht yolunun Mahmud'a açılması ancak kuzeni III. Selim'in oldürülüşünden ve üvey kardeşi IV. Mustafa'nın tahttan indirilip kısa bir sure sonra da öldürülmesinden sonra olmuştur.

Bkz: Enver Ziya Karal "Mahmut II", *İslâm Ansiklopedisi*, cilt VII (İstanbul, 1957), 165-66; Ahmed Refik, "Mahmud-u Sânî'nin Vâlidesi", *Tarih-i Osmani Encumeni Mecmuası* (İstanbul 1911-26), 11'inci yıl, no.10 (87), s.217-27. Osmanlı silsile uygulaması konusunda *bkz.* A.D.Alderson *The Structure of the Ottoman Dynasty* (Osmanlı Hanedanının Yapısı) (Oxford, 1956), 4-16; Halil İnalcık, *The Ottoman Empire: The Classical Age, 1300-1600* (Osmanlı İmparatorluğu-Klâsik Çağ, 1300-1600) (Londra, 1973), 59-64. Kafes kurumu konusunda *bkz.* İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin Saray Teşkilâtı* (Ankara, 1945), 107-16; Alderson, 32-36.

[5] Cevdet, IX, 9.

[6] Ahmed Asım, *Tarih-i Asım* (2 Cilt, İstanbul, tarihsiz) II, 237-38; Mehmed Ataullah Şanizade, *Tarih-i Şanizade* (4 cilt, İstanbul, Hicrî 1290-1291/1873-1874), I, 78-79; Cevdet, IX, 10-11; Uzunçarşılı, *Alemdar*, 145-46.

[7] Cevdet, IX, 15; Uzunçarşılı, *Alemdar*, 149-51, Tahsin Öz, "Selim III, Mustafa IV ve Mahmud II zamanlarına ait vesikalar" *Tarih Vesikaları*, I, 20-22.

[8] Şanizade, I, 91; Cevdet, IX, 14, 17-18; Uzunçarşılı; *Alemdar*, 148-40; Miller, *Bayrakdar*, 298.

[9] Aktaran: Cevdet, IX, 16.

[10] Olaylarla dolu *Alemdar Vak'ası* ile ilgili ayrıntılar çok sayıdadır. En güvenilirleri: Asım, II, 240-60; Şanizade, I, 105-44; Cevdet IX, 24-49; Uzunçarşılı, *Alemdar*, 154-83; Miller, *Bayrakdar*, 313-31; Kalost Arapyan, *Rusçuk Âyanı Mustafa Paşa'nın Hayatı ve Kahramanlıkları* (Ermeniceden Turkçeye Çevirisi: Esat Uras, Ankara, 1943), 16,26; A.Juchereau de St. Denys, *Les Revolutions de Constantinople en 1807-1808* (1807-1808 Osmanlı İhtilâlleri) (2 cilt, Paris, 1819), II, 217-39'da bulunabilir. Ayrıca, Londra PRO'da bazı ayrıntılı anlatılar bulunmaktadır; bkz: FO 78/60, Adair'in 18 Kasım 1808 tarihli iletisine ek; FO 78 63, Adair'in 30 Kasım 1808 tarihli ayrı bir iletisine ek; FO 78/63 Adair'in 25 Mart 1809 tarihli ayrı bir iletisine ek.

[11] Asım, II, 258-59; Şanizade, I, 141; Cevdet, IX, 47.

[12] Şanizade, I, 146-48; Cevdet, IX, 49-54.

[13] Şanizade, I, 146-47; Cevdet, IX, 49, 52; Uzunçarşılı, *Saray*, 417.

[14] Cevdet, IX, 59-61.

[15] Mahmud, anahtar nitelikteki idarî ve dinsel makamlara tutucuların atanması konusunda Yeniçerilerden gelen baskılara başarıyla direnmiştir. Alemdar'ın düşüşünden hemen sonra, boş olan *Şeyh-ül İslâm*, İstanbul *Kadısı* ve itibarlı *Nakıb ul-Eşraf* makamlarına liberal din büyüklerini atamıştır. *Bkz* Cevdet, IX, 49-50, 54, 62-63.

[16] Şanizade, I, 157; Cevdet, IX, 61.

[17] Londra PRO FO 78 63, Adair'in Haziran 1809 tarihli 24 sayılı iletisine ek B; Şanizade, I, 156-57; Cevdet, IX, 349-51; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani* (4 cilt, Istanbul, Hicrî 1308-1311/1890-1893), IV, 670; Stanford J.Shaw, *Between Old and New: The Ottoman Empire under Sultan Selim III, 1789-1807* (Eski ile Yeni Arasında: Sultan III. Selim döneminde Osmanlı İmparatorluğu, 1789-1807) (Cambridge, Mass., 1971), 128, 263, 276-78, 360-61, 372-73.

[18] Şanizade, I, 157, 167-73; Cevdet, IX, 61-63, 127; Süreyya, III, 558-59.

[19] Şanizade, I, 178-81; Cevdet, IX, 65-65.

[20] Şanizade, I,185-86; Cevdet, IX, 127, 134, Sureyya, III, 557.

[21] Londra PRO Adair'in 19 Şubat 1809 tarihli 11 sayılı iletisi.

[22] Şanizade, I, 209, 270, 350-51; Başbakanlık Arşivi, İstanbul, HH 48523 (Hicrî 1290-1328/1873-1910), V, 145-46.

[23] Cevdet, IX, 351-52.

[24] Cevdet, IX, 208-9.

[25] Cevdet, IX, 355-57.

[26] Cevdet, IX, 207-10, 273, 287-93; Londra PRO FO 196/1, Stratford Canning'in 20 Kasım 1810 tarihli 22 sayılı iletisi.

[27] Şanizade, I, 399; Cevdet, IX, 230.

[28] Bu meclislerin toplanışı şöyledir:
1) 1809 Martı'nda Yaş'taki Rus-Osmanlı görüşmelerinin başarısızlığa uğradığı haberi padişaha ulaştıktan sonra; meclis cihad için seferberlik ilânı ile sonuçlandı (Başbakanlık Arşivi, Cevdet-Hariciye, 2567 Hicrî 25 rebîülevvel 1224; Cevdet, IX, 133).
2) 1810 Haziranı'nda, Rusların Şumla üzerine ilerlemelerinin ardından Fatih camiinde kamuya açık bir toplantı yapıldı (Meclisler genellikle *Şeyh ül-İslâm*'ın konutunda toplanırdı). Toplantı topyekun seferberlik çağrısıyla sonuçlandı (Şanizade, I, 364-67; Cevdet, IX, 215-17, 359-61)
3 1811 Ekimi'nin sonunda, Osmanlıların Tuna'da büyük bir yenilgiye uğradıklarına haberlerinin gelişinden sonra toplanan bir meclis, artık Ruslarla barış goruşmeler açılmasına izin verilebileceğini ilân etti (Cevdet, 2'inci baskı, Cilt x, 10).
4) 1812 Şubatı'nda.
5) 1812 Haziranı'nda, Bukreş Antlaşmasını onaylamak için bir meclis çağrıldı (Cevdet, 2'nci baskı, X, 27).

[29] Şanizade, II, 96-100; Cevdet, 2'nci baskı, X, 17-20.

[30] Londra PRO FO 196 1, Stratford Canning'in 1 Mayıs 1811 tarih ve 14 sayılı iletisi

Sakarya Meydan Muharebesinde Birinci Hatta Dövüşen Tek Muvazzaf General

Yusuf İzzet Met
(P.1312-6/1896)
Tümgeneral
(1876-14/15 Nisan 1922)

NURETTİN TÜRSAN
E.GENERAL

Yusuf İzzet Paşa (Mirliva), Milli Mücadele'nin başlangıcında Bandırma'daki 14'üncü Kolordu'nun komutanıydı. 23 Nisan 1920'de Büyük Millet Meclisi açılınca, Bolu'dan Milletvekili seçilerek Meclis'e geldi.

Meclis'in Birinci döneminde, açılışından birkaç gün sonra, Mustafa Fevzi Paşa'nın (Çakmak) da iltihakıyla ikisi emekli, birisi müstafi (Atatürk), beşi muvazzaf olmak üzere toplam 8 general vardı. Yusuf İzzet Paşa bunlar arasındaydı.

O sıralarda İsmet İnönü henüz albaydı. (İsmet İnönü, TBMM'nin ilk generalidir. Ondan önceki generallerin hepsi padişah onayıyla terfi etmişlerdir).

Yusuf Izzet Paşa, Atatürk'ten yaşça 5 yaş büyüktür. Harp Akademisi'nin 52'nci Dönem mezunlarından (1899-17 Ocak 1900) olduğuna göre Atatürk'ten 5 yıl önce mezun olmuştur. Sınıfının dördüncüsüdür. Yakup Şevki Paşa'nın sınıf arkadaşıdır.

Mareşal Fevzi Çakmak'la aynı doğumlu olduğuna göre, belki de İstiklâl Harbi'nin en yaşlı generalidir. Buna rağmen kendisinden 8 yaş küçük ve Harp Akademileri'nden 6 yıl sonra mezun olan Batı Cephesi Komutanı İsmet Paşa'nın -kıdemce de çok farklı- emrine girmekte tereddüt etmemiştir. Şahsiyetsizliğinden değil, tersine vatanseverliğinden, Meclis'ten cepheye koşarak, Sakarya Meydan Muharebesi'nden bir ay önce, Temmuz 1921'de Sincanköy'de kurulan İhtiyat Grubu'nun komutanlığını almıştır.

YUSUF İZZET (MET)
Tümgeneral
(1312 - Sv.6)
(1876 - 1922)

Yunan taarruzunu karşılamak için Sakarya savunma cephesinde düzenlemeler yapılırken, İhtiyat Grubu cepheye yanaştırılırken, Yusuf İzzet Paşa'ya da birinci hatta savunma yapacak olan 3'üncü Grubu'un komutanlığı verilmiştir. Yusuf İzzet Paşa, cephenin en önemli ve Yunan kuşatmasının baskısı altına girecek olan 3'üncü Gruba 21/22 Ağustos 1921 gecesi iltihak etmiştir. Yunan Taarruzu 23 Ağustos'ta başladığına göre, paşa cephesini gezmek, kıtalarını ve düşmanı tanımak için ancak 22 Ağustos gününe sahip olabilmiştir. Böylece Sakarya Meydan Muharebesi'nde Başkomutan müstafi mirliva -yani sivil- Mustafa Kemal Paşa, Genelkurmay Başkanı Ferik Fevzi Paşa ve Garp Cephesi Komutanı mirliva (tuğgeneral) İsmet Paşa'dan sonra cephedeki dördüncü generaldir.

YUSUF İZZET PAŞANIN VEFATI MÜNASEBETİYLE EŞİNE TELGRAF

(19. IV. 1922)

Merhum mirliva Yusuf İzzet Paşanın hanımı Hayriye Melek Hanıma yazılmıştır.

Bütün hayat-ı hizmetinde namus ve liyakatle temayüz etmiş bulunan ve Mücadele-i Milliye'nin ilk günlerinden itibaren istiklâl-i vatan için yorulmak bilmiyen bir azm-i iman ile çalışan ruh-i muhteremleri merhum Yusuf İzzet Paşanın haber-i elîm-i vefatını cephede aldım.

Merhum-i müşarünileyhin zıyâ-ı elîmini pek kıymetli erkânından bulunduğu orduya tebliğ eyledim. Türkiye Büyük Millet Meclisi ve ordusunu garik-ı matem eyleyen bu müellim hâdiseden dolayı aynı zamanda Meclis'in ve ordunun da hissiyatına terceman olarak zat-ı ismetpenahilerine teessürat-ı fevkalâde ile meşbu olan taziyetlerimi arz eder ve ihtiramatımı takdim eylerim efendim.

Türkiye Büyük Millet Meclisi Reisi Başkumandan

M. Kemal

Vekil: 15. VII. 1922

ATATÜRK'ün Söylev ve Demeçleri, Tamim ve Telgrafları, V. Hazırlayanlar: Sadi Borak, Dr. Utkan Kocatürk, Ankara, 1972, s.137.

Meydan Muhaberesinin bunalımlı bir döneminde, Yusuf İzzet Paşa Atatürk'e: "Geri çekilme için bir gizli emri olup olmadığını" sorar. Atatürk'ün cevabı çok serttir: "...Paşa Paşa! Gizli emrim, senin kemiklerinin orada gömülmesidir..."

Falih Rıfkı, *Çankaya*'da bu olayı anlatırken, paşanın adını vermiyor, ama cephede komutanlık yapan tek paşanın Yusuf İzzet Paşa olduğunu biliyoruz.

Sakarya Meydan Muharebesi zaferle kazanılarak Yunan ordusunun takibine geçildiği sırada, ordunun teşkilâtı değiştirildi ve gruplar kolordu adını aldılar. Bu değişiklik esnasında Yusuf İzzet Paşa cepheden alınarak geri hizmette görev verildi.

Atatürk, Yusuf İzzet Paşa'ya yaptığı bu bedduadan dolmuş olacak ki, Yusuf İzzet Paşa, hastalıktan 14/15 Nisan 1922'de vefat edince eşine Afyon Cephesi'nden 19 Nisan 1922'de çektiği başsağlığı telgrafı bir kadirbilirlik örneğidir. Bu telgrafın suretini ekte sunuyoruz. Paşanın vefatı dolayısıyla Atatürk'ün orduya tebliğini maalesef bulamadım. Bunu bulmak Genelkurmay ATEŞE Başkanlığı'nın ufak bir himmetine bağlıdır.

Atatürk, kimseye hakkından fazlasını vermemeye dikkat eden bir komutan olduğuna göre, bu taziyat telgrafı Yusuf İzzet Paşa'nın değerli bir komutan olduğunun belgesidir.

Gerçekten de paşanın hizmet safahatına baktığımız zaman onun korgeneralliğe de lâyık olduğunu görürüz. 1914 ile 1921 sonuna kadar altı kez kolorduya komuta etmiştir. 1911'den 1921'e kadar on yıl savaşa katıldı.

Üniforması üzerinde Bolu Milletvekili olarak vefat etti.

— *Türk İstiklâl Harbine Katılan Tümen ve Daha Üst Kademeler'deki Komutanların biyografileri*, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1972
— *Harp Ak.leri K.lığı 132. yıl Albümü.*
— *Türk İstiklâl Harbi*, II. Cilt, Batı Cephesi, 5. Kısım, 1. ve 2. kitaplar, Gnkur. Basımevi, Ankara, 1972
— *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, Tamim ve Telgrafları, V. Ankara, 1972, s.137
— Türk Silâhlı Kuvvetleri General ve Amiralleri Albümü, 1986
— *Türk Harp Tarihi Derslerin'de Adı Geçen Komutanlar*, Harp Akademileri K.lığı yayını, İstanbul, 1983
— Atay, Falih Rıfkı, *Çankaya*, Sena Matbaası, İstanbul, 1980
— *Nutuk*, 1938 basımı, s.142. 194. 383.

KİTABİYAT

"Türkiye'de Millî Şef Dönemi 1938- 1945" Yurt Yayınları.

Türk tek parti yönetimi üstüne bir tarih çalışması: "Türkiye'de Milli Şef Dönemi (1938-1945)"

Türkiye'de 1923-1945 arasındaki yirmi üç yılda yaşanılan tek parti dönemi, siyasal bilim ve tarih araştırmacıları için son derece ilginç ve girilmesi zorunlu bir alan sayılmasına karşın, bilinen zorluklar nedeniyle yakın zamana kadar "kapalı" kalmıştı. Gerçi kimi siyaset adamlarının ve tanınmış gazetecilerin yayınladıkları anılardan bir şeyler sezilebiliyordu, ama esas olarak Cumhuriyet'in kuruluşunda ve gelişiminde neler olup bittiği, hangi güçlerin kimlerle ve ne şekilde ittifaklar kurduğu ya da çatıştığı, kısaca "siyasetin mutfağı" öğrenilememişti.

Bundan ayrı olarak bir başka nokta daha var ki, sözkonusu alanda yapılacak araştırmaları yalnızca bir merak konusu olmaktan çıkarıyor: İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra geçilen çok partili yaşamda, tek parti yönetimine egemen olan güdümlü siyaset anlayışının devletin merkez güçlerince gerçekleştirilen "Cumhuriyeti koruma ve kollama" eylemlerine ideolojik savunma(!) malzemesi oluşturması. Bu bakımdan, tek parti dönemini öğrenmek ve tartışmak demokrasi anlayışımızın gelişiminde katkıda bulunacak.

İsmet İnönü, "Milli Şef" döneminde.

Türk tek parti yönetimi üstüne akademik anlamda yurtiçinde yayınlanan ilk araştırma Ankara Üniversitesi eski öğretim üyesi Mete Tunçay'ın *Türkiye Cumhuriyeti'nde Tek Parti Yönetiminin Kurulması 1923-1931* (Ankara: Yurt Yayınları, 1981) adlı eseridir. Cumhuriyetin kuruluş ve ilk gelişme dönemini bütün kesitleriyle inceleyen Mete Tunçay, kimi çevrelerin, Cumhuriyet'in kurucusu ve tek parti yönetiminin lideri Atatürk'ün adı etrafında yaşatmaya çalıştıkları tutuculuğa karşın, titiz ve sabırlı bir çalışmayla "kapalılık" perdesini kaldırabilmiştir.

Mete Tunçay'ın araştırmasından iki yıl sonra, Marmara Üniversitesi öğretim üyelerinden Çetin Yetkin'in *Türkiye'de Tek Parti Yönetimi 1930-1945* (İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi, 1983) adlı eseri çıkmıştır. Bu yazıda tanıtmak istediğim çalışma ise, Ankara Üniversitesi'nde Cemil Koçak tarafından Mete Tunçay'ın gözetiminde hazırlanan ve kabul edilen doktora tezi olup, daha sonra genişletilerek yayınlanmıştır *(Türkiye'de Millî Şef dönemi 1938-1945*, Ankara: Yurt Yayınları, 1986).

Türkiye'deki tek parti yönetiminin 1938-1945 yıllarındaki iç ve dış siyasal gelişmelerini inceleyen Dr.Koçak, eserinin dış politika ile ilgili bölümlerinde Türkiye'nin savaşa katılmamayı nasıl başarabildiğini araştırıyor. İç siyasal gelişmeler konusunda ise şu sorulara yanıt arıyor: Atatürk-İnönü ayrılığı neden doğmuş; İnönü, Atatürk'ün ölümünden hemen sonra Cumhurbaşkanlığına nasıl seçilebilmiştir? Millî Şef yönetimi Atatürk yönetiminden temel bir farklılık taşımakta mıdır? Partinin yapısında bir değişiklik olmuş mudur? İnönü dönemindeki yeni girişimlerin nedenleri ve etkileri ile savaş yıllarında izlenen ekonomik politikaların siyasal sonuçları ne şekilde ortaya çıkmıştır?

Dr.Koçak çalışmasına, Atatürk'ün ölümünden bir süre önce, Atatürk ile çatıştığı ve görevinden ayrıldığı bilinen İnönü'nün Atatürk'ün ölümünün ertesi günü, karşısında hiçbir aday olmaksızın nasıl ve hangi ortamda Cumhurbaşkanı seçilmiş olduğunu açıklayarak başlıyor. Atatürk'ün, Cumhuriyet'in ilk yıllarında büyük siyasal sorunların çözülmesi için (Fethi Okyar'a karşı) İsmet İnönü'yü, 1930'larda ise, ekonomik sorunların hızla çözülebilmesi için, bu kez onun yerine Celâl Bayar'ı tercih ettiğini; bu yolla ekonomide devlet müdahaleciliğini genişletme eğilimlerine karşı bir tutum takındığını belirtiyor. Dr. Koçak'ın çalışmasının ilginç yanlarından birisi, İnönü'nün Başvekillikten ayrıldıktan sonra (20 Eylül 1937'den 10 Kasım 1938'e kadar) Atatürk ile olan ilişkileri ve 11 Kasım 1938'de İnönü'nün tek aday olarak ve oybirliği ile Cumhurbaşkanlığına seçilmesi. Sözkonusu seçim, o günlerin gazeteleri, TBMM tu-

tanakları, anılar ve öteki kaynaklara dayanılarak anlatılıyor, titiz ve özenli bir çaba ile İnönü'yü "millî şef"liğe yükselten gelişmeler açıklanıyor. Yine de insanın aklına kimi sorular takılmıyor değil. Örneğin, Başvekil Celâl Bayar, kendisine yapılan Cumhurbaşkanlığı önerisini neden kabul etmiyor? Diyelim ki, yeterli desteği sağlayamayacağını düşündü. O zaman neden başka birisinin (Genelkurmay Başkanı Mareşal Fevzi Çakmak olabilirdi) adaylığı için yeterince ısrarlı olmuyor da Parti Başkan Vekili ve Başvekil sıfatıyla İnönü'nün tek ve tartışmasız adaylığını uygun buluyor? Yoksa gerçekten Ahmet Emin Yalman'ın da belirttiği gibi 1938 Kasımı'nın o zor günlerinde girdiği "fedakârlık ve feragatin çok kuvvetli imtihanını", "memleket endişesiyle" başarıyor mu?

İnönü Cumhurbaşkanı yani "şef" seçildikten sonra, bir yandan Hükûmet ve Parti üzerindeki prestijini artırmaya çabalarken; diğer yandan, Atatürk döneminde değişik nedenlerle ve çeşitli zamanlarda siyaset sahnesinden uzaklaştırılan "muhalif" kişilerle yeniden ilişki kurarak uzlaşma politikası izleyecektir. Dr. Koçak, İnönü'nün bu hareketini, girilen yeni dönemde, o kişilerin kendisine muhalefet edebilecekleri endişesine bağlıyor.

Çalışmasının dış politika ile ilgili kısmında (ki eserin yaklaşık yarısı dış politikaya ayrılmış), İkinci Dünya Savaşı'nın başından Nazi Almanyası'nın 22 Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırısına kadar süren dönemdeki (1939-1941) Türk Dış politikası ile, bu tarihten, müttefik zaferlerine kadar Almanların üstünlüğü ile geçen dönemin (1941-1943) Türk dış politikasını birbirinden ayıran Dr. Koçak; bu durumun Türk iç politikasına olan etkilerini de ustalıkla ortaya koyuyor. Nazi Almanyası'nın, Türkiye'yi kendi yanında savaşa sokabilmek amacıyla askerî, siyasal ve ekonomik alandaki çabaları, çeşitli yollardan Türkiye'de gerçekleştirdiği propaganda faaliyetleri; Naziler ile bizdeki Irkçı-Turancı akımın etkileşimini belgelere dayanarak kanıtlıyor.

Dr. Koçak'ın olgusal bir tarih araştırması yoluyla, Türk siyasal yaşamının 1938-1945 dönemindeki iç ve dış siyasal gelişmelerin tarihini yazmaya çalıştığı bu eserinde vardığı sonuçlar şöyle özetlenebilir:

Celâl Bayar'ın, Atatürk tarafından, İnönü'ye seçenek olarak Başvekilliğe atanmasına Atatürk-İnönü çatışmasında ve ayrılığında, devletçi uygulamalarla ilgili görüş ayrılıkları ve tartışmalar temel önemde rol oynamıştır.

Bu durumda, İnönü'nün 11 Kasım 1938 günü Cumhurbaşkanlığına seçilmesi doğal ve normal bir gelişme değildir. Bunda, İnönü'ye seçenek bulunamaması dahil, İnönü'nün Başvekillikten istifasından sonra, siyasal kadrolarda (TBMM, Hükûmet ve Parti) bir değişiklik yapılmaması ile Ordu'nun tutumu etkili olmuştur.

İsmet İnönü, Atatürk ile birlikte.

Cumhurbaşkanı seçilen İnönü, Bayar'ın başkanlığındaki geçiş hükûmeti sırasında, kendisine karşı olan siyaset adamlarını yıpratırken, Atatürk döneminde muhalefette kalarak siyasetten uzak düşen kimi ünlü isimlerle uzlaşma yolunu seçmiş ve bu iki zıt politikayı aynı anda uygulayarak, devlet yönetiminde, kendi otoritesini ve denetimini adım adım arttırmıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasında izlenen ekonomik politikalar ve bunların sosyal ve siyasal sonuçları önemlidir: Millî Korunma Kanunu, hem devletçi hem de liberal uygulamalarında sorunları çoğaltmış; Varlık Vergisi Kanunu, gayrimüslimlerin yanısıra sermaye sahibi grupların hükûmete olan güvenlerinde sarsıntı yaratmış; Toprak Mahsûlleri Vergisi Kanunu, kırsal kesimde genel bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır.

Rejimin tek siyasal örgütü CHP, "şef"in otoritesine tâbi olup, her kademede yüksek bir merkeziyetçilik yaşamaktadır. Genel seçimlerde ve partiiçi seçimlerde adaylar üst yönetim tarafından belirlenerek "tebliğ" edil-

FOLKLOR ve SANAT
YAYIN-ARAŞTIRMA ve ARŞİV MERKEZİ

FOLKLORE & ART
CENTER OF PUBLICATION-RESEARCH-ARCHIVES

Türkiye'de ilk kez bir ihtisas kitaplığı 1 yılını doldurdu. Bu süre içerisinde, Folklor alanında sürdürdüğümüz aylık **Türk Folkloru Dergisi, Folklor ve Etnografya Araştırmaları** 1984 ve 1985 yıllıklarından sonra bunlara bir yenisi daha eklendi: **Türk Folkloru Belleten 1986/1.** Yılda iki kitap olacağını ilan ettiğimiz Belleten'in ikincisi yakında yayımlanacaktır.

İyiniz Bir Başka Hizmet

Yurt içi ve dışındaki bilim adamlarının, Üniversitelerin, Araştırma Enstitülerinin kitap ve süreli yayın ihtiyaçları karşılandı, halen de karşılanmaktadır. Folklor, Etnoloji, Antropoloji, Tarih, Dil, Sözlük ve Bibliyografik yayınlar adreslere düzenli olarak gönderilmektedir. Dosyalarımız güç olduğu kimi kurumlarla da yayınlar, "Exchange" karşılıklı olarak sağlanmaktadır.

Bir Not!

1949-1980 yılları arasında yayınlanan dağıtımını yaptığımız **Türk Folklor Araştırmaları** Dergisinin 30'sayısından oluşan tüm koleksiyonunun mevcudu gittikçe azalmaktadır. Bu koleksiyonu edinmek isteyenler lütfen mektup yazıp, teslim süresini belirtir mektubunuzu beklesinler. En kısa zamanda cevap verilecektir.

Adres: Divanyolu, Boyacıahmet Sk., No: 3
34400 Turbe-ISTANBUL/TURKEY
☎ · 527 69 84

Her konuda daha fazla bilgi edinmek için
kataloğumuzu isteyiniz.

mektedir. Parti üst yönetimi ise aynı zamanda "değişmez genel başkan" olan "millî şef" tarafından atanmaktadır. (Parti tüzüğüne göre, "millî şef"in atadığı parti genel başkan vekili ile parti genel sekreterinden oluşan ve "millî şef"in de katıldığı bir kurul, milletvekili adaylarını saptıyordu. Bu yolla saptanan adaylar, ülke çapında yapılan bir genel oylamadan sonra meclise girerek parti grubunu oluşturuyorlardı.)

Yalnız Millî Şef Dönemi'nde değil, bütün tek parti dönemi (1923-1945) boyunca, dış politika ile ilgili gelişmeler Cumhurbaşkanı tarafından dikkatle izlenmiş ve önemli kararlar bizzat Çankaya tarafından alınmıştır. Dikkati çeken bir nokta; İnönü, kendisi Başvekil iken Cumhurbaşkanı Atatürk'ün dış politika konularında tek başına karar almasına ve bu kararlarını da Hariciye Vekili kanalı ile uygulayarak devre dışı bırakılmasına tepki duymuş, fakat, o makama kendisi geldiğinde, yöntemi değiştirmemiş, aynı şekilde kullanmıştır.

İç politika konularında karar alma süreci bir ölçüde farklılık göstermektedir. Yaşanılan savaş nedeniyle olsa gerek, Hükûmet inisyatifini kullanabilmiştir. Fakat, hükûmetin çalışmaları sırasında, yasama organı durumunda bulunan TBMM'nin tartışma ve denetleme yerine, hükûmet tarafından getirilen önerileri (savaşın sonuna dek) hep oybirliği ile kabul ederek, sistemdeki rolüne itiraz etmediği bir gerçektir. Bu durum, Meclis'te hiç eleştiri olmadığı anlamına gelmemelidir. Kimi zaman, son derece dikkatli ve ılımlı da olsa, eleştiriler yapılmaktadır. Parti tüzüğüne göre, milletvekilleri, TBMM'ndeki oylamalarda Parti Meclis Grubu'nda alınan kararlar doğrultusunda oy kullanmak zorunda bulunduklarında, bizzat eleştiri yapanlar bile Hükûmetin önerilerine olumlu oy vermek durumunda idiler. Bu nedenlerden dolayıdır ki, 1924 Anayasası'nın öngördüğü meclis üstünlüğüne dayanan parlamenter sistem (seçimle gelen bir parlamento ve onun içinden çıkan ve ona karşı sorumlu olan bir hükûmet modeli) uygulanamamış; Türkiye, gerçekte bir "şef sistemi" yaşamıştır.

Bu sistemde, Cumhurbaşkanı (önce Atatürk, sonra İnönü), Anayasa'da hiç görülmeyen fakat fiilen sahip oldukları yetkiler kullanmışlardır. Sistemin 1945-1950 dönemindeki CHP iktidarında da (büyük ölçüde yumuşayarak) devam ettiği, fakat parti içindeki etkilerini daha uzun yıllar sürdürdüğü söylenebilir.

1938-1945 döneminde yönetimin esas olarak siyasal yaşamda bir liberalleşme eğilimi taşıdığını gösterir kanıt bulmak güçtür. Dönem boyunca tek partili sistem haklı ve meşru gösterilmiştir. Ancak 1945 yılında çok partili yaşama yeniden geçme kararı alınmıştır. Bu kararın savaş-sonrası dünyada oluşan yeni dengeler içinde genel olarak dış politika endişeleri doğrultusunda alındığı söylenebilir. Ancak, tek başına böyle bir açıklama yetersiz olacaktır. Ülkenin iç siyasal gelişmeleri (dengeleri) de bu kararın alınmasında ve uygulanmasında rol oynamıştır.

Millî Şef Dönemi'nde Türk dış politikası, temel ilkeler bakımından Atatürk döneminde farklı değildir, hatta bu politikanın, öncekinin tutarlı bir devamı olduğu da söylenebilir. Şöyle ki; İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesinde yaklaşan savaş tehlikesi ve ülkenin bir saldırıya uğraması olasılığına karşı İnönü, Türkiye'nin güvenliğinin Batı İttifakı içinde sağlanabileceğini düşünmüş ve (Türk dış politikasının 1930'larda bu yolda aldığı mesafeden de yararlanarak) Türkiye'nin kısa zamanda bu ittifak içinde yar almasını sağlamıştır.

İkinci Dünya Savaşı sırasındaki Türk dış politikasının temel ilkesi, ne olursa olsun savaşa katılmamaktır. Savaş boyunca, bu stratejik hedefe varmak için farklı taktikler uygulanmıştır. İzlenen yol şöyle formüle edilebilir: Avrupa'daki güçler dengesi içinde, değişik güçleri birbirine karşı oynayarak, ülkenin, sözkonusu güçlerden birine kesin olarak yakınlaşmasını önlemek ve bu sayede zaman kazanarak savaşa girmemeyi başarabilmek. Bu amaçla Türkiye, hep denge politikası izlemiştir. Savaşa katılmamak için öne sürdüğü siyasal ve askerî gerekçeler, aslında, bu amaç açısından değerlendirilmelidir. Fakat unutmamak gerekir ki, savaş sırasında başarılı olan Türk dış politikasında savaştan sonra yaşanılan bunalımlar da izlenen bu politikanın doğrudan devamıdır.

Hikmet ÖZDEMİR

YEZİDÎLER

John S.Guest, **The Yezidis,** (A Study in Survival) KPI, London, 1987, XVIII+299 sayfa.

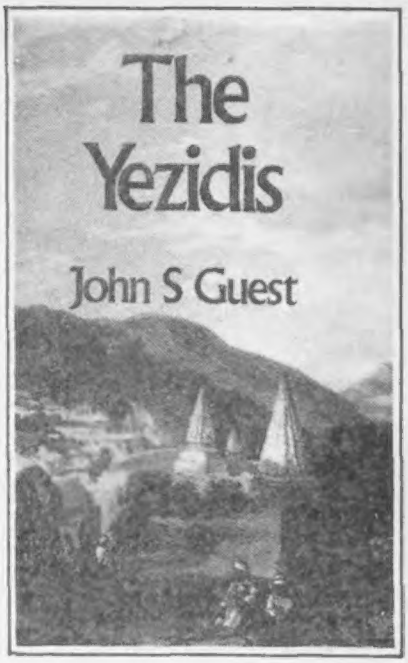

Yezidîler Türkiye'nin güneydoğusunda, Irak'ın kuzeyinde ve kısmen Suriye'de yaşayan bir dinî gruptur. Bu inanç sahipleri görünüşte Müslümanlar arasında sayılmalarına rağmen: Müslümanların haricî mezheblerden addettikleri, hattâ Müslüman olmamakla itham ettikleri bir gruptur. Esas olarak Yezidîlerin de böyle bir sorunlarının olmadığı anlaşılıyor. Aynı durumdaki diğer bir mezheb de Dürzîliktir. Dürzîler 18. yüzyıl sonunda Fransız doğubilimci *Sylvestre de Sacy*'nin yaptığı bir başlangıçla literatüre girmişlerse de, henüz yeterince tanınmayan bir inanç grubudur. Yezidîlik ise gerek doğubilim tetkiklerinde daha çok yer alması, gerekse lâik tutumlu bir iki üyesinin inceleme ve nakilleriyle literatürde daha iyi tanınır durumdadır.

Yezidîler hakkındaki ilk bilgiler; 18. yüzyılda Haleb'de yerleşen Fransız Katolik misyonerler sayesinde elde edildi. Ardından aynı bölgede ve Musul'daki İtalyan misyonerlerin de ilginç raporlarıyla tanındı. Önümüzdeki kitabın yazarı John Guest'in de belirttiği gibi, "yezidology" diyebileceğimiz bir bilgi dalı ilk defa 1850'de Prusya Bilimler Akademisine sunulan *Dr.August Neander*'in raporuyla başlar. Doğulu kaynaklarda Yezidîler hakkında bilinen en eski referansa, 16. yüzyıl sonunda *İdris Bitlisî*'nin *Şerefname*'sinde rastlanır. Buna rağmen "Kendilerini Dünyadan saklayan veya ilgi çekmeyecek kadar olayların dışında kalmayı bilen bir gruptur" demek de pek doğru değildir. 19. yüzyılda bu ilginç din üzerine yazan ilk Osmanlı münevveri Mustafa Nuri Paşa'dır. Ama bulduğu başlık doğrusu daha ilginçdir. "Abede-i İblis" yani Şeytana tapanlar. Zamanımızda Yezidîlik hakkındaki Türkçe tetkikler de doğrusu pek azdır. Şu sıralarda 19 Mayıs Üniversitesi'nden Ahmet Turan'ın bir makalesi *(19 Mayıs Üniv. Eğitim*

Melek-i Tâvus

Fak.Dergisi 1986/1), Ankara İlâhiyat Fakültesi'nde Davut Okçu'nun (1979 tarihli) yayınlanmamış mezuniyet tezi, gene Samsun İlâhiyat Fakültesi'nden Dursun Çelik'in mezuniyet tezi (1985) sayılabilir. Avrupa doğubilimcileri 19. yüzyıl sonundan beri Yezidîlerle ilgili monografiler hazırlamışlardır. *Theodor Menzel, Guérinot, Lescot*, (Beyrut 1938) önde gelen isimlerdendir. *John Guest*'in kitabı, bu tetkiklerin çoğundan ve bunun dışında; İngiliz, Fransız, Vatikan, Osmanlı ve Amerikan Board Mission arşivlerinden de yararlanan bir çalışma. Öyleki 19. yüzyılda Yezidîlerin durumu ve Osmanlı hükûmetiyle ilişkileri gibi bir konu bu kitaptaki kadar etraflı hiçbir yerde ele alınmamıştır. Bunlardan başka, yazarın gözlemleri ve önde gelen Yezidî liderleriyle kurduğu ilişkiler de, çağdaş Yezidîlik hakkında oldukça aydınlatıcı bilgiler getiriyor. Uzun ve etraflı tetkiklerin sağladığı zengin malzeme aslında Yezidîlerin tarihi konumunu da iyi saptayan bir girişle değerlendirilmiş. Yezidîlik hakkında derli toplu bir bilgi vermesinin yanısıra, zaman zaman onlarla sıcak bir ilişkinin kurulduğu anlaşılan bir objektif yaklaşımı var.

Yezidîler üç büyük dinin akideleri ve bazı ritüeli dışında, muhtemelen Zerdüştîlik ve yukarı Mezopotamya'daki sabianizm gibi astrolojik dinlerden de esinlenen bir inancın sahibi görünüyorlar. Yezidîlerin kendileri Yezidî ismini kullanmıyorlar. Bir tarikat tipi örgüt görülmesine rağmen, bu bir tarikat da değildir. Onlar *Azaziel* diye bildiğimiz en büyük meleğe şeytan demezler (hatta bu onlara bir hakarettir) Büyük melek, *Melek Tavus* olarak geçiyor. Meleğin bu görünümü dolayısıyla Tavus idolünü tıpkı bir ikon gibi kutsarlar. *Melek Tavus* insanları doğru yoldan saptıran bir şe'r kuvveti değildir, tersine Tanrı'nın bağışladığı bu kutsal varlık, insanları koruyan ve kendine inanılıp, emirleri dinlendiği takdirde onları selâmete ulaştıran bir kutsal güçtür, Yezidî, bu inanç grubuna daha çok Şiîlerin taktığı bir isimdir. Aslında bu inanç sahipleri Şam halifesi *Yezid ibn Muaviyeyi* kutsuyorlarsa da, Sünnî mezheblerle de pek ilgileri yoktur. Mezhebin büyük kurucusu veya büyüğü *şeyh Adî bin Musafir* olarak bilinir ve onun kuzey Irak'ta Laleş'teki mezarı kutsal merkezdir. İnançlarının yeraldığı kutsal kitapları *Kitab-ı Cilve* ve Kürtçe *Mushaf Reş* (kara kitap)dir. Bu kitaplardan ilkinin yaradılıştan beri var olduğu ve Şeyh Adî'ye Melek Tavus'un indirdiği kabul edilir. Yezidîler yazılı metinlerin aslında saptırıcı nitelikleri üzerinde dururlar. Bu nedenle yazılı kutsal metinlerden çok, inançlarını sözlü kültür ve nakil ve gelenekle koruyup devam ettirmeyi tercih etmişlerdir. Bu Yezidîlerin arasında maarifin gelişememesiyle de paralel bir durumdur. En yüksek rütbeli dinî liderleri, Şeyh Adî'nin soyundan ve yakınlarının soyundan gelenlerdir. Mîr denen dinî liderlerinin bugün için en önde geleni Emir Tahsin Bey'dir. Yezidîlerin 19. yüzyılda İngiliz himayesi sayesinde Bâbıâli nezdinde dokunulmazlık kazandıkları, fakat tabiî dinlerinin tanınmadığını belirtmek gerekir. Bu durumları Dürzîlerinkiyle paralellik göstermektedir. Yazar bu konunun üzerinde eserinde etraflıca durmaktadır. Esasen 19. yüzyıl için Yezidîler hakkında arşiv belgelerine dayanan orijinal bilgiler verilmektedir.

Kitabın sonunda ekler bölümünde: *Kitab-ı Cilve* ve *Mushaf Reş*'in İngilizce tam tercümeleri var. Bu kitaplar aslında lâik Yezidîlerin araştırmalarının sonucu ortaya çıkmış olmalıdır. Çünkü Yezidîler kutsal kitablarının yabancılar tarafından görülmesini istemezler. Zengin bibliyografya Yezidîlik'in ötesinde bölgenin tarih ve coğrafyasını tetkik etmek isteyenler için de yararlı bir rehber niteliğinde. Sasanîler, Bizans ve İslam imparatorlukları devrinde bölgenin ve hatta tüm Ortadoğu'nun tarihini özümleyen başarılı bir giriş; aslında Yezidî tarihi için gerekli olan çevre ve çerçeveyi başarıyla çiziyor. Kitap dar bir konuyu işleyen sıkıcı bir monografi değil rahat okunan, hatırlatan, ve konunun ayrıntılarını da geniş bir perspektif içinde öğreten bir eser. Özellikle Abdülhamit dönemi, 19. yüzyıl Osmanlı tarihine de katkı getirecek kadar önemli bir bölüm..

İlber ORTAYLI

YÜZEYSEL BAKIŞLA BİLİMSEL ELEŞTİRİ

Tarih ve Toplum'da[1], İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi'ndeki 10 yıla yakın çalışmalarımız sırasında hazırladığımız kitap[2], hakkında: Orhan Koloğlu tarafından bir eleştiri yayımlandı.

Sayın Dr. Koloğlu, üstüne basa basa "hatadır", "yanlıştır", "hiç belirtilmemiştir", "bahsedilmemiştir" şeklinde son derece ağır eleştirilerinin sonunda "Bunlar bizim yüzeysel bir bakışla rastladığımız hatalardır... Kanımızca bu yanlışlıkların sebebi,kitaplıklardaki eskiden kalmış fişlerin hiç, ya da pek az kontrol edilerek aynen aktarılmış ve çalışma sırasında ciddi bir basın tarihi kitabından yararlanılmamış olmasından ileri gelmektedir." buyurmuşlardır.

Sayın Dr.Koloğlu gibi basın tarihi konusunda otorite olan birisinin, böyle bir çalışmaya yüzeysel değil, en azından *bibliyografik künyelerin tesbiti* ile ilgili olup, koyduğumuz ilkelere uymadığımızı belirttikleri bölümü olsun, tam olarak okumalarını, keza indekslerin baş taraflarını ve hele hele eleştirdikleri hususlarla ilgili maddelerin kitaptaki *(NOT)* kısımlarını anlamalarını beklerdik.

Sn.Dr. Koloğlu'nu yanıltan sebepleri şöyle sıralayabiliriz;

Yaptığımız çalışmanın amacını ve çerçevesini bilmemektedirler. Bunda da haklıdırlar. Bunlarla ilgili amaç, tutulan yol, bazı tespitler/hükümler v.b. konusunda kitabın "GİRİŞ" bölümü için yazılan 40 sayfayı aşkın metin ve bunun sonundaki kaynaklar, bütün ısrarlarımıza rağmen, yayıncı tarafından kitaba konulmamıştır. Bu metni, bir başka yerde yayımlamamız önerilmiştir ve biz de öyle yaptık.[3]

Belirli ilkeler doğrultusunda, görerek hazırlanan eserde salık verdikleri kaynaklardan (çalışmanın ilkelerine uygun Sn.Dr.Koloğlu'na göre eksik de olsa) nakil yoluna gidilmemiştir. Bu konuda, kitabın (GİRİŞ) bölümü için yazıp, *Belgelerle Türk Tarihi*'nin anılan sayısındaki yazımızla karşılaştırılacak olursa, sanırım anlaşmamız kolaylaşacaktır. Biz, basın tarihini yazacaklara bu kaynaklardan yararlanacaklara bir malzeme toplamağa gayret ettik. Kitabın adından da anlaşılacağı gibi bir bibliyografya ve katalog'dan da bu beklenir. Yeri gelmişken hemen belirtelim ki, adı geçen makalemizin sonundaki dipnotlarında zikredilen bu tür yayınlarda çalışmamda yer verildiği gibi teferruatlı bilgiler yoktur. Bu konuda görülen kitaplarda, sadece süreli yayının adı, mevcut koleksiyonunun başlangıç (ba-

zen bitiş) tarih/ciltleri, kütüphanenin adı belirtilmekle yetinilmiştir. Bu kaynaklarda orada hangi sayıların olup-olmadığından emin olmak mümkün değildir. Belki mübalağalı görülebilir, bu eser; kendi türünde dünyada tektir. Aşırı tevazua gerek görmüyorum.

Şimdi de Sayın Dr.Koloğlu'nun ağır eleştirilerine, bir göz atalım;

a) *Tercüman-ı Hakikat*'la ilgili eleştiriler: Başlangıcından itibaren başyazıları ve tefrikaların çoğunu *Ahmet Mithat Efendi* yazdığı halde bibliyografik künyede gösterilmediği iddiası, kitabın XXII. sayfasındaki *yayınlayan, emeği geçen kaydı* ile 463. sayfada belirtildiği üzere "...süreli yayının çıkarılmasında emeği geçen gerçek ve tüzel kişilerin adları, yayın üzerinde nasıl yazılmışlarsa, o şekilde alınmıştır" ilkesine bağlıdır. Biz mecmuada kimlerin yazısı çıkmış ona bakmadık. Yayının başlığında gördüklerimizi aldık. Çünkü çalışmamızı bu şekilde sınırladık. Aksi halde, 1804 künyeden 3-4'ünü bile yapamazdık. Bu konu, bu sahada araştırma ya da analitik indeks yapacaklara bırakılmıştır.

b) *Çocuklara Rehber, Dağarcık, Devir, İttihat* ve *Kırkambar* geçici yayınlar değildir. İçlerinde 114 sayı çıkarılmış olanlar vardır, kendi alanlarında değerli yayınlardır ve bibliyografik künyelerde *Ahmet Mithat*'ın emeği ve değeri zikredilmiştir. Hatta bu yayınların ilavelerindeki rolüne kadar verilmiştir. Analitik indeks veya Ahmet Mithat hakkında bir tez ya da biyografi hazırlamak gibi bir niyetimiz olmadığı için de ilkelerimiz gereği başlıklarında adı yazılmadığından (ki bu yayınlardaki hizmetini inkar etmiyoruz) *Zevra, Ceride-i Havadis, Basiret* ve *Takvim-i Vekayi* ve *Tercüman-ı Hakikat* ile ilgisine değinilmemiştir.

c) Yukarıda belirtildiği gibi ilkelerimiz gereği *Namık Kemal, Ziya Paşa ve Ali Suavi*'nin Londra'da çıkan *Hürriyet*'teki damgasına yer veremedik. Eser üzerinde kimlerin adı varsa onunla yetinilmiş ve bu gibi hususların basın tarihçilerine bırakılması düşünülmüştür.

ç) *Takvim-i Vekayi*'e gelince, aynı şekilde üzerinde ne varsa onunla yetinilmiş; *Esat Efendi*'nin ünvanlarını basın tarihçilerine bırakmakla birlikte, yeri geldiği için zikredilen (GİRİŞ) makalemizde gereği kadar işaret edilmiştir. Ayrıca kitabın, Emeği Geçenler İndeksi'nin girişinde de konu açıklanmıştır. Hatta sadece yayın üzerinde Esat olarak geçen Takvimhane-i Âmire'nin başındaki Takvimhane Nâzırı, Vakanüvis Mehmet Esat Efendi gibi mübarek bir zat için bunu, bu sahada araştırma yapacaklara bir özellik olarak kaydetmeyi tercih ettik. Öte yandan bibliyografik künyenin (NOT) hanesinde, hangi sayılardan itibaren kimlerin adı belirtildiğine göre, önceki sayılarda/nüshalarda bu isimlere tesadüf edilmediği (Esat Efendi hariç) anlatılmak istenmiştir.

Noksan olarak belirttikleri diğer isimler, başlıkta geçmediği için verilmemiştir. Keza Sayın Dr.Koloğlu gibi çalışmalarımızı sadece bir *Takvim-i Vekayi* üzerine eser yazmak için yoğunlaştırmadığımıza gröe, ilkelerimiz gereği yargılanmamızı dileriz.

Umarız birgün gelir, öteden beri ezelî hastalığımız olan nakillerden ve yüzeysel bakışla bilimsel eleştiri/ağıreleştiri alışkanlığımızdan kurtulur, milletçe birbirimize karşı daha olumlu bir yaklaşım içinde gerçekçi, yapıcı ve olumlu eleştirilere özen gösteririz.

Her çalışmada olduğu gibi bunda da noksanlar olmuştur, olacaktır. Değerli eleştirmenlerin yapıcı eleştirilerinden yararlanmak isterim. Araştırmacılar için bir el kitabı, Basın Müzesi için bir ölçüde de olsa rehber hazırladığıma inanıyorum.

Hasan DUMAN

[1] Dr.Orhan Koloğlu. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu, 1826-1926. Tarih ve Toplum*. 38 (Ocak 1987), 128. s.

[2] Hasan Duman. *İstanbul Kütüphaneleri Arap Harfli Süreli Yayınlar Toplu Kataloğu 1826-1928*/Union Catalogue of the periodicals in Arabic Script in the Libraries of Istanbul. Önsöz/Preface: Prof.Dr.Ekmeleddin İnsanoğlu. İstanbul, İslâm Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi, İslâm Konferansı Teşkilâtı/Research Centre for Islamic History, Art and Culture, Organisation of

SERVER TANİLLİ
yüzyılların
gerçeği
ve
mirası
İNSANLIK TARİHİNE
GİRİŞ
III. KİTAP
XVI ve XVII.
YÜZYILLAR
3150 TL. (KDV içinde)
Ödemeli İsteme
SAY YAYINLARI
Nuruosmaniye Cad. Türbedar Sk.
4/1 Cağaloğlu/İST. Tel: 512 51 28-528 17 54

the Islamic Conference, 1986. XXXVIII + 602XXIV s.

[3] Hasan Duman. Arap Harfli Süreli Yayınlar ve İstanbul Kütüphaneleri (1828-1928). *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, 21 (Kasım 1986), 65-79 s.

YANIT

Hasan Duman'ın kitabına yönelttiğim eleştiriler iki kısımda toplanabilir.

Birincisi bir metod sorunudur.

Ahmet Mithat, Namık Kemal, Ziya Paşa, Ahmet Rasim gibi çok ünlü yazarların katkıda bulundukları, ya da bizzat çıkardıkları yayınların künyelerinde isimlerinin bulunmamasına ve A.F.Şidyak ve Abdülaziz Çavuş gibi kimselerin isimlerindeki yanlışlıklara dikkati çekmiş, çalışma sırasında ciddi bir kısım tarih kitabından yararlanılmamış olduğu kanısını ileri sürmüştüm.

Bütün bunlara verdikleri yanıt "biz sadece gazete üzerinde kayıtlı olan isimleri belirtiyoruz"dan ibaret. Eğer, ismi kayıtlı olmayan Hüsrev Paşa'yı Takvim-i Vekayi künyesine koymamış olsalardı iddialarını geçerli sayabilirdik... Hem de ayrıca Takvim-i Vekayi'nin mukaddemesinde adı geçen Said Bey'i unutmak bahasına... Bu çelişkiyi nasıl açıklayabilecekler?..

Dolayısıyla, çalışmalar sırasında el altında ciddi bir basın referans kitabı bulundurmamış olmalarından da ilari gidrek, hazırlayıcı kadroya bir basın tarihi uzmanını almamış olmalarını da eleştiriye gerek görüyoruz.

Bu çelişki, ikinci kısım eleştirilerin de temelini hazırlıyor. İsmi gazete üzerinde bulunmayan bir kişiyi künyeye sokmak için bunu bir yerden almış olmak gerekiyor. Basın Tarihi kitabına baş vurmadıklarına göre, bu olsa olsa evvelden mevcut fişlerin, kontrol edilmeden aynen kullanılmasından ileri gelebilir.

(Takvim-i Efkâr Yeni Tasvir-i Efkâr Tevhid î Efkâr) ve (Ceride-i Havadis Ruzname-i Ceride-i Havadis) konularındaki karışıklıklar hakkındaki eleştirilerimiz de bu noktadan kaynaklanıyor. Asıl ünlü olduğu ismi ikinci plâna iten karışıklıklar ancak bu hazır fiş kullanılması yönteminden ileri gelir. Bir referans kitabında çok net olmak gereklidir. Ceride-i Havadis konusunda kendileri de, tereddüt yaratacak bir durum bulunduğunu kabul etmekle birlikte, kolleksiyonu kullananlara kolaylık olması için böyle yaptıklarını söyledikleri gibi, fişlerin aynen kullanıldığı konusunda hiçbir şüphe kalmıyor.

Bu arada, üç dört yıllık bir süre boyunca iki ayrı gazete olarak yayınlanmış olan Ceride-i Havadis ile Ruzname-i Ceride-i Havadis'in birbirinin devamı sayılabilecekleri hakkındaki görüşlerini ciddiye alamayacağız.

1878'de yayına başlayan Tercüman-ı Hakikat'ın 1909'da başyazarlığına başlayan Ahmet Ağaoğlu'nun sanki ilk yıldanberi başyazarmış gibi gösterilmesine işaret etmiştik. Hiçbir yanıt vermiyorlar. Aynı şeyi Takvim-i Vekayi'de Hacı Ahmet, Hacı Hüseyin ve Hüsnü için belirtmiştik. Onlara da cevap yok.

Evet, asıl sorulara yanıt vermemesine karşılık sayın Duman, kendisince "yanlış" saydığı uyarılarına karşılık şöyle bir görüş ileri sürüyor: (özetle aktarıyorum)

"Kitaba dahil edilmemiş olan giriş bölümü için yazdığım yazıyı okursanız anlaşmamız kolay olacaktır... Bu bölümdeki amaçları bilmediğiniz için yanılgılara düşüyorsunuz."

Kitabım içine konulmamış bir bölümü bilmemekten dolayı ben nasıl sorumlu tutulabilirim? ...Her eleştirmen, sadece kitapta bulunanlara göre değerlendirme yapmakla yükümlüdür. Girmeyen kısım olsa olsa yayıncıyla yazar arasındaki bir sorundur. Sayın Duman o bölümü bir başka dergide yayınlatmış, ama orada da kitaba neden konulmadığı hakkında bir bilgi vermiyor. Acaba neden?.. Acaba kitapta kendi hazırlamadığı kısımlar da var mı?.. [x]

Bütün bunları açıklamak gereği duymayan Sayın Duman'ın, Vekayi-i Mısriye'nin ilk Türkçe gazete olduğunu bilmiyormuşumcasına bunun isbat için bir sayfaya yakın yazı yazması büsbütün şaşırtıcı. Benim Takvim-i Vekayi kitabımda bu konuda açıklamalar vardır. Hem de Türkiye'de ilk kez, Vekayi-i Mısriye ile Takvim-i Vekayi arasındaki basın polemiği o kitapta açıklanmıştır.

Bahsettiğim gazeteleri okumuş olduğumdan şüphesi bulunan, hattâ hafif alayla "o tozlu ciltlerden birini devirmiş olsaydı" römarkını yapmaktan da geri kalmayan Duman, herhalde sınamak için, bana bir de soru yöneltiyor: "Vekayi-i Mısriye'nin ilk Türk gazetecileri olduklarını ileri sürdüğün Sami ve Derviş Ahmet efendiler hakkındaki bilgileri nereden sağladın?"

Vekayi-i Mısriye konusundaki bilgileri her şeyden önce, bu gazetenin, Mısır'dan sonra en komple koleksiyonu olan, British Library'deki koleksiyonunu tarayarak elde ettik. Bu takım Türkiye'dekilerden daha muntazamdır ve eksiği daha azdır. Büyük kısmının fotokopisini de yaptırdım ve bu konuda bir kitap hazırlamaktayım. Herhalde tanıdığınız, tarihçi arkadaşımız Nesimi Yazıcı da bu fotokopileri görmüştür. Ayrıca Mısırlı basın tarihçisi İbrahim Abduh'un "Tarih al Vaka-i al-Misriya" 1828-1842" (Kahire 1946) ve "Tatavar al Sahafa al-Misriya 1798-1951" (Kahire 1951) adlı eserlerini de gözden geçirmiş bulunuyorum.

Öyle anlıyorum ki, Sayın Duman aşırı bir duygusallık ve ilk kızgınlıkla hemen kaleını eline alarak bir yanıt hazırlamış. Eğer biraz soğukkanlı davransaydı eleştirinin tek yanlı olmadığını kolaylıkla farkederdi. Yazımın başında,

"Büyük bir gereksinmeyi karşıladığını yadsıyamayacağımız bu eserin gerçekleşmesini sağlayan çabaları övmekle..." sonunda ise,

"Kataloğu her şeye rağmen övgüyle karşılamakla..." demekle, yapıtın değeri vurgulanmıştır. Ancak böyle bir imkânın çok daha mükemmel olmasını istemek hakkımızdı ve anlaşıldığı kadarıyla, bunu gerçekleştirecek olanaklar da vardı. Dolayısıyla eleştirim en mükemmeli istemeğe yönelmekten başka bir amaç taşımıyordu.

Ne yazık ki, Sayın Duman bu düşüncemi farketmemiş ve kişisel sebepler arama tutkusuna kapılmış olmamı ki, mektubunda, benim Genel Müdürlüğüm zamanında, bir Rus araştırmacının Türkiye'nin Sosyo-Politik ve Kültürel Hayatında Basın" konulu eserini yayınlatmış olması, konuyla hiçbir ilgisi olmadığı halde, iki yerde belirterek ve "bu yüzden duyduğu mahcubiyeti kaydederek" adeta yeriyor. Herhalde bu, modası hâlâ eskimemiş sayılan "solculuk suçlaması"nın bir yeni denemesi olsa gerek. Bahis konusu kitap, önsözünde imzamla belirttiğim gibi, ideolojik zorlamaları bir kenara bırakılırsa, bugüne kadar 1729-1908 dönemi basınımız üzerinde yazılmış en değerli araştırmadır. Bilimsel değeri olduğu için yayınlanmasını sağlamıştım. Bugün de olsa aynı şeyi yapmaktan kaçınmam. Önemli olan kimin yaptığı değil, içeriğidir. Ve bizlere düşen onu küçültmeye çalışmak değil, daha mükemmelini yapabilmektir. Saygılarımla.

Orhan KOLOĞLU

---

[x] Giriş yazınızda, daha ilk bakışta farkedilen bazı önemli yanlışlıkları belirtmeliyim: Moniteur Ottoman, Takvim-i Vekayi'den once değil, sonra çıkmıştır; Mecmua-i Fünun'un çıkışı 1861 değil 1862'dir; Ruzname-i Ceride-i Havadis'i W-Churchill değil oğlu çıkarmıştır (Bak: Orhan Koloğlu, *Miyop Çörçil Olayı*, Ankara: Yorum Yay., 1986); Cezayir basınından bahsederken Mobacher'i (1848-1928) ve Tunus'ta Al Raid al Tunusi'yi (Kuruluş 1860) dikkate almamak yanlış olur.

Kubbealtı Akademi Mecmuası'nın Nisan 1987 sayısının 69-73. sayfalarında kataloğumuzla ilgili Halil Açıkgöz imzalı bir eleştiri yayımlandı. Kütüphane fişlerinin yanlışlığı ve aynen aktarılmasının hata olacağını belirtiyor. Okumanızı salık veririm.